

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І.І. МЕЧНИКОВА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ХАМІД ФУАД ХАЛІЛЬ

УДК 355.48.01(100)"15/20":327-044.922

ДИСЕРТАЦІЯ

**ФАКТОР СВІТОВИХ ВІЙН
У ТРАНСФОРМАЦІЇ СВІТ-СИСТЕМИ**

Спеціальність 052 «Політологія»

Галузь знань 05 «Соціальні та поведінкові науки»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень
Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на
відповідне джерело _____ Хамід Фуад Халіль

Науковий керівник: Попков Василь Васильович, доктор філософських наук,
професор

Одеса 2025

АНОТАЦІЯ

Хамід Фуад Халіль. Фактор світових війн у трансформації світ-системи. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки» за спеціальністю 052 «Політологія». – Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Одеса, 2025.

Дисертацію присвячено розгляду проблеми впливу світових війн, на процес політичної трансформації світ-системи в масштабі її історичного циклу та осмисленню сучасних воєнно-політичних потрясінь в контексті світ-системних змін.

Актуальність. Безпосереднім приводом та спонукальним мотивом для написання даного дисертаційного дослідження є прагнення осмислити найбільш гостру і актуальну проблему сучасності – російсько-українську війну, її сутність, передумови, та політичні наслідки. **І хоча** з даної проблеми написано вже велику кількість аналітичних досліджень, проте дане дисертаційне дослідження пропонує нове бачення цієї проблеми в новому ракурсі, – в контексті теорії світ-системного аналізу. Крім того, в науковий дискурс вводиться принципово нове трактування ролі війн і, насамперед, *світових* війн у процесі розвитку та трансформації світ-системи напротязі усього її історичного циклу.

Дисертація виконана в межах науково-дослідної теми кафедри політології Одеського національного університету імені І.І. Мечникова «Динаміка локальних політичних процесів в умовах глобальної світ-системної трансформації» (державна реєстрація № 0123U102703 від 28.05.23)

Метою дисертації є розкриття взаємозв'язку між світовими війнами та процесом трансформації світ-системи.

Об'єктом дисертаційного дослідження є процес політичної трансформації світ-системи (XVI-XXI ст.)

Предметом дослідження є алгоритм впливу світових війн на процес політичної трансформації світ-системи і зміни світопорядків.

Методологія світ-системного аналізу є *осьовою* у даному дослідженні, але дисертаційна робота ґрунтується на набагато більшому методологічному фундаменті. У плані загально-наукового підходу автор керувався діалектичною методологією, спираючись на методи індукції та дедукції, принцип нелінійності, синергетичний підхід, тощо. Це дало змогу багатосторонньо висвітлити вплив фактору світових війн на світ-системні трансформації, а також розкрити біфуркаційний характер впливу російсько-української війни на хід світових процесів.

Поєднання методів аналізу та синтезу дозволило відокремити специфіку світових війн як факторів зміни світопорядків від решти «пересічних» війн, одночасно формуючи цілісну картину світ-системної динаміки, що стрясається світовими війнами.

За допомогою методів абстрагування та сходження, абстрактні категорії, такі як «світ-система», «світопорядок», «світ-імперія», «світова війна», тощо на прикладі аналізу конкретних воєнно-політичних подій набувають своє конкретно-історичне наповнення. В той же час вони призводять до нових теоретичних концептів. Ці методи корелюють із принципом поєднання історичного та логічного, дотримання історичної хронології. Історико-хронологічний метод у поєднанні з методом порівняльного аналізу дозволив розкрити послідовність світових воєн як щаблів світ-системних змін.

У роботі також застосований принцип поєднання дедуктивних методів з практикою теоретичного моделювання, особливо у тих аспектах, які належать до опрацювання ймовірних політичних альтернатив світ-системного процесу з урахуванням наслідків російсько-української війни та супутніх військово-політичних конфліктів в інших зонах планети.

Застосований в роботі інституційний метод дозволяє побачити світ-системні перетворення зсередини, у ході спостереження зміни соціально-політичних інститутів, їхньої централізації та децентралізації. Структурно-

функціональний метод при застосуванні категорій «ядро», «периферія», «напівпериферія», «гегемон» тощо дозволяє розкрити внутрішній механізм функціонування світ-системи.

Контент-аналіз новітніх публікацій з проблематики світ-системних досліджень зарубіжних та вітчизняних авторів дозволяє більш кваліфіковано та змістовно розглянути ключові проблеми даного дисертаційного дослідження. У науковий обіг залучені теоретичні розробки корифеїв світ-системного аналізу та політичної глобалістики І. Валлерстайна, А. Франка, С. Аміна, Дж. Аррігі, Чейз-Данн та інші. Задіяні також новітні матеріали Інституту досліджень світових систем (IROWS The Institute for Research on World-Systems) при Каліфорнійському університеті м. Ріверсайд (США), а також матеріали Інституту Гувера (США), публікації у виданнях «Foreign Affairs», «Wall Street Journal», «Washington Post», «Project Syndicate», «Женьмінь Жібao» та інші.

Проаналізовані також результати досліджень вітчизняних авторів, що так чи інакше, стосуються проблематики світ-системних трансформацій і глобальних політичних перетворень (М. Андрущенко, В. Бондар, С. І. Вегеш, Д. Вишневські, В. Газін, О. Гурбич, Л. В. Калінін, С. Карелін, С. Климівський, О. Ковтун, В. Козаков, О. Коппель, Г. Коцюрубенко, С. Коч, В. Кремень, О. Крисенко, А. Кройтор, І. Милосердна, Т. Г. Музиченко, Д. Неліпа, М. Є. Ніколаєв, І. Панафідін, М. Польовий, В. Попков, В. Рубанов, В. Ткаченко, Ю. Узун, І. Усатенко, О. Фісун, О. Хорошилов, Д. Хуткий, М. Шевелєв, В. Шелухін, І. Шкурат, та ін.).

На цій основі були розглянуті теоретико-методологічні аспекти дослідження феномену світової війни як чинника трансформації світової системи, задіяна методологія дослідження механізмів та наслідків впливу світових війн на процес трансформації світ-системи та зміни світопорядків, що докорінно змінює міжнародний політичний простір.

Показано, що світ-система на відміну від загальної системи міжнародних відносин є хронотопічним явищем, локалізованим у просторі і

часі. Це (згідно з версією І. Валлерстайну) приблизно від XVI століття (локація – регіон Західна Європа) – до нашого часу (локація – глобальний світ). В роботі зазначено, що світ-система протягом історії видозмінюється відповідно до дії закону «виклика та відповіді» (А. Тойнбі), циклів М. Кондратьєва, а також «столітніх циклів» Ф. Броделя, і проходить фази генези, розвитку та занепаду, подібно всім історичним циклам.

Рушієм розвитку світ-системи є світ-економіка яка має стійку тенденцію до накопичення та експансії капіталу (І. Валлерстайн), структуруючи політичну систему світових відносин у вигляді ієрархії: центр – напівпериферія – периферія, тим самим формуючи глобальну «піраміду нерівності» з відповідними міжнародними правилами та інститутами.

Історична динаміка світ-системи є перманентним гостроконфліктним процесом боротьби за гегемонію та політичне реструктурування світових відносин. Саме це приводить до світових війн, які докорінно ламають існуючий політичний порядок та встановлюють новий, з новим центром, новим гегемоном та новими правилами міжнародних відносин, які забезпечуються новими міжнародними інститутами.

Це підтверджує аналіз хроноскопії світових війн: Тридцятирічної (1618 – 1648 рр.), серії Наполеонівських війн (1803 – 1815 рр.), «Великої» війни (1914 – 1918 рр.), Другої світової війни (1939 – 1945 рр.), «Холодної» війни (1946 – 1991 рр.) аж до Російсько-Української війни (с залучених до неї широкого кола глобальних акторів та технологій дезінформації і маніпулювання суспільною свідомістю). В даному контексті перша чверть XXI століття характеризується різкою активізацією військових конфліктів, пов'язаних з поглибленням антагонізму між домінуючою американоцентричною світ-системою і системою китаєцентричною, що тільки формується, але прагне будь-якими шляхами зайняти монопольне становище.

Тому вивчення феномену світових війн як факторів зміни світопорядків і трансформації світ-системи набуває особливого значення. В рамках

вирішення цього питання було здійснене дослідження співвідношення категорій «світ-система», «світопорядок» та «світова війна», особливостей їх взаємодії, а також встановлено алгоритм зміни світопорядків в контексті глобальної світ-системної трансформації.

Були проаналізовані структурні компоненти світ-системи: «ядро», ближня «напівпериферія», віддалена «периферія», проблеми централізму та децентралізації, зони та інститути «антисистемних» викликів, роль світ-економіки, як **рушія світ-системних змін**. Встановлено, що розвиток, експансія, криза та реструктурування світ-системи та її інститутів відбувається, як правило, через світові війни, які нерідко поєднуються з революціями. Після кожного такого катастрофічного «апгрейду» і виникнення нового світопорядку світ-система регенерується, змінює свою структуру і переходить на новий щабель. Формується новий політичний простір, нові правила міжнародного життя, нові інститути, що їх забезпечують. Всі світопорядки, які існували всередині світ-системи, були сформовані в результаті світових воєн («Тридцятирічної», Наполеонівських війн, Першої світової, Другої світової, і, нарешті, «Холодної» світової війни).

Світ-імперія протягом всього історичного часу завжди програвала світ-економіці. Прикладом може служити перемога британської світ-економіки над наполеонівською світ-імперією, або американської світ-економіки над світ-імперією СРСР. Світопорядки, створювані світ-імперіями, носять локальний та штучний характер, і, навпаки, світопорядки, що пов'язані із світ-економікою, мають глобальну перспективу. Крім того світ-система має здатність до «шокового» самооновлення, де роль «шокера», що руйнує застарілий світопорядок, застарілі міжнародні політичні інститути, та відкриває новий етап світ-системної трансформації, виконує світова війна.

За таких обставин цілком закономірне питання про те, чи можливе в принципі досягнення міцного міжнародного миру в найближчому чи віддаленому майбутньому; чи можлива в реалізація ідеї І. Канта про «вічний мир», яка була сформульована ним ще на початку XVIII століття. В роботі

підкреслюється, що міжнародний мир являється найбільш актуальною і найбільш болючою проблемою першої чверті XXI століття. Тому, перш за все, у фокусі дисертаційного дослідження є пошук шляхів подолання геополітичних небезпек як наслідків пострадянського світопорядку.

Російсько-українська війна розглядається як наслідок різкого загострення цих небезпек і як тригер подальших світ-системних змін та формування нового світопорядку. Показано, що причиною російської агресії проти України стали не лише реваншистські настанови В. Путіна та його найближчого оточення, не лише імперські настрої певної частини російської політичної еліти, але головним чином фундаментальні світ-системні протиріччя, що викликали різку поляризацію двох груп країн: «західної» та «незахідної», «оксидентальної» та «орієнтальної».

У першій чверті XXI ст. відбулася гальванізація контрсистемного «ядра» у вигляді китайсько-російського альянсу, де кожен із членів «ядра» претендує на гегемонію (що, вірогідно, може стати джерелом майбутнього зіткнення). Зрештою, завдяки сукупності економічних, демографічних та геополітичних факторів центральну роль у «ядрі» зайняв Китай. Крах початкових планів Росії щодо повного захоплення України остаточно визначили розташування сил у контр-системному «ядрі». Росія перемістилася до рівня «молодшого партнера» Китаю.

Певні трансформації відбуваються також і у «оксидентальному» світ-системному «ядрі» Заходу. «Американоцентризм», який посилювався на хвилі згуртування країн Заходу проти російського вторгнення в Україну, через два роки переходить у низхідну фазу. Це особливо виявилось нині, коли загострилися відносини між Сполученими Штатами та Європейським Союзом. Ситуація ускладнюється тим, що навколо «палаючого багаття» російсько-української війни розширюється «вогняний» політичний простір додаткових різноманітних військових конфліктів у різних частинах світу. Все це, на думку ряду експертів, говорить про невинуватий характер агресії Росії проти України і розглядається як ланка у ланцюзі нарощування

військово-силового тиску з боку «орієнтальної» (китаєцентричної) світ-системи на «оксидентальну» (американоцентричну).

Саме в такому дуже складному вимірі розглядається кантівська ідея «вічного миру». Авторська позиція полягає в тому, що проблема встановлення міцного миру має розглядатися не тільки у загально-філософській, а й в конкретно-політичній площині з урахуванням реального стану поточного політичного процесу, реального співвідношення світових політичних сил, рівня і якості мислення сучасної політичної еліти та суспільної свідомості у цілому.

Взято за основу гіпотезу І. Валлерстайна про, як мінімум, три варіанти світового порядку, який може виникнути внаслідок до корінної ломки існуючого світу та встановити інші міжнародні інститути і міжнародні стандарти. Це, по-перше, щось подібне до модернізованого «електронного феодалізму» з усіма його особливостями інституційної ієрархії та контролю, дотримання жорстких правил в особистісних відносинах та у розподілі праці. На даному етапі це нагадує політичну культуру сучасного Китаю.

Другий варіант, це своєрідний «еко-фашизм» з його відкритим встановленням диктатури «касти панів» у розподілі та присвоєнні природних ресурсів. Цю тенденцію ми спостерігаємо у практиці найбільших аристократичних еліт які прагнуть відокремитися від народних мас та використовувати політичну владу для нероздільного володіння ресурсами планети.

По-третє, це встановлення інститутів децентралізованої самоврядної *соціальної* демократії (акцент на терміні «соціальний» на протилежність елітарному терміну «ліберальний») у глобальному масштабі, (як це було продеклароване на Всесвітньому соціальному форумі, заснованому у 2001 р. у Бразилії). Симпатії розробників світ системної теорії на боці саме цієї моделі.

Ця гіпотеза доповнена авторським аналізом додаткових моделей світопорядку з урахуванням по-перше, китаєцентричної глобалістської

моделі всесвітньої «спільноти єдиної долі» і по-друге, євроцентричної моделі (ЄС) глобального «вестфальського миру» у XXI столітті, де суб'єктами міжнародних відносин виступають не національні держави, а цивілізації, які мають своє політичне оформлення, свій структурований інституційний дизайн і будують свої відносини на основі «горизонтальний» рівноправної кооперації. За таких умов з'являється можливість упорядкування глобального політичного простору та попередження не тільки світових війн, а й локальних військових конфліктів.

Проте, є суттєвий фактор загострення небезпеки виникнення нової світової війни, яка (на кшталт «Тридцятирічної» війни) може мати тривалий характер, комбінуючи Soft Power (методи дезінформація, маніпулювання) і Hard Power (пряме насильство, війна). Це є поглиблення антагонізму між світ-системами. Якщо слідувати методології школи І. Валлерстайна, це – зіткнення між панівною (американоцентричною) системою і тією, що знаходиться лише у стадії формування, але вже намагається всілякими засобами досягти глобального домінування (китаєцентричною). В даному аспекті російська агресія проти України відіграє роль детонатора для підриву позицій існуючої світ-системи. Ця версія підтверджується версією З. Бжезинського про збільшення ризиків світової війни, що пов'язане зі зростанням напруженості у відносинах між західною та незахідною групою держав, де незахідна сукупність претендує на глобальний перерозподіл.

Однак це не знімає з порядку денного формулу І. Канта про «Вічний мир», Вона, навіть за нинішніх суворих умов, має достатні шанси для реалізації. Це можливо при вирішенні головного завдання – глибокої реконструкції існуючого світопорядку на засадах більш збалансованої, справедливої та раціональної кооперації, раціонального співвідношення централізму та децентралізації, на виробленні нових правил рівноправного економічного та політичного співіснування. Сьогодні це стосується не лише відносин між окремими країнами а й між цивілізаціями загалом.

Результати дослідження можуть бути задіяні фахівцями у галузі політології, теорії міжнародних відносин, проблем національної безпеки; можуть зацікавити представників різних гілок та рівнів влади, дипломатичних працівників, партійних функціонерів, громадських діячів та представників засобів масової інформації. Проблематика світових воєн як чинника світ-системних трансформацій органічно вписується у проблематику дисциплін політологічного циклу, що викладаються у вищій школі. Такі предмети як «Політологія», «Політична глобалістика», «Філософія політики», «Теорія міжнародних відносин», «Зарубіжна політологія» тощо, можуть включити у свій контекст основні положення цього дослідження. На цій теоретичній основі можуть розроблятися відповідні методичні рекомендації та навчальні посібники. Все це сприяє підвищенню якості української політичної теорії та політичної практики.

Ключові слова: світ-система, світопорядок, Україна, війна, міжнародні відносини, держава, ЄС, Китай, США, Росія, методологія, інтеграція, децентралізація, міжнародні стандарти, політичний простір, система, структура, інститути, маніпулювання, нерівність, політичний процес.

ABSTRACT

Hamid Fouad Khalil. The Factor of World Wars in the World-System's Transformation. Qualifying scientific work in the manuscript form. Dissertation for the Doctor of Philosophy degree in the field of knowledge 05 «Social and Behavioral Sciences» in the specialty 052 «Political Science». - Odessa I. I. Mechnykov National University, Odesa, 2025.

The dissertation is devoted to the problem consideration of the world wars influence on the world-system political transformation process on the scale of historical cycle and the modern military-political upheavals understanding in the context of world-system changes.

Relevance. The immediate reason and motivating factor for writing this dissertational research was the desire to understand the most acute and relevant

problem of modernity – the Russian-Ukrainian war, its essence, prerequisites, and political consequences. It should be recognized that a large number of analytical studies have already been written on this problem, but this dissertation study offers a new vision of this problem in a new perspective, in the context of the world-system analysis. In addition, a fundamentally new interpretation of the role of wars and, above all, world wars in the world-system development and transformation throughout its entire historical cycle is introduced into the scientific discourse.

The dissertation was completed within the framework of the research topic of the Odessa I.I. Mechnykov National University Department of Political Science: «Dynamics of local political processes in the conditions of global world-system transformation» (state registration No. 0123U102703 dated 28.05.23)

The purpose of the dissertation is to reveal the relationship between world wars and the process of world-system transformation.

The object of the dissertation research is the process of the world-system political transformation (XVI-XXI centuries).

The subject of the research is the algorithm of the world wars influence on the world-system's political transformational process and world orders changes.

Methodology of world-system analysis is central in this study. The dissertational work is based on a much larger methodological foundation. In terms of the general scientific approach, the author was guided by the dialectical methodology, relying on the induction and deduction methods, the principle of nonlinearity, the synergistical approach, etc. This made it possible to highlight the world wars factor influence on world-system transformations in a multifaceted way, as well as to reveal the bifurcation nature of the Russian-Ukrainian war influence on the world processes course.

The combination of analysis and synthesis methods made it possible to separate the world wars specifics from the rest of the "intermediate" wars, while simultaneously forming a holistic picture of the world-system's dynamics.

Using the methods of abstraction and convergence, abstract categories, such as «world-system», «world order», «world-empire», «world war», etc. on the

specific military-political events example acquire their specific historical content. At the same time, they stimulate the emergence of new theoretical concepts. These methods correlate with the principle of the historical and logical combining, in the aspect of historical chronology. The historical-chronological method in combination with the method of comparative analysis allowed us to reveal the sequence of world wars as stages of world-system changes.

The work also applies the principle of deductive methods combining with the theoretical modeling practice, especially in those aspects that relate to the world-system process political alternatives development, taking into account the consequences of the Russian-Ukrainian war and related military-political conflicts in other areas of the planet.

The institutional method, used in the work, allows us to see world-system transformations from inside, during the socio-political institutions changes in observation. The structural-functional method, when using the categories of «core», «periphery», «semi-periphery», «hegemon», etc., allows us to reveal the internal world-system functioning mechanism.

Content-analysis of the world-systems research latest publications by foreign and domestic authors allows for a more qualified and meaningful consideration of the dissertation research key problems. The theoretical developments of the world-systems analysis and political globalism luminaries I. Wallerstein, A. Frank, S. Amin, J. Arrighi, Chase-Dunn, etc. are involved in scientific circulation. The latest materials of the Institute for Research on World-Systems (IROWS) at the University of California, Riverside (USA), as well as materials of the Hoover Institution (USA), publications in the publications "Foreign Affairs", "Wall Street Journal", "Washington Post", "Project Syndicate", "People's Daily", etc. are also involved.

The results of research by domestic authors that, in one way or another, relate to the issues of world-system transformations and global political transformations were also analyzed (M. Andrushchenko, V. Bondar, S. I. Vegesh, D. Vyshnevskiy, V. Gazin, O. Gurbych, L. V. Kalinin, S. Karelin, S. Klymovsky,

O. Kovtun, V. Kozakov, O. Koppel, G. Kotsyurubenko, S. Koch, V. Kremen, O. Krysenko, A. Kroitor, I. Myloserdna, T. G. Muzychenko, D. Nelipa, M. Ye. Nikolaev, I. Panafidin, M. Polyovy, V. Popkov, V. Rubanov, V. Tkachenko, Yu. Uzun, I. Usatenko, O. Fisun, O. Khoroshilov, D. Khutky, M. Shevelev[58], V. Shelukhin, I. Shkurat, and others).

Special attention was paid to the historical and theoretical foundations of the world-system transformation process as a whole study, to the methodology of studying the mechanisms and consequences of the world wars influence on the process of world-system transformation and the change of world orders, which radically changes the international political space.

It was shown that the world-system, unlike the general system of international relations, is a chronotopic phenomenon localized in space and time. This (according to I. Wallerstein's version) is approximately from the XVI century (location - Western Europe region) to our time (location – the global world). The dissertation indicates that the world-system has been modified throughout history in accordance with the action of the «challenge and response» law (A. Toynbee), the cycles of N. Kondratiev, as well as the «centennial cycles» of F. Braudel, and goes through the phases of genesis, development and decline, like all historical cycles.

The world-system`s development driving force is the world-economy, which has a stable tendency to the capital accumulation and expansion (I. Wallerstein), structuring the world relations political system in the hierarchical form: center - semi-periphery - periphery, thereby forming a global «pyramid of inequality» with the corresponding rules and institutions.

The historical dynamics of the world-system is a permanently acute conflict process of the struggle for hegemony and world relations political restructuring. This is that, what leads to world wars, which fundamentally break the existing political order and establish a new one, with a new center, a new hegemon and new rules of international relations, provided by new international institutions.

This is confirmed by the analysis of the chronoscope of world wars: the Thirty Years' War (1618-1648), the series of Napoleonic Wars (1803-1815), the «Great» War (1914-1918), the Second World War (1939-1945), the «Cold» War (1946-1991) up to the Russian-Ukrainian War (with a wide range of global actors and technologies of disinformation and manipulation of public consciousness involved in it). In this context, the first quarter of the XXI century is characterized by a military conflicts sharp intensification, associated with the antagonism, deepening between the dominant American-centric world-system and the Sino-centric system, which is only being formed, but seeks to occupy a monopoly position by any means. Therefore, the study of the world wars phenomenon as factor in changing world orders and transforming the world-system, is of particular importance. As part of this issue, a study was carried out on the correlation of the categories «world-system», «world order» and «world war». Were considered the features of their interaction, and algorithm for world orders changing in the context of global world-system transformation.

The world-system structural components were analyzed: the «core», the near «semi-periphery», the distant «periphery», zones and institutions of «anti-system» challenges. It was discovered that the development, expansion, crisis and restructuring of the world-system and its institutions occur, as a rule, through world wars, which are often combined with revolutions. After each such catastrophic «upgrade» and the emergence of a new world order, the world-system regenerates, changes its structure and moves to a new level. As a result, a new political space is formed with new rules of international life and new institutions that provide them.

All world orders that existed within the world-system were formed as a result of world wars (the Thirty Years' War, the Napoleonic Wars, the First World War, the Second World War, and, finally, the «Cold» World War). The world-empire throughout all historical time has always lost to the world-economy. As an example, is the victory of the British world-economy over the Napoleonic world-empire, or the American world-economy over the world-empire of the USSR.

World orders created by world-empires are local and artificial in nature, and, conversely, world orders associated with the world-economy have a global perspective. In addition, the world-system has the ability to «shock» self-renewal. In this case the role of the «shocker» that destroys the outdated world order, outdated international political institutions, and opens a new stage of world-system transformation performs the world war.

Under such circumstances, it is quite natural to ask whether it is possible in principle to achieve a lasting international peace in the near or distant future? Is it possible to realize the I. Kant's idea about «Eternal peace», which was formulated by him at the beginning of the 18th century? This thesis emphasizes that international peace is the most urgent and most painful problem of the first quarter of the XXI century. Therefore, first of all, the focus of the dissertational research is the search for ways to overcome geopolitical dangers as consequences of the post-Soviet world order.

The Russian-Ukrainian war is considered as a consequence of a sharp exacerbation of these dangers and as a trigger for further world-system changes and the formation of a new world order. It is shown that the cause of Russian aggression against Ukraine was not only the revanchist orientations of V. Putin and his closest entourage, but mainly the fundamental world-system contradictions that caused a sharp polarization of two groups of countries: «Western» and «non-Western», «Occidental» and «Oriental».

In the first quarter of the XXI century, the counter-systemic «core» was galvanized in the form of a Chinese-Russian alliance, where each member of the «core» claims hegemony (which, most likely, could become a source of future conflict). Ultimately, due to a combination of economic, demographic and geopolitical factors, China took the central role in the «core». The collapse of Russia's initial plans for the complete seizure of Ukraine finally determined the alignment of forces in the counter-systemic «core». Russia moved to the level of China's «junior partner». Certain transformations are also taking place in the «Occidental» world-systemic «core» of the West. «Americanocentrism», which

intensified in the wake of the Western countries' unity against the Russian invasion of Ukraine, enters a downward phase two years later.

The growth of military spending, disputes over the distribution of economic burdens among the «core» members and corruption scandals surrounding military supplies to Ukraine have caused a certain dissonance in the behavior of the three main actors: the United States, the European Union (EU), and the United Kingdom. The situation is complicated by the fact that around the «burning bonfire» of the Russian-Ukrainian war, the «fiery» political space of additional various military conflicts is expanding. All this, according to a number of experts, indicates the non-random nature of Russia's aggression against Ukraine and is considered as a link in the chain of increasing military-power pressure from the “oriental” (China-centric) world system on the “occidental” (American-centric) one.

It is in this very complex dimension that the Kantian idea of «eternal peace» is considered. The author's position is that the problem of establishing a lasting peace should be considered not only in the general philosophical, but also in the specific political plane, taking into account the real state of the current political process, the level and quality of the modern political elites thinking and public consciousness as a whole.

The I. Wallerstein's hypothesis about at least three variants of the world order, which may arise as a result of a radical break in the existing world and the establishment of other international institutions and international standards, is taken as a basis. This is, firstly, something similar to a modernized «electronic feudalism» with all its features of institutional hierarchy and control, adherence to strict rules in personal relationships and in the division of labor. At this stage, this is somewhat reminiscent of the modern China political culture.

The second option is a kind of «eco-fascism» with its open «caste of masters» dictatorship with appropriate redistribution and appropriation of natural deposits. We observe this trend in the practice of the largest aristocratic elites who

seek to separate themselves from the masses and use political power for the undivided possession of the planet's resources.

Thirdly, this is the establishment of decentralized self-governing institutions of social democracy (emphasis on the term «social» as opposed to the elitist (term «liberal»)) on a global scale (as declared at the World Social Forum, founded in 2001 in Brazil). The sympathies of the world-system's theory developers are on this political model side.

This hypothesis is supplemented by the author's analysis of additional models of world order, taking into account, firstly, the China-centric globalist model of the «common destiny community» and, secondly, the Eurocentric model (EU) of the global «Westphalian peace» in the XXI century, where the subjects of international relations are not many nation-states, but several politically structured civilizations that have their own institutional design and build their relations on the basis of «horizontal» equal cooperation. Under such conditions, the possibility of ordering the global political space and preventing not only world wars, but also local military conflicts is being stated.

However, it is stated that at present there is a significant factor aggravating the danger of a new world war, which (like the «Thirty years» war) may have a long-term nature, combining Soft Power (methods of disinformation, manipulation) and Hard Power (direct violence, war). This is a deepening of the antagonism between world-systems. If we follow the methodology of the I. Wallerstein's school, this is a clash between the dominant (American-centric) system and the one that is only in the formation stage, but is already trying by all means to achieve global dominance (China-centric). In this aspect, Russian aggression against Ukraine plays the role of a detonator for undermining the existing world-system positions. This version is confirmed by Z. Brzezinski's version about increasing risks of world war, which are caused by the growth of tension between the Western and non-Western groups of states, where the non-Western group claims to global redistribution and deep change of world-system parameters.

However, this does not remove from the agenda the I. Kant's formula about «Eternal Peace». Even under the current harsh conditions, it has sufficient chances for implementation. This is possible when solving the main task – a deep existing world order's reconstruction on the basis of more balanced, fair and rational cooperation, rational balance between centralism and decentralization, on the new rules of equal economic and political coexistence development. Today this applies not only to relations between individual countries, but also between civilizations in general.

The results of the study can be used by specialists in the field of political science, the theory of international relations, national security; they may be interesting for representatives of various branches and levels of government, diplomacy, party functionaries, public figures and media representatives. The issue of world wars as a factor in world-system transformations organically fits into the issues of the political science disciplines cycle, taught in higher education. Such subjects as «Political Science», «Political Global Studies», «Philosophy of Politics», «Theory of International Relations», «Foreign Political Science», etc., can include in their context the main provisions of this study. On this theoretical basis, appropriated methodological recommendations and textbooks can be developed. All this contributes to improving the quality of Ukrainian political theory and political practice.

Keywords: world-system, world order, Ukraine, war, international relations, state, EU, China, USA, Russia, methodology, integration, international standards, decentralization, political space, system, structure, institutions, manipulation, inequality, political process.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	20
 РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЯК ЧИННИКА ТРАНСФОРМАЦІЇ СВІТ-СИСТЕМИ	
1.1 Теоретико-концептуальні основи дослідження факторів трансформації світ-системи.....	28
1.2. Методологія дослідження механізмів та наслідків впливу світових війн на процес трансформації світ-системи та зміни світопорядків.	49
Висновки до розділу 1.....	83
 РОЗДІЛ 2. СВІТОВІ ВІЙНИ ЯК ФАКТОР ЗМІНИ СВІТОПОРЯДКІВ І ТРАНСФОРМАЦІЇ СВІТ-СИСТЕМИ.	
2.1. Світ-система, світопорядок та світова війна: співвідношення та взаємозв'язок.....	85
2.2. Зміна світопорядків в процесі світ-системної трансформації.....	106
Висновки до розділу 2.....	130
 РОЗДІЛ 3. МІЖНАРОДНИЙ МИР ЯК ГЛОБАЛЬНА ПРОБЛЕМА ХХІ ст. СВІТ-СИСТЕМНИЙ АСПЕКТ	
3.1. Геополітичні небезпеки пострадянського світопорядку (1991 – 2025 рр.)	132
3.2. Російсько-українська війна як тригер світ-системних змін.....	145
3.3. Ідея «вічного миру» і світ-системні виклики ХХІ століття.....	162
Висновки до розділу 3.....	185
 ВИСНОВКИ.....	189
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	197
ДОДАТКИ.....	223

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми. Безпосереднім приводом та спонукальним мотивом для вибору теми даного дисертаційного дослідження є необхідність проаналізувати російсько-українську війну, у контексті глобальних змін першої чверті XXI століття. Це дає можливість більш глибоко розуміти сенс політичних подій, що відбуваються, більш обґрунтовано вибудовувати політичні прогнози, формувати теоретичну основу для прийняття політичних рішень. У цьому полягає, перш за все, **актуальність** даної роботи.

Слід зазначити, що будь-яка війна з усіма її трагедіями та злочинами зазвичай сприймалася у двох аспектах. В екзистенціальному плані війна – це завжди смертельна загроза існуванню людства, знищення матеріальних та культурних цінностей, замах на життя, здоров'я, добробут, особисте та сімейне щастя людини. Засудження війни як соціального зла пронизує всю історію світової культури: від «Упанішад», буддистських текстів, Біблії та Корану до літератури Нобелівських лауреатів Новітнього часу.

Але це лише один «бік медалі». Інший її бік – це величезний масив ідей, геополітичних планів, економічних обґрунтувань, стратегічних задумів владних еліт, які бачать у війні головний спосіб зміни світового порядку на свою користь. У такому вимірі люди, народні маси розглядаються як «природний ресурс», «витратний матеріал» у нескінченному ланцюгу воєн. А це означає, що до традиційних уявлень про розподіл суспільства на «еліту» та «масу» додається вигляд суспільства, поділеного на тих, хто посилає людей на війну та тих, кого посилають.

Ця трагічна дихотомія у сприйнятті війн продовжує існувати і у XXI столітті, з тією лише різницею, що сучасні знаряддя вбивства стрімко модернізуються і стають дедалі точнішими, страшнішими та руйнівними.

Дане дослідження що ґрунтується на принципі безумовного засудження будь-якої війни, будь-яких актів агресії, ставить перед собою найважливішу теоретичну проблему; кардинальне питання про те чи можливо в принципі припинити ланцюг воєн і, нарешті, сформувати основи сталого миру. Те саме питання, яке ще в XVIII столітті було підняте І. Кантом [117]. Чи можливо в принципі сформувати такі системні умови, за яких війна як засіб «продовження політики іншими засобами» буде повністю виключена. Для того, щоб обґрунтовано відповісти на ці питання необхідно звернутися не тільки до морально-етичних категорій, а й до аналізу фундаментальних соціально-політичних процесів, їх внутрішньої логіки та протиріч.

Вивчаючи в даному контексті російсько-українську війну важливо, передусім, осмислити ті фундаментальні чинники (взяті у глобальному контексті), що призвели до кровопролитного зіткнення колишніх «братських» (у радянській інтерпретації) народів. Саме на основі знання цих факторів можливе ефективне прогнозування процесів формування нового світопорядку і місця в ньому сучасної України.

Зв'язок із науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах науково-дослідної теми кафедри політології Одеського національного університету імені І.І. Мечникова «Динаміка локальних політичних процесів в умовах глобальної світ-системної трансформації». (державна реєстрація № 0123U102703 від 28.05.23)

Метою дисертації є розкриття взаємозв'язку між світовими війнами та процесом трансформації світ-системи.

Для досягнення цієї мети передбачається вирішення наступних **завдань**:

- інтерпретувати загальну динаміку політичних процесів в контексті методології світ-системного аналізу;
- виявити основні історичні етапи «фазового переходу» світ-системи;
- визначити співвідношення категорій «світ-система», «світопорядок» та «світова війна» в контексті розкриття історичної динаміки світ-системи;

- розробити критерії світових війн на тлі безлічі «пересічних» війн та локальних конфліктів;
- розкрити алгоритм та діагностувати політичні наслідки впливу світових війн на процес трансформації світ-системи;
- розробити хроноскопію та зробити порівняльний аналіз світових війн в історичному діапазоні існування світ-системи (XVI – XXI ст.);
- виявити закономірності зміни світопорядків в процесі трансформації світ-системи;
- розкрити основні протиріччя процесу трансформації сучасного світопорядку (кінець XX – перша чверть XXI століття);
- з’ясувати феномен російсько-української війни у контексті світ-системної кризи і генези нового світового порядку;
- оцінити можливі шляхи досягнення стійкого миру у XXI столітті з точки зору світ-системного підходу.

Об'єктом дисертаційного дослідження є процес політичної трансформації світ-системи (XVI-XXI ст.)

Предметом дослідження є алгоритм впливу світових війн на процес політичної трансформації світ-системи і зміни світопорядків.

Методи дослідження. Дисертаційну роботу виконано на засадах комплексного підходу, що охоплює широкий спектр наукових методів пізнання: загально-наукових, галузевих та спеціальних.

У плані загально-наукового підходу автор керувався діалектичною методологією, аналізував матеріал, спираючись на принцип індукції та дедукції, принцип синергетики, тощо. Це дало змогу побудувати цілісну, динамічну картину суперечливого світ-системного політичного процесу, досить рельєфно висвітлити вплив фактору світових війн на світ-системні трансформації, а також розкрити біфуркаційний характер російсько-української війни.

Використання методології аналізу та синтезу дозволяє, з одного боку, виокремити специфіку світових війн та наступних за ними світопорядків, а, з іншого боку, побачити цілісну картину світ-системної динаміки у всьому різноманітті її проявів.

За допомогою методів абстрагування та сходження від абстрактного до конкретного, застосованих для цілей дисертаційного дослідження, абстрактні категорії, такі як «світ-система», «світопорядок», «світ-імперія», «світова війна», тощо, з одного боку на прикладі аналізу визначених воєнно-політичних подій набувають своє конкретно-історичне наповнення, з другого боку є основою для формування нових теоретичних концептів.

Ці методи корелюють із принципом поєднання історичного та логічного, методами історичної хронології. Логіка історичного аналізу пов'язує докупи весь комплекс проблем дослідження світ-системних перетворень. Історико-хронологічний метод у поєднанні з методом порівняльного аналізу дозволив розкрити хроноскопію світових воєн є основою для формування нових теоретичних концептів. На цій основі була розглянута хроноскопія світових воєн.

На основі методів класифікації та порівняльного аналізу в роботі здійснено огляд світових воєн та сформованих за їх наслідками світопорядків. Також розглянуто військово-політичні проблем першої чверті ХХІ ст.

Крім того у роботі застосований принцип поєднання дедуктивних методів з практикою теоретичного моделювання, особливо у тих аспектах, які належать до опрацювання ймовірних альтернатив світ-системного процесу з урахуванням наслідків російсько-українського військового зіткнення на тлі супутніх військово-політичних конфліктів.

Інституційний метод дозволяє побачити динаміку світ-системних перетворень зсередини, фіксуючи трансформацію соціально-політичних інститутів які забезпечують життя та розвиток світ-системи. Структурно-функціональний метод дозволяє розкрити механізм функціонування світ-

системи із застосуванням категорії «ядро», «периферія», «напівпериферія», «гегемон», тощо.

Однак, у якості провідного в нашому дослідженні методологічного підходу застосовується методологія світ-системного аналізу, розробленого І. Валлерстайном [215-228] у співавторстві і, одночасно, у творчій полеміці з такими корифеями, як Ф. Бродель [5], А. Франк [106], С. Амін [63], Дж. Аррігі [65], Чейз-Данн [85] та ін. Світ-системний аналіз є дуже ефективним інструментарієм, за допомогою якого об'єкт та предмет дисертаційного дослідження може бути розкритий та описаний досить повно та достовірно.

В методологічному плані задіяні також дослідження вітчизняних авторів, що так чи інакше зачіпають проблематику, світ системних трансформацій і глобальних політичних перетворень. Це, перш за все, М. Андрущенко [2], В. Бондар [4], С. І. Вегеш [6], Д. Вишневськи [7], В. Газін [8] О. Гурбич [10], Л. В. Калінін[14], С. Карелін[15], С.Климовський [18], О. Ковтун [19], В. Козаков [20], О. Коппель [21], Г. Коцюрубенко [22], С. Коч [23], В. Кремень [50], О. Крисенко[24], А. Кройтор[25], І. Милосердна [27], Т. Г. Музиченко [28], Д. Неліпа [30], М. Є.Ніколаєв [31], І. Панафідін [34], М. Польовий [37], В. Попков [39-43], В. Рубанов [45], В. Ткаченко[50], Ю. Узун[51-52], І. Усатенко[53], О. Фісун[55], О. Хорошилов, Д. Хуткий[57], М. Шевелєв[58], В. Шелухін[59], І. Шкурат[61], та ін.

Наукова новизна. У рамках даного дисертаційного дослідження на основі світ-системної методології та методів порівняльного аналізу було здійснено дослідження світових воєн як своєрідних «рубіжних фаз» у процесі світ-системної трансформації (XVI – XXI ст.), а також встановлено функціональний зв'язок між типами післявоєнних світопорядків та фазами в еволюції світ-системи. Вирішення наукової проблеми в подібному руслі досі не представлено в існуючій літературі і цілком може бути розцінене як новий дослідницький підхід.

Важливою особливістю дослідження є те, що воно активно застосовує контент-аналіз публікацій, проектів, конференцій провідного міжнародного

центру світових систем і досліджень: The Institute for Research on World-Systems (<http://ucr.edu/>) Riverside, США.

Уперше:

- надано комплексний аналіз сукупності світових воєн та спродукованих за їх наслідками інституалізованих світопорядків як етапів процесу світ-системної трансформації;
- розроблено критерії, виокремлення світових воєн із загально-історичної сукупності військових конфліктів;
- встановлений сутнісний взаємозв'язок світових воєн із процесом зміни світопорядків та трансформації світ-системи в цілому.

Уточнено та доповнено:

- теорія світ-системного аналізу з урахуванням нових політичних реалій першої чверті ХХІ ст.
- аналіз причин та політичних обставин виникнення агресивної війни Росії проти України в контексті світ-системного аналізу;
- застосування категорій «світ-економіка», «світ-система», «світ-імперія», «світова війна», «світопорядок» при моделюванні глобального політичного процесу першої чверті ХХІ століття;
- простеження загальної динаміки світ-системного процесу у історичному діапазоні ХVІ – перша чверть ХХІ століття;
- порівняльний аналіз основних теоретичних підходів до проблеми встановлення миру в ХХІ столітті.

Набуло подальшого розвитку:

- зміст основних понять світ-системного аналізу «світ-економіка», «світ-система», «світ-імперія», «світова війна», «світопорядок», «ядро», «периферія», «напівпериферія», «гегемон», та інші;
- розуміння ролі феномена війни та феномена революції у процесі світ-системних змін;

- становище теорії світ-системного аналізу у просторі соціальних теорій постмодерну.

Практичне значення одержаних результатів. Основні результати та висновки дисертаційної роботи були використані у практичній роботі дисертанта як позаштатного консультанта голови муніципалітету (мера) міста Віфлеєм (Ізраїль, Палестинська автономія), а також під час проведення навчань, тренінгів, круглих столів зі здобувачами другого рівня освіти кафедри політології факультету міжнародних відносин та соціології Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Результати дослідження можуть бути застосовані фахівцями в галузі політичних наук, теорії міжнародних відносин, проблематики глобальної та національної безпеки. Вони можуть зацікавити представників різних гілок та рівнів влади, дипломатичних працівників, функціонерів політичних партій, громадських діячів та представників засобів масової інформації. Проблема світових воєн як чинника світ-системних трансформацій органічно входить у проблематику дисциплін політологічного циклу, що викладаються у закладах вищої освіти України. Такі предмети, як «Політологія», «Політична глобалістика», «Філософія політики», «Теорія міжнародних відносин», «Світова політика Нового та Новітнього часу», «Загальна теорія політики», «Порівняльний аналіз політичних систем», «Сучасна зарубіжна політологія», «Політична культура та ідеологія», «Міжнародні відносини: теорія та сучасність», «Політичні комунікації», «Політична конфліктологія», «Політичне прогнозування», «Політика євроінтеграції», «Етнополітологія», та ін., цілком можуть включити до свого контексту результати даного дослідження. На цій теоретичній основі можуть розроблятися відповідні методичні рекомендації та навчальні посібники. Все це сприяє підвищенню якості української політичної теорії та удосконаленню методологічної бази практичної політики.

Апробація результатів дослідження. Результати, ідеї та висновки теоретико-методологічної складової дисертації обговорювалися на

конференціях: Міжнародна науково-практична конференція (онлайн) «Current issues of science, prospects and challenges» European Scientific Platform . Sydney, Australia. December 17, 2021; XVI міжнародна наукова конференція (онлайн) «Китайська цивілізація: традиції та сучасність», Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАНУ. м. Київ. 30 листопада 2022; Міжнародна науково-практична конференція «Соціально-економічний та політичний розвиток країн у сучасних умовах». Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 27 травня 2022; 5-th International scientific and practical conference (online) «Modern research in world science». August 7-9. Lviv. Ukraine. 2022; Науково-методологічний семінар кафедри політології ОНУ імені І. І. Мечникова, Одеса 01.11.2024; 79-а науково-практична конференція Факультету міжнародних відносин, політології та соціології ОНУ імені І. І. Мечникова. Одеса. 28.11.2024; Апробація результатів досліджень в Палестинському університеті Al Ahliya University, рекомендовано для застосування в учбовому процесі. Віфлеєм. 8.05.2024.

Також обговорення результатів дисертаційного дослідження відбувалось на методологічних семінарах та щорічних наукових конференціях кафедри політології Одеського Національного університету імені І. І. Мечникова (2021-2024 рр.).

Публікації. Основні ідеї, напрацювання, положення та висновки дисертації подані автором у 9 публікаціях: з них 6 статей, розміщених у виданнях, які визнані МОН України фаховими, 4 у тезах виступів на науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається із вступу, 3 розділів, що включають в себе загалом 5 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Обсяг дисертації складає 230 сторінок, з яких основний текст 176 сторінок. Список використаних джерел складає 239 найменувань на 25 сторінках та додатки на 7 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЯК ЧИННИКА ТРАНСФОРМАЦІЇ СВІТ- СИСТЕМИ

1.1. Концептуально-теоретичні основи дослідження факторів трансформації світ-системи

Відповідно до мети дисертації, яка полягає у визначенні специфіки впливу світових війн на процес трансформації світ-системи, перш за все розглянемо в теоретико-методологічному плані об'єкт дослідження, тобто сам цей процес. У цьому плані ми спиратимемося на цілу низку методологічних підходів, перш за все історичний та хронологічний, а також методи компаративістики, інституційного та структурно-функціонального аналізу, контент-аналітику та ін. Але базовим у даному аспекті є метод світ-системного аналізу. Розгляд цієї проблематики отримав свій початок у нашій статті «The World-System Dynamics and the Realities of Our Time» [179].

Центральною фігурою тут, безперечно, виступає Іммануїл Валлерстайн (1930 – 2019 рр.). Багато років він працював професором, та згодом директором Центру Фернана Броделя, якій займався вивченням економіко-історичних систем та цивілізацій при Університеті штату Нью-Йорк (США). Валлерстайн – автор багатьох фундаментальних досліджень з аналізу історичних систем та методології світ-системного аналізу у цілому. Перший том його головного твору «Сучасна світ-система» був опублікований у 1974 р. Подальші публікації стануть розвитком і деталізацією основних ідей, закладених у цьому базовому дослідженні [215]. З роками його науковий авторитет та вплив стрімко зростають. На це зокрема вказує Д. Мейєр, почесний професор соціології Стенфордського Університету. Він зазначає, що І. Валлерстайн продовжує надавати глибокий вплив на розвиток сучасної макросоціологічної думки. Це, на думку Д. Мейєра, підтверджується кількома обставинами:

По-перше, дедалі більше вплив прихильників методології світ-системного аналізу просувається в світовий обіг з периферійних місць та напрямів, де ідеї Валлерстайна мають велике значення. Його спочатку визнали лише в периферійних куточках американської соціології, тоді як в інших місцях він вважався значно більшим науковим авторитетом. Ця обставина наголошується у низці сучасних політологічних робіт, прикладом чого є публікація Дж.Фернандеса «Спадщина Іммануїла Валлерстайна в Південній Європі. Нотатки для мислення Андалусії з теорії світ-систем» [101, с. 427-437].

По-друге, дедалі більше уваги приділяється глобальній стратифікації як великому інтерсоцієтальному процесу розшарування, який починає багатьма сприйматися як прояв несправедливості, що посилює глобальну мобілізацію та конфлікт. Теоретичні ідеї, які розглядають експлуататорську владу та нерівний обмін як першооснову світової спільноти, стають дуже привабливими. Майже все у світі тепер можна інтерпретувати як «колоніалізм» і кризу глобальної перспективи.

По-третє, світова соціологія та соціальні науки дедалі більше звільняються від домінування американської теоретичної економіки та соціології з її орієнтацією на методологічний індивідуалізм, американізовану соціальну організацію та концептуальний американоцентризм. Лінії аргументації, які охоплюють місцеві та національні процеси в усьому світі, привертають все більшу увагу в міру того, як американський лібералізм стає все менш впливовим у світовій спільноті та світовій думці.

По-четверте, оскільки кризи, які нас струшують, дедалі частіше розглядаються як глобальні, інтелектуальні аналітичні завдання та нормативні орієнтації, соціальне життя вже представляється як вбудоване у світові драми. У такому контексті апокаліптичні чи м'якші моделі розвитку світового суспільства – економіки – екології – стають загальноприйнятими [152, 293-294]. На ці та низку інших особливостей світ системного аналізу вказували зокрема К., Чейз-Данн Дж. Джекі Сміт, П. Меннінг, А. Грубачич за

своєю меморіальною статтею «Згадуючи Іммануїла Валлерстайна» [85]. Цю тему розвинув К. Калхун у своїй роботі «Іммануїл Валлерстайн і генезис аналізу світових систем» [83].

Тому звернемо увагу на особливості та теоретичні можливості світ-системного підходу. Найнаочніше їх можна виявити при застосуванні метода компаративного аналізу, порівнюючи світ-системний аналіз з низкою найвпливовіших теорій, які досі впливають на соціальне мислення. До них можна віднести марксистську теорію «зміни суспільно-економічних формацій»; концепцію «зіткнення цивілізацій» С. Хантінгтона; положення про динаміку «цивілізаційних хвиль» Е. Тоффлера, «історичний фіналізм» Ф. Фукуяма; «американоцентричний глобалізм» З. Бжезинського; соціальні теорії постмодернізму на межі XX – XXI століть, та ін.

Порівняємо *світ-системний аналіз та марксизм*. Хоча І. Валлерстайна багато хто вважає неомарксистом, сам він позиціонував себе як противник традиційного марксистського «формаційного підходу» до історії. Історію Валлерстайн не сприймав як якийсь жорсткий «ескалатор» рухомих «ступенів» суспільно-економічних формацій (від первіснообщинного ладу до «вершини історії» – комунізму). Історія в інтерпретації І. Валлерстайна, це – складний, мутагенний процес поступального руху, в якому виникають різноманітні випадкові поєднання та турбуленції, певна частина яких може набути сталого характеру. До таких турбуленцій він відносить виникнення в XV столітті європейської капіталістичної світ-економіки та її соціально-політичного продуцента – світ-системи.

Не беручи в принципі концепт Марксової «суспільно-економічної формації» Валлерстайн бере за основу аналізу історичну світ-систему, яку він розглядає як суспільство, що визначається характером поділу праці, типом інтегрованих виробничих структур, набором організаційних принципів та інститутів, а також темпоральними межами свого існування [228, с. 314-316]. Як головне завдання політичної соціології він бачить всебічний аналіз цих

історичних систем. Саме цей його метод увійшов до наукового обігу під назвою «світ-системний аналіз».

У світ-системній інтерпретації глобальний світ постає як «симбіоз» двох сукупностей: *по-перше* це вся сукупність окремих, індивідуальних суспільств, етносів та держав і *по-друге*, певне системне та органічне ціле (світ-система), яке функціонує в «організмі» всієї макросистеми. Якщо слідувати «органічним» асоціаціям, то напрошується аналогія світ-системи зі складним біологічним комплексом, у якому функціонують різні індивідуальні, унікальні та самодостатні органи. Але при цьому вони можуть більш менш успішно існувати і розвиватися тільки функціонуючи в системній ієрархії всього організму.

Порівнюючи *світ-системний аналіз та теорію «зіткнення цивілізацій»* відзначимо, що прихильники світ-системного аналізу подвійно сприймають цивілізаційний підхід до історичного процесу. З одного боку, вони безумовно визнають факт культурно-цивілізаційного різноманіття світової історії. Визнають вони і ту очевидну обставину, що культурно-цивілізаційний фактор відіграє величезну роль у формуванні стилів господарювання, типів соціальних відносин, дизайнів політичних структур та інститутів, особливостей соціалізації, способів життя тощо [223].

Але не цивілізації (на думку І. Валлерстайна [215-228], та його колег) є визначальним фактором історичного розвитку. Джерело історичного розвитку закладене у базовій структурі світ-економіки та її продуцента, – світ-системи. Саме звідси виходять головні виклики, на які ті чи інші народи, держави та цивілізації намагаються дати відповіді (А. Франк [106], С. Амін [63], Дж. Аррігі [65], Чейз-Данн [85] та ін.).

Автор *теорії «цивілізаційних хвиль»* А. Тоффлер [206] відноситься до того ж покоління, що й І. Валлерстайн. Обидва наголошували на зовнішніх (стосовно внутрішньополітичних процесів) макро-факторах. Однак, якщо А. Тоффлер наголошує на технологічному факторі (аграрні, індустріальні, інформаційні технології) то І. Валлерстайн, розглядає спосіб поділу

суспільної праці (який обумовлює розпорядження існуючими, на даний момент, технологіями) як головну детермінанту історії.

Наприклад: характер поділу праці у феодальному Китаї, який не дав можливості ефективно засвоїти всі ті феноменальні технологічні новації, що створила китайська культура (порох, компас, друкарський верстат, великотоннажні судна тощо). Усе це набагато пізніше, і у значно більших технологічних масштабах та значно результативніше засвоїв Захід. Він зробив це завдяки приватнопідприємницькому типу поділу праці.

Значно відрізняється світ-системний аналіз від *«історичного фіналізму»* Ф. Фукуяма. Ф. Фукуяма належить до іншого покоління, ніж А. Тоффлер та І. Валлерстайн. Він більш ніж на два десятиліття їх молодший. Це – представник повоєнної генерації американців, які після перемоги США у Другій світовій війні та краху СРСР в «холодній війні» повірило у повну та остаточну перемогу демократії американського типу у всьому світі. Цим багато в чому пояснюється поява популярної книги Ф. Фукуяма *«Кінець історії та остання людина»* [108].

Але аргументація представника старшого покоління, І. Валлерстайна, не залишила жодних шансів для «фіналізму» Ф. Фукуяма. Застосування «циклів Кондратьєва» та «столітніх мегациклів» Ф. Броделя, аналіз їх взаємонакладання та інші компоненти методології світ-системного аналізу дають підставу, якщо й говорити про «кінець історії», то, принаймні, про завершення історії існуючої 500-річної світ-системи. І. Валлерстайн вважає, що за її розпадом може відкритися якийсь новий, принципово інший історичний цикл. Це означає, що методологія Ф. Фукуяма мало застосовна для ефективного аналізу глобальних політичних процесів ХХІ століття.

Що стосується *американоцентричного глобаліста, З. Бжезинського*, то практично у всіх основних своїх роботах, і, насамперед, у *«Великій шахівниці»* [79] він тривалий час доводив історичну неминучість і повне право США на глобальне домінування у перспективі всього ХХІ століття.

Однак ця теза стикається з антитезою І. Валлерстайна, А. Франка, С. Аміна, Дж. Аррігі, Т. Дус Сантуса, Чейз-Данна та ін., які обґрунтовують неминучість закінчення американської гегемонії, втім як і будь-якої іншої гегемонії в масштабі всесвітньої історії.

Цю обставину наприкінці життя змушений був визнати і сам автор сенсаційної «Великої шахівниці». Його остання книга «Стратегічний погляд» [80] сповнена передчуттів про «захід сонця американської ери» та підготовки до якогось нового етапу глобальних метаморфоз.

Світ-системний аналіз та теорія постмодернізму. Щодо головних соціально-філософських напрямів останніх двох століть, то й тут методологія світ-системного аналізу займає свою позицію. Прогресизм, лінійність – усе, що складало сутність бунтівних XVIII, XIX і навіть XX століть, всі ці «цінності Просвітництва» було поставлено під сумнів постмодернізмом. На зміну європейському Новому часу з його вірою в прогрес, гуманізм і всемогутність розуму прийшов іронічний, недовірливий постмодерн. Він ознаменував собою злам ціннісної системи модернізму з його лінійними наративами та «стрілою часу», спрямованого у майбутнє. Вододілом стала Перша світова війна. У повоєнній атмосфері модерністська віра у перемогу розуму поступилася місцем «інтерпретативному мисленню». На зміну «Людині Розумній» (Homo Sapiens) прийшла «Людина Граюча» (Homo Ludens) [128].

У міру подальшого історичного розвитку в XX та XXI столітті скептицизм і цинічність захоплюють дедалі більші простори у суспільній свідомості. Сьогодні постмодернізм – не тільки спосіб мислення, а й світовідчуття значної частини людства. Звісною мірою світ-системний аналіз знаходиться в цьому тренді. Але він не уподібнюється до постмодерну цілком, не пристосовується до панівних інтелектуальних мод, а з неупередженістю лікаря ставить діагноз часу.

Отже, зіставлення методології світ-системного аналізу з позиціями провідних теоретиків нового та новітнього часу дозволяє краще усвідомити

специфіку цього напрямку. Ця специфіка, на наш погляд, проявляється у наступному:

- явно відчуючи у собі вплив марксистської методології, світ-системний аналіз, тим не менше виходить поза межі марксистського сприйняття світової історії як процесу зміни суспільно-економічних формацій. І. Валлерстайн та його послідовники в історії бачать або процес зародження, розвитку, планетарної експансії та згасання унікального у світовій історії, системного явища в хронологічних рамках XVI – XXI століть (версія І. Валлерстайна), або процес перманентної трансформації глобальної 5000-річної світ-системи, яка, з'явившись ще за часів перших цивілізацій, перебуває у постійній самокорекції, зміні парадигм, світопорядків та гегемонів (на думку А. Франка та Б. Гіллса[106, с. 15-48]);

- не заперечуючи величезного впливу культурно-цивілізаційного чинника на всю світову історію, її багатовекторність та різноманітність, світ-системний аналіз фокусує увагу насамперед на факторі «єдності у різноманітності», що ґрунтується на єдності світ-економіки та похідній від неї світ-системи;

- світ-системний аналіз, враховуючи значущість технологічного чинника у поступальному розвитку світової історії («перша», «друга», «третя» цивілізаційні хвилі А. Тоффлера), не зупиняється на цьому етапі. Він йде глибше, вбачаючи у характері організації економічного життя головний критерій розвиненості (чи нерозвиненості) світової системи.

- світ-системний аналіз дуже скептично ставиться до будь-якої форми історичного «фіналізму», чи то теза про «кінець історії» (у стилі Ф. Фукуями), чи то концепт вікового домінування «єдиної глобальної наддержави» (у стилі З. Бжезинського). Тема домінування коротких та довготривалих циклів в світовій історії є основною для світ-системного аналізу. Це за визначенням виключає будь-яку можливість говорити про гарантовану «акцидентну лінію» в історичному процесі, або про «повну і остаточну перемогу» будь-якої форми суспільного буття.

– світ-системний аналіз сформувався за умов постмодерну. Він, як і філософія постмодернізму, вільний від наративів і ідеологічних штампів модерністської епохи. Але водночас чужий до постмодерністської розгубленості. Він не заперечує цінності, успадковані від попередніх поколінь. Світ-системний аналіз прагне бачити світ без прикрас – без ідеологічного маскараду, без рекламної екзальтації чи декадентського песимізму. Він дивиться на сучасну історію як акушер, який готовий прийняти пологи нового світу.

Розглянемо основні принципи та категорії методології світ-системного аналізу. Як вже зазначалося, виникнення світ-системної теорії відноситься до початку 70-х років XX ст., коли народжувався задум і створювався перший том «Сучасної світ-системи» – початкового твору І. Валлерстайна (опублікований в 1974 р.) [215]. Другий та третій том вийшли, відповідно, у 1980 и 1989 рр. Слід зазначити, що ця робота виникла не на порожньому місці. На той час вже існувала ціла низка шкіл та напрямів, які значною мірою вплинули на долю світ-системного аналізу.

Це геоісторія Ф. Броделя [5]; теоретична спадщина школи «Анналів»; «теорія залежності» у версії А.-Франка (яка, у низці аспектів, була пов'язана з марксистською теорією імперіалізму); некласична економічна теорія (що включила концепції економічних циклів). Особливо тут виділяються роботи К. Поланьї [174], Й. Шумпетера [195] та Н. Кондратьєва [133]). У відомому сенсі світ-системний аналіз І. Валлерстайна став синтезом та творчим розвитком згаданих тут, та багатьох інших напрямів, що були опонентами традиційній соціальній науці другої половини XX ст.

Новаторством було те, що основними одиницями аналізу у Валлерстайна та його колег були так звані «історичні системи», представлені у трьох основних формах: а) у формі «міні-систем» б) у формі «світ-імперії», та в) у формі «світ-систем». Основу становлення та трансформації «світ-системи» становить «світ-економіка» (капіталістична за своєю сутністю).

Категорія світ-економіки займає особливе місце у світ-системному аналізі. У цілому поняття «світ-система» і «світ-економіка» відносяться до ідей Ф. Броделя. У його інтерпретації, світ-економіка є економічно самостійним фрагментом території планети, що прагне самодостатності. Щільність внутрішніх зв'язків та інтенсивність внутрішнього обміну надають цьому «шматку планети» певної органічної цілісності [5].

Світ-економіки, за Ф. Броделем, існують крім політичних, культурних та релігійних кордонів. Вони характеризуються трьома головними ознаками: 1) займають певний географічний та політичний простір, межі якого можуть видозмінюватися; 2) мають якийсь «центр тяжіння» (державу) чи так звану «економічну столицю»; 3) утворюють декілька концентричних зон: «серединну», «напівпериферійну», «периферійну», та «зовнішній простір», формуючи тим самим ієрархію нерівності.

Розвиваючи світ-економічну модель Ф. Броделя, І. Валлерстайн запроваджує додаткове ще більш об'ємне поняття «історична світ-система». Крім того, в науковий обіг він вводить додаткове поняття «світ-імперія». У свою чергу самі історичні системи поділяються на «міні-системи» та «світ-системи» (причому на даний момент він бачить лише одну реально існуючу глобальну світ-систему – капіталістичну).

До міні-систем Валлерстайн відносить просторово невеликі, відносно короткочасні і культурно-гомогенні локальні цілісності. Їх існування ґрунтується на взаємообміні безпосередньо виробленими продуктами в умовах натуральної економіки. Такі міні-системи були дуже нестійкою формою соціального життя. Це значною мірою, було наслідком екологічних потрясінь, демографічних втрат та вторгнень найсильніших супротивників. Проте в ході сільськогосподарської революції, що здійснила перехід від економіки присвоєння до економіки виробництва виникла можливість появи більш стійких і великих систем. Ними стали світ-системи, які охопили значно ширші просторово-часові кордони.

Найбільш загальним та поширеним варіантом світ-систем у докапіталістичну епоху були світ-імперії, які формувалися навколо ведучих держав. Це широкі військово-політичні утворення з ознаками державних інституцій, які в періоди своєї експансії руйнували чи поглинали слабкіші міні-системи та міні-економіки. Але вони могли також і втрачати деякі поглинені міні-системи в періоди власної деградації, децентралізації та відступу.

Основною лінією поведінки світ-імперії було стягування імперським центром данини з підконтрольних територій (головним чином, сільських громад). За цим йшла адміністративно-бюрократична редистрибуція (перерозподіл) всього зібраного. В даному аспекті поняття «світ-імперія» перегукується з поняттям «азіатський спосіб виробництва» (в трактуванні С. Аміна, «трибутарне суспільство») [65]. У цьому аспекті азіатський спосіб виробництва розглядається як універсальний принцип розвитку всієї докапіталістичної світової спільноти, а не лише окремої її частини (поряд з античним рабовласництвом та європейським феодалізмом).

Світ-економіка, на відміну від світ-імперії, є, як зазначав ще Ф. Бродель, цілісною економічною мережею [5]. Вона існує, долаючи численні політичні кордони, та інтегрується головним чином через економічний інтерес, а не політичний примус. За відсутності централізованого інституційного контролю економічні суб'єкти самостійно знаходять зони свободи підприємництва та накопичення багатств. Водночас політичні структури всередині світ-економіки сприяють розподілу та спеціалізації праці та нерівному перерозподілу на користь найбільш заможних. І це робиться у масштабах усієї системи. Тобто нерівність стає її характерною ознакою. Логіка світ-економіки полягає в тому, що весь прибуток має розподілятися нерівномірним чином на користь центру за рахунок периферійних зон світ-системи, тобто. на користь тих суб'єктів, які намагаються досягти монопольного становища у ринкових відносинах. За підсумками всього

вищевикладеного І. Валлерстайн розробляє свою типологію історичних систем [227].

З цієї типології випливає, що найбільш нестійкими композиціями були міні-системи. У докапіталістичну епоху вони, як правило, поглиналися світ-імперіями чи самі, за сприятливих умов, розросталися до масштабу світ-імперії. Швидше за все, піднесення та занепад як світ-імперій, так і світ-економік, мали циклічний характер. Тенденція до політичної централізації та адміністративного перерозподілу (редистрибуції) змінювалася тенденцією до децентралізації (та зростання системи приватного ринкового обміну). Ці хвилі періодично піднімалися вгору і скочувалися вниз не тільки у Середземномор'ї, а й у Індії (ареал Індійського океану) та Китаї (ареал Південно-Китайського моря).

Якщо всі докапіталістичні світ-економіки, зрештою, поглиналися світ-імперіями, то на початку «довгого XVI століття» (1450 – 1650 рр.), під впливом низки кон'юнктурних причин, у приатлантичній зоні Європи, (так, принаймі вважає І. Валлерстайн), стала зароджуватися спочатку локальна світ-економіка, яка згодом виявилася більш життєздатною, ніж інші. Замість того, щоб розчинитися в континентальній світ-імперії Габсбургів, вона до кінця «довгого століття» не тільки вижила, а й сама почала поглинати навколишні території по всіх азимутах, формуючи капіталістичний спосіб виробництва, розширюючи свій політичний простір, структуруючи на цій основі велику світ-систему.

Слід визначити, що І. Валлерстайн у своєму трактуванні генези капіталізму заперечує всі «культурно-цивілізаційні» (у стилі О. Шпенглера, А. Тойнбі, С. Хантінгтона, тощо) пояснення «європейського буржуазного дива». Він заперечує «ексклюзивність» (винятковість) європейського способу життя. Жодних унікальних особливостей економічних та політичних структур у європейських країнах І. Валлерстайн не бачить. Пояснення, на кшталт «культурної унікальності» Європи, він вважає надуманими, телеологічними, заснованими на принципі «post hoc ergo propter hoc» («після

цього, отже – внаслідок цього»). Тобто «Європейське економічне диво» не було запрограмоване особливостями європейської цивілізації.

У своїй узагальнюючій роботі «Захід, капіталізм та сучасна світ-система» [218]. І. Валлерстайн підкреслює, що походження європейського капіталізму у певному сенсі є випадковим. Це пов'язано з кон'юнктурною «констеляцією», деяким випадковим кумулятивним накопиченням у XIV-XV століттях сукупності обставин, що виникли у локальному тимчасовому відрізку (Західна Європа) як наслідок несподіваних змін у економічних, державних та релігійних структурах.

Роль тригера, на його думку, тут зіграла «Чорна смерть» (пандемія чуми). Наслідки пандемії були посилені розвалом євразійської трансконтинентальної торгівлі вздовж «Великого Шовкового шляху». У XIV–XV ст. внаслідок краху Імперії Чингізидів зникла «монгольська ланка» Шляху, головний оплот безпеки та впорядкованості цього протяжного та складного торгового ланцюга. Ці катастрофічні явища викликали у Європі «потрійну кризу». Це по-перше, криза сеньйорального господарства (епоха селянських воєн); по-друге, криза феодальної держави (боротьба місцевих «баронів» проти королівського абсолютизму) і, по-третє, криза католицької церкви (протестантська революція). Саме ця «потрійна криза» зумовила часткове вивільнення з-під державного контролю європейської приватно-підприємницької активності і появу того самого «економічного дива», яке призвело оксидентальну світ-економіку до глобального панування.

Імперія Габсбургів виявилася децентралізованою та нездатною (на відміну від великих імперій Китаю, Індії та мусульманського світу) поставити під тотальний контроль протокапіталістичну мережу європейських економічних відносин. Вона не мала таких контролюючих інститутів як східні деспотії. Ця мережа по суті вирвалася на простір. Кон'юнктурна криза європейських ієрархічних структур 1450-1650 років виявилася набагато глибшою, ніж у інших центрах світу. У структурній «лакуні», що утворилася, стали стрімко розмножуватися носії підприємницької світ-економіки [215].

Причому все це сталося не завдяки «супер-розвиненості» європейських економічних структур порівняно з країнами ісламського світу, Індією чи Китаєм, а завдяки тому, що західна світ-імперія явно відставала від імперій Сходу за масштабом етатистського домінування. Саме завдяки цьому могло зародитися та зміцніти західноєвропейське ядро світової капіталістичної світ-економіки. Під таким кутом зору І. Валлерстайн простежує алгоритм розвитку європоцентричної світ-системи, яка в своїй трансформації пройшла кілька основних етапів.

Етап перший: кінець «довгого» XVI століття (близько 1650 р.). Голландія, Англія та північна Франція формують перше ядро світ-системи. При цьому напівпериферія складається з Середземноморської Європи (Іспанія, Португалія, Венеція, Флоренція, Південна Франція). До зони периферії входять Східна Європа та Латинська Америка.

Другий етап: (період із 1650 по 1760 рр.) характеризується помірним зростанням капіталістичної світ-економіки. У «ядрі» дедалі все чіткіше проглядається лідерство Великобританії. До напівпериферії переміщуються північ США, Пруссія та Швеція. У зоні периферії залишаються Південь США та Карибський регіон. При цьому більшість населення світу продовжує перебувати за межами світ-системи. Це незаймана так звана «зовнішня зона».

Третій етап (період з кінця XVIII – до початку XX століття) І. Валлерстайн характеризує як «другу еру великої експансії капіталістичної світ-економіки». На цьому етапі виникає стійка конфігурація «ядра», що складається з Великобританії, США, Франції, Німеччини, «напівпериферії», що складається з держав Східної та Південної Європи, із включенням Росії, Японії та деяких найбільш розвинених країн Латинської Америки (Аргентини, Бразилії, Мексики, Чилі, Уругваю). До «периферії» увійшли колоніальні та напівколоніальні держави Азії, Африки, Латинської Америки. Капіталістична світ-система поширюється на всю планету. Таким чином складається та сама глобальна «піраміда нерівності», яка з певними модифікаціями існує аж до теперішнього часу. При цьому в «ядрі»

виявляється розкол і гостра конкуренція між державами у боротьбі за лідерство. Спочатку між Францією та Великобританією (Наполеонівські війни (1804 – 1815 рр.), потім між Великобританією та Німеччиною (Перша світова війна 1914 – 1918 рр.). В обох випадках виграла Велика Британія. Британоцентрична світ-система набула подальшого розвитку.

Четвертий етап (початок XX – перша половина XXI століття) – час викликів альтернативних світ-систем (фашизм і комунізм) по відношенню до існуючої (ліберально-буржуазній). Це час Другої світової та Холодної світової війн. Це період зміни світ-системного гегемону (США замість Великобританії). До 50-х років XXI століття І. Валлерстайн прогнозує вичерпання потенціалу існуючої світ-системи та підготовку до нової реальності з новою світ-економікою, новими міжнародними стандартами, новою світ-системою і новою державою-гегемоном на чолі [221].

Підкреслимо, що становлення капіталістичної світ-економіки – процес тривалий. Вона виникла спочатку в одній частині світу (північно-західної Європі). Пізніше поширилася на решту світу у вигляді «інкорпорування». Її характерними рисами були:

- а) безперервне накопичення капіталу (як головна рушійна сила економічного розвитку);
- б) просторово-географічний поділ праці, що створює «піраміду нерівності» і посилює напругу між центром і периферією;
- в) нерівний, непропорційний обмін усередині капіталістичної світ-економіки, що провокує загострення внутрішньосистемних конфліктів;
- г) наявність у структурі світ-економіки напівпериферійних і периферійних зон;
- д) наявність значних сегментів примусової праці (феодалська та напівфеодалська експлуатація, рабовласництво);
- е) розбіжність кордонів світ-економіки з кордонами суверенних держав;
- ж) обов'язкова наявність у структурі світ-економіки держави-гегемона, з відносно нетривалим періодом панування;

з) вторинний (по відношенню до світ-економіки) статус соціальних інститутів (держава, політичне угруповання, етнічна група, сім'я, тощо), що постійно переформовуються в ході трансформації світ-економіки;

і) використання расизму, націоналізму та сексизму як елементів «стратегії нерівності» для посилення експлуатації «низів» у ході світ-економічної експансії;

к) виникнення антисистемних рухів та альтернативних політичних структур, що з одного боку підривають, а з другого, – модифікують світ-економіку;

л) взаємонакладання циклічних локальних та столітніх ритмів, які кардинально впливають на поведінку світ-економіки та світ-системи взагалі, створюючи кризові ситуації та передумови світових війн [227].

На думку І. Валлерстайна, коли історична система вступає в фазу «біфуркації», то слід залучити на допомогу утопістику (науку про соціальні утопії), як спробу розглянути вірогідні альтернативи, та зважити плюси і мінуси альтернативних стратегій [227].

Як зазначалося вище, у школі світ-системного аналізу є два різні погляди на феномен світ-системи і, відповідно, два теоретичних напрями. Один напрямок (представлений А. Франком і Б. Гіллсом) ґрунтується на тому, що світ-система має практично такий самий вік, як і загальна історія світової цивілізації. Валлерстайн дотримується іншого погляду, доводячи, що за всю історію людства виникла і продовжує існувати тільки одна-єдина реальна світ-система, заснована на капіталістичних засадах організації економіки та суспільного життя. Це якісно відрізняє її від усіх попередніх системних об'єднань [106].

Наше дослідження ґрунтується на думці саме І. Валлерстайна. Історія світ-системи, так як вона представлена в його інтерпретації, відносно всієї соціальної історії вельми невелика. Вона бере свій початок від перших італійських та ганзейських міст-факторій XV – XVI століть і продовжується аж до глобалізованого капіталізму XXI століття.

Аналіз «циклів гегемонії» є важливим елементом світ-системної теорії. Одним із найважливіших аспектів світ-системного аналізу є наголос на хвильовій природі життя історичних систем. Вона розкриває динаміку як локальних циклічних ритмів, так і тривалих 100-літніх. За основу своєї теорії Валлерстайн взяв так званий «кондратьєвський цикл», який зазвичай охоплює час тривалістю в середньому 45-60 років. Він складається з двох фаз: фази розширення (А-фаза) та фази занепаду (Б-фаза). Цикли Кондратьєва, були застосовані для опису процесу формування великих монополій (фаза «А»), та їх занепаду, що пов'язано з появою нових конкурентів [133].

І. Валлерстайн розширює застосування «методу Кондратьєва» і включає в науковий обіг так звані «вікові тренди» (або «вікові логістики»). Вперше вони були виділені ще Ф. Броделем та становлять період 150-300 років [5]. «Вікові тренди» та «цикли Кондратьєва» І. Валлерстайн пов'язує з так званими «циклами гегемонії» тих чи інших «великих держав» [225].

У такій інтерпретації еволюція світ-економіки є чергуванням періодів перемог і програшів держав «ядра» за відносний (на відміну від світ-імперій) контроль над світ-системою. В цілому, поняття гегемонії у світ-системному контексті визначається як відносини домінування одних держав над тими, хто дозволяють лідерам встановлювати правила поведінки, обов'язкові для всієї системи у цілому.

І. Валлерстайном помічено, що максимальне і найбільш ефективне накопичення капіталу у світ-економіці відбувається тоді, коли вона досягає деякого «проміжного» стану між світ-імперією (силовим шляхом здійснює військово-політичну інтеграцію соціумів) і «вільним» суперництвом між декількома приблизно рівними «гравцями».

Ідеальною ситуацією з погляду накопичення капіталу всередині системи як стверджує І. Валлерстайн, є існування інституту держави, досить сильної для того, щоб визначати міжнародні стандарти і правила гри та стежити за тим, щоб ці правила виконувались до кінця. Коли суперництво, як системна

умова, заміщається гегемонією, це не означає, що держава-гегемон може все. Але це означає, що вона може перешкоджати зміні (або порушенню) встановлених міжнародних стандартів та правил гри іншими [224].

Тобто гегемонія у світ-економіці за наявності досить сильних конкурентів, передбачає наявність економічних, політичних, військових, ідеологічних та інших. можливостей змусити інших дотримуватися встановленого (гегемоном) режиму «розподілу капіталу».

При розгляді феномена «гегемонії» І. Валлерстайн ставить перед собою та загальною експертною спільнотою такі питання: а) яким чином та чи інша держава досягає переваги по відношенню до інших сильних держав і що в цьому випадку змушує їх визнати її гегемонію? б) у чому суть глобальної структурної політики, яку здійснюють держави-гегемони після своєї перемоги?; 3) через які причини держави-гегемони втрачають свою лідируючу роль? [219, с.5-26]

І. Валлерстайн відстоює думку про те, що в історії світ-системи було всього три держави-гегемони: це а) Сполучені провінції (Нідерланди) в середині XVII століття (1620 – 1672 рр.); б) Велика Британія в середині XIX століття (1815 – 1873 рр.) і в) США – у середині XX століття (пік – 1945 – 1973 рр.). Притому він стверджує, що початковою причиною виникнення гегемонії виявилася зовсім не військова сила, хоча її застосування зрештою стає необхідним. Найбільш значним ресурсом на шляху до гегемонії є досягнення першості в ефективності виробництва, а також в єдності трьох компонентів: промислового, торговельного та фінансового. Однак кожна з трьох означених держав-гегемонів домінувала лише протягом обмеженого періоду, в той самий час, коли перевага досягалася одночасно у всіх трьох сферах [227].

Примітно, що однією з важливих особливостей досягнення гегемонії було те, що претенденти протягом тривалого часу не робили великих капіталовкладень у побудову численних армій. У той самий час кожна держав прагнула створити свій великий торговий флот, який крім виконання

своїєї прямої торгово-економічної функції, стимулював і розвиток військово-морських сил. І. Валлерстайн вважав, що це був дійсно ключовий фактор того, що дані держави виявилися в змозі здолати своїх головних суперників у боротьбі за гегемонію, а саме той факт, що вони не вкладали гроші у створення великих армій [218, с. 561 – 619].

Проте вирішальна перемога у боротьбі за гегемонію завжди вимагала втручання інституту держави, здатної забезпечити претенденту на гегемонію переваги неринкового характеру. Це рано чи пізно оформлялося в загальну привілейовану статусну позицію держави-гегемона всередині світ-економіки. Причому втручання держави на фінальній стадії боротьби за гегемонію неминуче призводить до відкритого військового зіткнення з іншими країнами.

Таке зіткнення І. Валлерстайн називає «тридцятирічною війною», яка, по суті, є світовою війною. У ній беруть участь усі протиборчі сили та протиборство це охоплює величезні простори на земній кулі. Таких світових «тридцятирічних» війн в історичних рамках світ-системи Валлерстайн нарахував чотири. Це: 1) Тридцятирічна війна (1618 – 1648 рр.), в якій нідерландські (республікансько-протестантські) інтереси взяли гору над авторитарно-католицькими інтересами Габсбургів; 2) Наполеонівські війни (1804 – 1815 рр.) в яких англійці взяли гору над французами і приступили до формування свого світопорядку, що сприяв становленню британоцентричної світ-системи; 3) «Велика» (1914 – 1918 рр.) війна, в результаті якої британська світ-системна гегемонія досягла апогею, але в той же час зіткнулася з новими контр-системними загрозами. 4) «Американо-німецька» (1939 – 1945 рр.) війна (думка І. Валлерстайна), в якій США перемогли Німеччину та перехопили гегемонію у англійців. У всіх чотирьох випадках морська, а згодом і авіаційна міць (1939 – 1945 рр.) долала сухопутну. І в кожному разі сили, віддані збереженню базової структури капіталістичної світ-економіки, перемогли ті сили, які прагнули перетворити її у світ-імперію [218, с 561 – 619].

Так, голландська гегемонія, що призвела до політичної інституалізації світ-економіки, виступила історичною альтернативою світ-імперії Габсбургів. Але її зрештою, перемогла. Британська світ-економіка. Також вона перемогла світ-імперію Наполеона. Американська світ-економіка розтрощила світ-імперію Гітлера, (а через 40 років і світ-імперію Сталіна). При цьому Валлерстайн вбачає одну характерну особливість: протягом тривалого періоду занепаду гегемонії завжди з'являються як мінімум два потенційні «претенденти на трон». Так походилися Англія та Франція в XVIII столітті після занепаду голландської гегемонії; США та Німеччина – після занепаду британського лідерства, Західна Європа та Японія – після тимчасового ослаблення (у 70-ті рр. XX ст.) гегемонії США, а Китай та Росія в умовах «надлому гегемонії» США в даний час (причому Росія відіграє тут найбільш брутальну роль).

Цю картину яскраво доповнює Ф. Бродель. Його «столітні тренди» пов'язані із постійним «блуканням» центрів гегемонії у європейській світ-економіці. У першому «столітньому тренді» «колективним гегемоном» були торгові республіки Італії (Венеція, Генуя, Флоренція та ін.), у другому циклі – спочатку Португалія, а потім Сполучені провінції (Нідерланди), у третьому циклі – Великобританія, та у четвертому – Сполучені Штати Америки [5].

Слід наголосити: європейська (а після голландської гегемонії), і глобальна капіталістична світ-економіка в ході всіх цих циклів відчайдушно чинила опір спробам підпорядкування (та інтеграції) до європейських континентальних світ-імперських структур, таких як імперія Габсбургів, Наполеонівська імперія, німецький Другий та Третій Рейх, Радянська сталінська імперія. Як «виключення з правил» виступає сучасний Китай з його здатністю поєднати світ- економічний і світ-імперський принципи (саме тому Китай викликає таке сильне занепокоєння з боку нинішнього світ-системного гегемона – США).

Дж. Аррігі [65] у своїй монографії «Довге двадцяте століття» модифікує концепцію Ф. Броделя. Він вважає, що механізмами «запуску» і «згасання»

циклів гегемонії є тривалі періоди «системного циклу накопичення», у хронологічних межах якого відбувається чергування фаз: першої фази – матеріального зростання і другої фази – фінансової експансії, які визначаються різними режимами накопичення капіталу. Якщо застосовувати цю тезу Дж. Аррігі до сучасної ситуації, то американоцентрична світ-система знаходиться наприкінці другої фази «системного циклу накопичення».

Аррігі виділяє чотири тривалі столітні тренди гегемонії (так звані «довгі століття»), всередині яких діють відповідні «системні цикли накопичення» капіталу. Це: а) «довге XIV – XVI століття» (1340 – 1630 рр.) з генуезьким системним циклом накопичення; б) «довге XVII століття» (1560 – 1780 рр.) з голландським системним циклом накопичення; в) «довге XIX століття» (1740 – 1930 рр.) з британським системним циклом накопичення г) «довге XX століття» з американським системним циклом накопичення, починаючи з 1930-тих рр. і по теперішній час.

Аррігі фіксує точки взаємонакладання «довгих століть» (1560, 1740, 1870). Вони позначають, з одного боку, перемикання режимів накопичення капіталу (від промислово-торгової до фінансової експансії), а, з іншого боку, говорять про «сигнальну кризу» як маркер занепаду гегемонії і появи нових активних конкурентів, що вказує на початок нового системного циклу накопичення, нового «довго століття». Точки закінчення «довгих століть» (1630, 1780, 1930) є знаком, з одного боку, «заключної кризи», остаточного вичерпання чергової гегемонії, а, з іншого боку, вказують на початок нової гегемонії та чергового системного циклу накопичення.

Ще одним аспектом світ-системної теорії є аналіз зв'язку ритмічних циклів Кондратьєва з життєвими циклами гегемонів. Цей зв'язок має більш складний характер, ніж у випадку з «столітніми трендами». З певними припущеннями можна вважати, що один цикл гегемонії охоплює два повні кондратієвські цикли ($45 (60) \times 2 = 90 (120)$). На думку Т. Хопкінса та І. Валлерстайна сформульовану в їх спільній роботі «Циклічні ритми та вікові тренди капіталістичної світ-економіки» [123] їх взаємозв'язок має

такий вигляд: фаза А1 (період висхідної гегемонії та гострих конфліктів між претендентами на гегемонію; фаза Б1 (досягнення перемоги у боротьбі за гегемонію: новий гегемон обганяє інші держави; фаза А2 (зрілість і структурне закріплення гегемонії); фаза Б2 – поступовий занепад гегемонії, поява нових претендентів на гегемонію.

Нещодавні дослідження (зокрема Дж. Модельські та У. Томсон) підтвердили наявність взаємозв'язку між «хвилями Кондратьєва» та «циклами гегемонії» [157]. Встановлено, що кардинальне утвердження гегемонії («макро-рішення»), припадає, приблизно, на стик першої та другої частини Кондратієвської хвилі.

Спираючись на роботи Ф. Броделя [5], І. Валлерстайна [225], Дж. Модельські і У. Томсона [157], Дж. Аррігі [65], Т. Хопкінса [123] та ін. про долю сучасної (капіталістичної за своєю суттєвістю) світ-економіки та її соціально-політичного оформлення, – світ-системи, ми можемо моделювати можливі сценарії подальшого розвитку світового процесу.

Розуміння в теоретико-методологічному плані основних принципів функціонування світ-системи дозволяє в новому ракурсі розглянути глобальний політичний процес та місце у ньому світових воєн, як воєн специфічного типу, які докорінно міняють політичний простір, міжнародні стандарти, структуру світ-системи та є вододілами основних етапів її трансформації.

На основі застосування таких категорій як «світ-система», «світ-економіка», «світ-імперія», «світопорядок», «ядро і периферія», «гегемон», «цикли Кіндратієва», «вікові цикли Ф. Броделя» та ін. надається можливість розкрити алгоритм світ-системного розвитку як складного хвилеподібного процесу з моменту його виникнення (XVI століття) і до теперішнього часу.

Розуміння головного принципу функціонування капіталістичної (за своєю суттю) світ-економіки, а саме перманентного накопичення капіталу в «ядрі» світ-системи за рахунок «периферії» дозволяє ідентифікувати

глобальну «піраміду економічної нерівності» як джерело хронічної системної нестабільності.

Як одну з закономірностей розвитку світ-системи можна розглядати процес зміни гегемона. Цей процес має циклічний характер і може бути описаний за допомогою теорії локальних циклів Кондратьєва та «великих століть» Ф. Броделя.

Цей процес має гостроконфліктний характер, який може переростати у мегавійни, або світові війни, що різко змінюють політичний простір, стандарти міжнародної політики та світовий порядок у цілому. Світові війни та наступні з ними світопорядки є рубіжними фазами загальної еволюції світ-системи.

Розуміння цих закономірностей відкриває можливості формування сценаріїв розвитку світової історії на другу половину XXI століття, де визначальним фактором буде загальна (і остаточна за І. Валлерстайном) криза світ-системи та початок іншої світ-системи (чи інших світ-систем) з іншими параметрами функціонування, та іншими стандартами міжнародного життя. У цих обставинах визначальну роль відіграє суб'єктивний фактор.

На основі методологічних розробок виконаних у даному розділі перейдемо до розгляду методології предмета дисертаційного дослідження, аналізу механізмів та наслідків впливу світових війн на процес трансформації світ-системи та алгоритм зміни внутрішньосистемних світопорядків.

Для більш докладного аналізу того, який саме світопорядок може сформуватися напередодні появи «постсучасної» світ-системи, розглянемо більш поглиблено проблему транзиту світопорядків у ході світ-системної трансформації.

1.2. Методологія дослідження механізмів та наслідків впливу світових війн на процес трансформації світ-системи

Перш ніж перейти до розгляду методології дослідження механізмів та наслідків впливу світових війн на процес трансформації світ-системи

торкнемося проблеми спонукального мотиву, який підштовхнув до написання даного дисертаційного дослідження. Це російсько-українська війна, що вибухнула в центрі Європи, яка окрім усіх тих жахливих руйнувань, зруйнувала й віру в те, що принаймні Європа, на території якої розпочиналися всі світові війни, нарешті стане «територією миру». У цій новій політичній реальності нової конотації набувають питання: що є війна та яке місце посідають війни у світовій історії. Певною мірою ця проблематика була порушена в нашій статті «Війна як феномен світової історії: філософсько-політичний аналіз» [43]. В даному дисертаційному дослідженні постараємося розглянути її більш ґрунтовно.

Відповіді на питання про роль воєн у світовому політичному процесі, на нашу думку, розташовані між двома крайніми судженнями:

Перше: війни, це аномалія, потворне відхилення від головного курсу поступального розвитку людства, збій неухильного прогресу світової культури та правосвідомості. Миролюбність у такій інтерпретації – природний стан людини, що дає підстави зробити міжнародний мир вічним і універсальним. У найбільш рафінованій формі цю думку сформулював видатний класик німецької філософії І. Кант, який стверджував, що природа непереборно хоче, щоб право отримало, зрештою, верховну владу. І це, станеться, зрештою, «само собою, хоч і з великими труднощами» [117, с.1-2].

А відомий британський історик і соціальний філософ А. Тойнбі взагалі думав, що війна, це «брак політики», якийсь неприродний стан, в якому опиняються народи з вини бездарних та аморальних володарів [211].

Друга, діаметрально протилежна (першому судженню) думка наполягає на тому, що мирне життя — лише короткий перепочинок між війнами, які постійно стрясають світову історію з того часу, як з'явилося людство. Війна – природний прояв тваринної натури людини, її волі до влади та руйнування. На жаль, прихильники другого судження про війну набагато голосніші, ніж прихильників першого. Але це зовсім не означає, що максима І. Канта про «Вічний мир» є безпідставною і не має перспективи. До цієї теми ми ще

повернемося у заключних розділах цієї роботи. В цьому ж розділі спробуємо узагальнити методологічні підходи та погляди низки видатних політичних мислителів, та відомих політиків про війну, і на цьому ґрунті спробуємо розробити консолідований погляд на світові війни як рубіжні фактори трансформації світ-системи.

Ще з давніх-давен філософи, голови царюючих династій, полководці, мудреці, історики, поети, та й просто рядові смертні намагалися осмислити феномен війни, її сутність і роль у житті людської спільноти. Так родоначальник діалектичної філософії, давньогрецький мислитель Геракліт [9] стверджував, що війна, це «батько всього і всього цар»: одних вона зробила богами, інших – звичайними людьми; одних вона зробила рабами, інших – вільними. Тобто в гераклітівському уявленні війна набуває онтологічного значення. Вона постає як невід'ємна складова буття людини і суспільства, вічне джерело історичних перетворень, соціальної диференціації та зміни нескінченної низки світових порядків [9].

Давньокитайський полководець і мислитель Сунь Цзи [49] відзначав війну як велику справу держави, основу життя і смерті, шлях до виживання або загибелі. Тут ми бачимо акцент на визначальній ролі війни в генезі, розвитку та долі держави. Це вирішальний фактор, який або руйнує слабкі, нестійкі держави, або мобілізує їхню волю, для того, щоб стати сильними та стійкими.

Імператор і філософ Марк Аврелій вплітає тему війни у свою стоїчну філософію життя. Для нього час людського життя – лише мить. Її сутність – вічна течія; відчуття – смутні; будова всього тіла – тлінна; душа – нестійка; доля – загадкова; слава – швидкоплинна. А життя – це безперервна війна і мандрівка по чужині. Посмертною славою цієї війни буде одне лише – забуття [151]. Війна тут – екзистенційне явище, невід'ємна частина людського буття, зануреного в байдужий потік вічно мінливого світу.

У Новий час виникають такі трактування війни, які «прив'язані» до реалій ранньобуржуазної доби. Наполеон, один із яскравих виразників цієї

епохи, вніс своє розуміння цих нових реалій у своє трактування війни. Він вважав, що для успішного ведення війни необхідні три речі: по-перше – гроші, по-друге – гроші та по-третє – гроші [6].

Навіть згадуваний тут автор доктрини «Вічного миру» І. Кант [131]. змушений був визнати, що для війни не потрібно особливих спонукальних причин: вона щеплена, мабуть, людській природі і вважається навіть чимось благородним. До цього людину спонукає честолобство, а не спрага вигоди. Але війна, з його погляду погана тим, що «більше творить злих людей, ніж знищує їх». Тим самим визнається, що війна має не лише геополітичну та економічну мотивацію. Важливу роль тут відіграють психологічні та ціннісні мотивації, такі як честолобство, прагнення до визнання, престижу, та історичної значущості – все те, що за часи І. Канта формувалося соціокультурним середовищем в епоху Наполеонівських війн. У той же час Кант вказує на величезну моральну шкоду війни, яка різко інтенсифікує зростання загального озлоблення та ненависті, падіння суспільної моралі.

Карл фон Клаузевіц [17], як відомо, відзначився в історії своєю знаменитою фразою: «війна є продовженням політики іншими засобами». Але не меншої уваги заслуговують такі його слова: «війна — невід'ємна частина конкуренції, боротьби людських інтересів і вчинків». Він вважає, що метою будь-якої війни є мир на умовах, сприятливих для сторони, що перемогла. Тобто будь-яка світова війна закінчується черговим світопорядком, встановленим на умовах переможця. Тобто військовий стратег бачить коріння війни не тільки у політичних конфліктах, а й у конкурентній природі людського життя. Саме тут, з погляду К. Клаузевіца, — ґрунт для виникнення всіх воєн, як минулих, так і тих, що починаються. А ситуацію миру він бачить лише як минаючий тимчасовий стан успіху однієї зі сторін, оскільки переможена сторона ніколи не змириться зі світопорядком, встановленим на умовах переможця.

Ф. Ніцше взагалі пов'язував сенс всього людського буття з героїкою війни. Для нього відмова від війни означала відмову від «великого життя»

[32]. Тобто війна у розумінні Ніцше – щось сутнісне і визначальне у долі людини, те, що відноситься до становлення характеру людини як самодостатньої особистості.

Один із гарячих шанувальників Ніцше, дуче італійських фашистів Б. Муссоліні [160], взагалі стверджував, що війна це «нормальний стан» для людей. Тобто розглядав війну як природне «повітря» соціального життя та незмінний органічний компонент життєдіяльності людства [43]. У свою чергу А. Гітлер [122] наполягав на тому, що кожне покоління має взяти участь у війні. Тобто конкретизуючи Муссоліні він розглядав війну як найважливіший виховний фактор. У війні Гітлер бачив потужний засіб формування сильного характеру народу та держави в цілому.

У період після Другої світової війни з'являються концепції, що тісно пов'язані з геополітичною проблематикою, теоріями цивілізацій, світ-системним аналізом. Як приклад можна взяти роботи А. Тойнбі [211], одного з найвідоміших представників теорії цивілізацій. Безумовно, засуджуючи війну, він бачив у ній прояв моральної нездатності різних суспільств упоратися зі своїми внутрішніми проблемами. Але в той же час він визнавав величезну об'єктивну роль війни, армій і полководців на всіх етапах життя цивілізацій, особливо в періоди структурних криз. На думку А. Тойнбі, війна не зводиться до військового насильства, але є, перш за все, боротьбою духовною. Результат цієї боротьби багато в чому визначається силою духу і віри кожної з протиборчих сторін у свою перемогу, що, у свою чергу, залежить від духовного стану народів, які стали на шлях війни [43].

При цьому А. Тойнбі не бачить можливості «остаточної перемоги» якоїсь з сторін, що воюють, перемоги «на всі часи». Він бачить тут згубну ілюзію. По суті, він продовжує думку Клаузевіца: у стратегії немає остаточної військової перемоги, а є лише тимчасовий успіх політики на певному історичному проміжку, який рано чи пізно буде перекинутий [43].

З. Бжезинський [80], у свою чергу, вплітає війну в загальноісторичний процес, з усією його хаотичністю і малопередбачуваністю, стверджуючи, що

історія «набагато більше продукт хаосу, ніж змови» Тобто війни, як і будь-які інші політичні акції, – не лише продукт конспірологічних хитрощів. У будь-які конспірологічні задуми завжди вторгається нагода. Під логікою «раціональних рішень» ховається ірраціональний хаос. Це стосується і воєн, реальне життя яких різко відрізняється від намальованих генеральними штабами планів.

С. Хантінгтон наголошує на соціально-психологічній основі війни [127, с.396-422]. Він вважає, що людині «властиво ненавидіти». Для самовизначення та мотивації людям потрібні вороги: конкуренти у бізнесі, суперники у досягненнях, опоненти у політиці. Іншими словами, «рефлекс» суперництва та антагонізму має «позачасовий» (на думку С. Хантінгтона) характер. Це безвідмовний детонатор усіх воєн, включаючи війни на «лініях розлому» цивілізацій.

Сучасник С. Хантінгтона, А. Тоффлер, шукає причини можливої глобальної катастрофи в «збоях» механізмів людської психіки при темпі глобальних змін, який постійно наростає [207, с.31-57]. Він вважав, що людство може загинути не від того, що виявляться вичерпаними комори Землі, вийде з-під контролю атомна енергія або загине змучена природа. [43]. Люди вимруть через те, що не витримають психологічних навантажень. Глобальна ядерна війна цілком може стати одним із результатів такого масового психічного збою.

У Ф. Фукуяма війна, і, навіть сама можливість війни, грає величезну роль у формуванні чи переформатуванні політичної структури світу [108]. Він вважає, що можливість війни – найбільша сила, яка змушує суспільства до раціоналізму і створенню однакових соціальних структур у різних культурах. Будь-яка держава, що бажає зберегти свою політичну автономію, змушена засвоювати технології своїх ворогів та суперників. Тим самим «комунікація за допомогою війни» сприяє виробленню універсальних стандартів військової логістики, що впливає на уподібнення логістичних схем протиборчих держав [43]. До того в основу будь-якої війни закладено

зіткнення інтересів. Як образно висловився польський письменник Анджей Сапковський, немає «війн Добра зі Злом, є війни, в яких різні сторони мають різні інтереси» [46].

Аналізуючи та зіставляючи наведені тут формулювання та оцінки війни, ми можемо констатувати, що при всій різноманітності суджень та інтерпретацій є деякі спільні точки дотику.

По-перше, всі так чи інакше визнають, що війна не тільки є невід'ємною та інтегральною частиною світової історії, а й «шейпером» (формувачем) політичної реальності і навіть (в певній мірі) детермінантою майбутнього.

По-друге, війна тісно пов'язана з кризами (психологічними, економічними, соціальними, політичними, міжнародними, глобальними). Вона може стати як фактором генези, так і фактором «екстремальних» методів подолання криз, які загрожують охопити суспільство, державу, цивілізацію.

По-третє, вона має свої психологічні підстави, що кореняться в особливостях і вадах людської натури. Невипадково родоначальник античної політичної філософії Аристотель визначив людину як «політичну тварину» («*zoon politicon*»).

По-чверте, війна є сильним чинником реконфігурації світового порядку. Історія показує, що встановлення чергового «нового світового порядку» відбувалося, як правило, внаслідок однієї чи серії кількох масштабних та кровопролитних воєн. Так встановлення античного елліністичного світопорядку відбулося в результаті серії завойовницьких війн Олександра Македонського (334 – 323 роки до н. е, або Цезаря (58 – 51 до н.е.) трансформація світового порядку у XX – XXI століттях також пов'язані з двома величезними «гарячими» війнами (1914 – 1918 рр. і 1939 – 1945 рр.), а також однією «холодною» (1946 – 1991 рр.).

По-п'яте, війна виявляється, по суті справи, одним з елементів системи міжнародних відносин, що постійно самовідтворюється. Вона методами

«шоку» змінює політичний простір та стандарти міжнародного життя, стимулює (як це не прикро) процеси системного реструктурування [43].

Отже, війну, силовий конфлікт можна визначати як смертельно небезпечний, але, одночасно, іманентний елемент суспільно-політичних трансформацій (локальних та глобальних). Війна (особливо світова) здатна радикально змінити (детальніше це буде розглянуто в наступному розділі) і сам хід соціально-політичних процесів, і світовий порядок, якій їх регулює.

Відповідно до концепції дисертаційного дослідження війна може інтерпретуватися як збройне зіткнення між двома або більше державами (а також їхніми угрупованнями), яке відбувається протягом проміжку часу до повної (або часткової) капітуляції політичного супротивника (супротивників) з подальшою побудовою світового порядку на умовах переможця (переможців) [43]. У разі збереження силового паритету між учасниками призупиненої війни встановлюється тимчасове «збройне перемир'я», нестійкий баланс сил на межі нового військового зіткнення.

Політична сутність війни виражена у прагненні одного суб'єкта політики (або їхнього союзу) силою змінити поведінку іншого (інших), змусити його (їх) відмовитися від своїх національних інтересів, своїх ідеологічних та політичних принципів, свого способу життя, придушити його (їх) волю, примусити віддати свої ресурси і все своє надбання у розпорядження переможця (та його союзників).

Прелюдією війни є, зазвичай, гострий політичний конфлікт, доведений до крайнього антагонізму. Якщо говорити про світові війни, то ворогуючі сторони тут зазвичай мають відносно рівні шанси, що спочатку робить кінцевий результат військового протистояння невизначеним. Однак, крім «війн серед рівних», існує безліч збройних конфліктів, які починають «сильні» проти «слабких», коли держави, які мають велику військову міць і ресурсну базу, воюють з меншими за потенціалом або менш розвиненими державами. Такі війни можуть отримувати назви типу «примус до миру», «військові експедиції», «спецоперації», «інтервенції» чи навіть «акції з

освоєння нових територій». Як правило, такі війни є ланками в ланцюзі формування чергового нового світового порядку, який відповідає інтересам якоїсь однієї наддержави чи коаліції кількох. Однак рано чи пізно такий процес може зіткнутися з контр-процесом, джерелом якого може стати інша наддержава (або коаліція наддержав). Такий розвиток взаємних «контр-процесів» з великим ступенем ймовірності може призвести до саме світової війни [43].

Окрім воєн «зовнішніх» (міждержавних, міжнародних) є «внутрішні» війни. Вони виникають унаслідок різкої антагонізації внутрішньодержавних сил, кожна з яких прагне нав'язати свою волю усьому суспільству. Такі війни називаються «громадянськими війнами». Як правило, такі війни отримують своє «підживлення» ззовні з боку великих держав, зацікавлених у зміні міжнародного статус-кво на свою користь.

Ще раз підкреслимо, що в будь-якій війні превалює політичний аспект (воля імператорів, президентів, правлячих партій, чи «революційних вождів» та їх політичних прихильників) до захоплення чужих територій, рішучість правлячих кабінетів посилити свою могутність за рахунок сусідів, прагнення політичних «верхів» зруйнувати стратегічні задуми та наміри своїх антагоністів і т. д. Від політичного керівництва залежить підготовка та початок війни, рівень інтенсивності її ведення, зміст та значущість її результатів. Усе це дозволяло стверджувати А. Тойнбі, що війна – це «інституалізоване та орієнтоване насильство» [211, с. 112-138].

Від політичного керівництва залежить підбір союзників та порядок формування коаліцій. Стан внутрішньої політики країн також дуже впливає на характер ведення війни. Успіх на війні істотно залежить як від якості внутрішньої політики, так і від характеру взаємодії між політичним керівництвом і військовим командуванням.

Успіх, чи неуспіх будь-якої війни визначається рівнем організації та планування збройної боротьби у комплексі з економічними, дипломатичними, ідеологічними, інформаційними та іншими засобами

забезпечення бойових дій. Зрозуміло, що головним та вирішальним інструментом війни є збройні сили (армія, авіація, флот, тактичні та стратегічні війська). Але не меншу роль відіграють рівень і якість тилового забезпечення, логістика та морально-психологічний стан усієї країни, що вступила у війну.

Зміст будь-якої війни завжди полягає у прагненні знекровити ворога, поки той не втратить здатність чинити опір, або повністю знищити його. Це досягається, як правило, через безпосередню перемогу над ворожими збройними силами. У поодиноких випадках це досягається за допомогою блокади шляхів забезпечення чи повного знищення ресурсів противника.

У категоріях військової стратегії стан миру є лише певний проміжок часу, перепочинок між військовими кампаніями. Розмір цього проміжку може бути мінімальним (коротке перемир'я), або тривалішим (епоха «мирного співіснування» після Світової війни 1939-1945 рр.).

У будь-якому випадку будь-які воєнні дії завдають великої матеріальної шкоди і призводять до численних людських жертв. З цієї причини вирішення політичних розбіжностей військовим шляхом найчастіше викликає засудження з боку світової інтелектуальної еліти, як і світової громадськості загалом. Згадаймо тойнбінське висловлювання щодо війни, як «вади політики» [211].

У будь-якому випадку кожна війна є потужним соціальним тригером, який докорінно змінює менталітет кількох поколінь. Ще Микола Бердяєв, опинившись в еміграції, наголошував, що саме зі Світової війни 1914-1918 років вийшло нове покоління людей з новим типом мислення, з новою реакцією на події, що відбуваються. Виник якийсь новий воєнізований, мілітаризований стиль поведінки. Це спостерігалось, передусім, у державах, які зазнали поразки у «Великій війні», – у Німеччині, Італії, Австрії, Туреччині, а також в Росії, яка була підірвана зсередини революційними подіями, які є прямим наслідком війни [70].

Війна докорінно змінює не тільки політичний простір, а й культурне середовище суспільства. Культурна атмосфера різко спрощується, примітивізується. На зміну прагненню вирішення великих гуманістичних проблем людства приходять настрої ворожнечі, ненависті, підозрілості, пошуку ворогів, зловтіхи з приводу невдач і розпачу тих, хто програли. Різко посилюються технології дезінформації та маніпулювання людською свідомістю.

Війна докорінно змінює спосіб життя людей. Обставини «комендантського часу», спонтанних вуличних оглядів, жорстка цензура і тотальне стеження всіх за всіма швидко входять у побут воюючих держав. Крім того, різко загострюється диференціація на «страти», що різко відрізняються за значимістю для держави, яка вступила у війну (вище військово-політичне керівництво на відміну від усіх інших). Це тільки посилює соціальну нерівність. Стає виразно помітною «другосортність» цивільних у порівнянні з військовими (у плані постачання, заробітної платні, забезпечення медикаментами, медичним обслуговуванням тощо). Крім того, у самому військовому середовищі чітко виділяється поділ на привілейовану військову касту (генералітет) та рядовий склад. Відчуття нерівності посилюється і в тому, що синки великих політиків, адміністраторів, воєначальників і бізнесменів зусиллями батьків звільняються від участі в бойових діях і продовжують вести гедоністичне життя. Демократії за таких умов досить швидко перетворюються на військово-авторитарні структури, а атмосфера «воєнного стану» робить ще більш закритими для народу політичні еліти [43].

Не менш складним і фрустуючим є післявоєнний період. Післявоєнна депресія, навіть у сторони, що перемогла, скорбота за вбитими рідними та близькими, щоденні турботи з порятунку та виходжування поранених, поневіряння покалічених, зруйновані будинки, дороги, електромережі, мізерні засоби для існування більшості населення – такі реалії повоєнного часу. Якщо додати до цього натовпи чоловіків і жінок, які пройшли військове

пекло, суворих і рішучих, позбавлених звичного статусу та колишніх робочих місць, то можна уявити, наскільки ускладниться криміногенна ситуація в країні.

Ці характерні атрибути супроводжують будь-яку війну. Історія свідчить про тисячі подібних війн та військових конфліктів. Детальний опис численних воєн та їх наслідків міститься, зокрема, у книзі М. Манна «Про війни». Він досліджує історію воєн упродовж багатьох століть і в усьому світі — від Стародавнього Риму до сучасної України, від імперського Китаю до сучасного Близького Сходу, від Японії та Європи до Латинської та Північної Америки [150]. Ми ж у своєму дисертаційному дослідженні зосереджуємось на проблематиці особливого типу воєн, тих, що отримали найменування «світових». Це кілька гігантських військових зіткнень, які ми ідентифікуємо на основі чотирьох основних критеріїв:

- а) наявність великої кількості держав, як безпосередніх учасників війни, так і залучених у військових діях;
- б) широкий геополітичний масштаб війни;
- в) непередбачуваність ходу та негарантованість успіху у жодного учасника (внаслідок поліакторності та відносної рівноваги протиборчих сил);
- г) закріплення підсумків війни у міжнародних політико-правових документах, які фіксують факт встановлення нового (чергового) світового порядку;

Цим чотирма критеріям відповідають щонайменше шість воєн: 1) Тридцятирічна війна (1618 – 1648 рр.); 2) Наполеонівські війни (1803 – 1815 рр.); 3) Перша світова «Велика» війна (1914 – 1918 рр.); 4) Друга світова (1939 – 1945 рр.) та 5) Холодна (1946 – 1991 рр.) війна. І якщо послатися на висловлювання Папи Римського Франциска, то з початком російсько-українського збройного конфлікту світ опинився на межі нової (шостої) світової війни [43].

Отже зазначимо:

1. При всьому моральному засудженні війни з боку переважної більшості представників світової інтелектуальної еліти існує певний консенсус щодо визнання того, що війни є невід'ємним компонентом світового історичного процесу.

2. Існують щонайменше два найпотужніших історичних тригери, які здатні докорінно змінити політичний простір, стандарти міжнародного життя та світовий порядок загалом. Це – а) світова війна і б) революція, де війна, зазвичай, є чи прелюдією, чи результатом революції, чи тим і іншим одночасно;

3. Сукупність *світових* (за масштабом і наслідками) воєн охоплює дуже обмежений часовий проміжок (з XVII до XXI століття). Причому встановлення міцного миру, як і раніше, залишається складною і досі невирішеною проблемою.

Вказуючи на два фактори, які здатні радикально трансформувати світовий порядок (революції та світові війни) підкреслимо, що саме світова війна остаточно довершує зміну світопорядку, який в свою чергу, встановлює новий етап трансформації світ-системи та нові стандарти міжнародних відносин. Згадаймо хоча б про Першу («Велику») світову війну, яка породила ланцюжок революційних повстань і переворотів (Лютнева і Жовтнева 1917 р. революції в Росії, що переросла в п'ятирічну громадянську війну; листопадове 1918 р. збройне повстання в Німеччині; озброєний похід італійських фашистів на Рим (жовтень 1922 р.); «півний путч» у Мюнхені (листопад 1923 р.), наслідком яких стали глибокі політичні зміни в Росії, Німеччині, Італії, та і у всій структурі міжнародних відносин, наслідком чого стала Друга світова війна і Ялтинсько-Потсдамський світовий порядок [43].

Як вже зазначалося, війни були і, на жаль, залишаються інтегральним компонентом історичного процесу. Згідно з даними дослідників швейцарського статистичного центру, опублікованими ще в середині 1970-х рр., за 5000 років людської історії лише 292 роки на Землі не було воєн. У більш ніж 15.000 великих і малих війн загинуло близько 4 мільярдів людей.

При цьому враховувалися, природно, лише відомі історикам військові конфлікти, що мали значні масштаби, протяжність за часом, кількість учасників та наслідки. Але з усієї цієї неймовірно величезної маси великих і малих воєн, лише 5 воєн ми можемо визначити як світові війни [43].

Тут ще раз підкреслимо: на відміну від традиційних тверджень про те, що в історії було лише дві світові війни – Перша (1914 – 1918 рр.) та Друга (1939 – 1945 рр.), ми на підставі критеріїв, сформульованих у попередньому матеріалі, наполягаємо на версії про те що їх було п'ять. Пропонуємо більш розгорнуту характеристику цих критеріїв.

а) Загальна кількість прямих та непрямих учасників військового зіткнення. У «пересічних» війнах брало участь, як правило, два основних противника, наприклад, Рим проти Карфагена («Пунічні війни»), «Галльські війни» Цезаря проти кельтів, завоювання Чингісханом Євразії. (Підкреслимо: наявність інонаціональних військ у монгольській армії не було результатом добровільного союзу між незалежними державами, а фактом примусу Чингізидами переможених народів до війни на боці агресора).

б) Геополітичний масштаб війни. Театр бойових дій у світових війнах охоплює простори, які набагато перевершують театри бойових дій «пересічних» воєн. Виняток можуть становити лише війни Чингісхана, але вони не підпадають під категорію «світових» через невідповідність першому критерію. З цієї причини «світовими» не є війни Олександра Македонського і імперські війни Риму, походи Тамерлана тощо.

в) Негарантованість підсумків світової війни (внаслідок «поліакторності» та відносної рівності протиборчих сил). «Пересічні» війни, як правило, були війнами між двома основними суб'єктами, серед яких один досить швидко виявляв свою перевагу. В порівнянні з ними хід світових воєн залишається невідомим тривалий час. Наприклад, у ході Першої світової війни протягом щонайменше трьох років неможливо було з точністю визначити, яка зі сторін вийде переможцем.

г) *Обов'язкове ухвалення міжнародних політико-правових документів*, що фіксують встановлення нового післявоєнного світового порядку. Конtrarгументами тут можуть бути докази того, що Олександр Македонський встановив свій світопорядок (еллінізм), а Юлій Цезар – порядок Pax Romanorum. Однак і в тому, і в іншому випадку ці світопорядки не були закріплені жодними міжнародними політико-правовими документами, а встановлювалися за давнім племінним «правом сильного». Крім того не було сформовано нового світопорядку, відбулося пряме включення до вже існуючого порядку монопольного імперського правління (Македонська імперія, Велика римська імперія).

Вказаним чотирьом критеріями відповідають такі війни: 1) Тридцятирічна війна (1618 – 1648 рр.); 2) Наполеонівські війни (1803 – 1815 рр.); 3) «Велика» (Перша світова) війна (1914 – 1918 рр.); 4) Друга (1939 – 1945 рр.) світова війна та 5) «Холодна» (1946 – 1991 рр.) війна. Щоб показати їхню відповідність наведеним тут критеріям світових воєн, дамо їх порівняльний аналіз.

«Тридцятирічна війна» – так називалася низка військових конфліктів у межах «Священної Римської імперії», а якщо подивитися ширше, то й усієї Європи, взятої в цілому. Усі ознаки свідчать, що це була перша за рахунком повномасштабна світова війна. Вона була дуже протяжною. Тривала з 1618 по 1648 рік. У війні зішлись два ворожі угруповання найсильніших європейських держав. З одного боку, виступив Габсбурзький блок (перш за все Австрія та Іспанія), який прагнув панувати над «усім християнським світом». З іншого боку, діяла антигабсбурзька коаліція, до складу якої увійшли Голландія, Данія, Росія, Франція та Швеція. Габсбургів підтримали Папа римський, католицькі князі Німеччини (так звана «Католицька ліга») та Річ Посполита (Польсько-Литовська унія). Довгі роки війна йшла зі змінним успіхом. Але поступово військова перевага почала схилятися на бік супротивників Католицької коаліції.

Після низки перемог над Габсбургами 24 жовтня 1648 р. у Мюнстері між імператором «Священної Римської імперії» Карлом V Габсбургом разом із союзниками, з одного боку, і Швецією, Францією та їх союзниками – з іншого, було укладено Вестфальський мир. Він офіційно завершив Тридцятилітню війну у 1648 р.

Цей загальноєвропейський мирний договір закріпив найбільші територіальні зміни у Європі. Відбулися глибоке реформування релігійних відносин та реорганізація політичного устрою імперії Габсбургів. Була підписана ціла низка документів, що засновували в Європі новий політико-правовий порядок. Франція та Швеція розпочали поділ Німеччини. Швеція отримала гирла судноплавних річок у Північній Німеччині, Франція – Ельзас, Верден, Мец та Туль; Голландія отримала незалежність від Іспанії цим завершивши тривалу Нідерландську революцію.

Вестфальський мирний договір підтвердив Аугсбурзький релігійний мир 1555 р. і зрівняв у правах протестантів і католиків. Було узаконено секуляризацію церковних земель. Німецькі князі набули фактичної незалежності від імператора. Швейцарія та Голландська Республіка вийшли зі складу імперії та здобули незалежність.

Було юридично закріплено політичну роздробленість Німеччини та закладено основи для подальшого ослаблення імперії Габсбургів. Спроби Габсбургів викоринити реформацію та створити під своєю егідою «єдину католицьку імперію», зазнали краху. Вестфальський світ створив сприятливі умови для посилення Швеції та Франції. Водночас він викликав активізацію антифеодальних рухів у європейських країнах.

Перемога над Габсбурзькою коаліцією, до якої примикала Річ Посполита, багато в чому сприяла успіху національно-визвольного руху в Україні на чолі з Богданом Хмельницьким та від'єднання значної частини українських земель від Польсько-Литовської унії. Для багатьох істориків саме Вестфальський мир став тією точкою відліку, з якої почалася історія як європейських національних держав, так і історія політичного націоналізму.

Все це говорить про те, що Тридцятирічна війна за всіма зазначеними вище чотирма ознаками підходить під визначення *світової* війни. *По-перше*, у ній брали участь практично всі провідні європейські держави; *По-друге*, у геополітичному аспекті ця війна охоплювала практично весь європейський субконтинент; *По-третє* війна була зіткненням практично рівних за силою ворогуючих коаліцій з невизначеним результатом; *По-четверте*, укладені після війни політико-правові документи визначили глибоку політико-правову реорганізацію всієї Європи, внаслідок чого кардинально змінився весь світопорядок. Це виявилось у новому характері релігійних відносин, нових територіальних перетвореннях та субординальних відносинах. Крім того почалося формування національних держав і піднесення ідеології націоналізму.

Як покажуть подальші розвідки світ-системного аналізу, ця війна зіграла свою істотну роль у динаміці всієї оксидентальній (заходоцентричній) світ-системи, про що докладніше йтиметься у наступному розділі.

Через півтора століття почалася друга за рахунком світова війна. Саме так, з достатньою підставою, можна охарактеризувати *сукупність* «наполеонівських воєн» (1804 – 1815 рр.). У ході цієї по сутності перманентної війни було встановлено недовговічний бонапартистський світопорядок, потім його було зруйновано і встановлено новий (тобто реанімований старий) світопорядок з урахуванням домагань реставрованих європейських монархій.

Наполеонівська «перманентна» війна була однією з найбільш кровопролитних воєн Нового часу. У ній загинуло щонайменше 3 млн людей. Народжена в горнілі Великої Французької революції, вона охопила практично весь Європейський континент, а також Близький Схід (Єгипет, Сирію, Палестину), вторглася до Росії, торкнулася США, націлилася на Індію. Одночасно Франція здійснювала «континентальну блокаду» Великобританії, поєднуючи це з «битвою флотів» у прилеглих та віддалених акваторіях.

Вже на ранньому етапі цієї затяжної війни починає чітко вимальовуватись сформульована в даному дисертаційному дослідженні ключова проблема – співвідношення світової війни та світової революції у процесі трансформації світопорядку. Розпочавшись з локальної події – народного повстання проти монархії Людовіка XVI і всього монархічного режиму, Французька революція незабаром виявила в собі «талант» до зовнішньополітичної експансії, як засобу «звільнення» всього людства від «влади монархів та аристократів». Цьому сприяла тривала інтелектуальна робота французьких енциклопедистів, які бачили у своїй місії своєрідну «культурну революцію» – емансипацію всього людства від відсталості, невігластва та дикості. Мужній порив просвітителів – у всьому покладатися на свій розум, знайшов адекватну відповідь у світоглядних ініціативах у вигляді проголошення людини «продуктом природи» (П. Гольбах), відстоювання «природного права» (Д. Дідро, Ж. Руссо), викриття «позитивних релігій» (Вольтер, Д'аламбер), просвітницькому матеріалізмі (Дідро, Ламетрі, Гельвецій, Гольбах), концепції поділу влади і «духу законів» (Монтеск'є) та багато іншого. Мислення як би диктувало свою волю світогляду, який формував національний менталітет [56]. Наполеон, вже будучи консулом, а, згодом, – імператором, підхопив і адаптував до своїх цілей ідею «революції розуму», відкривши епоху так званого «революційного імперіалізму».

Це, зокрема, підтверджує, досвід знаменитого Італійського походу, очолюючи який 27-річний генерал Бонапарт, звертається до народів, яких він ішов покоряти. Він проголошував, що французька армія йде до них на допомогу, а французький народ – друг усіх народів; він воює лише проти тиранів [60; 120].

Таким чином, наполеонівська «Друга світова війна» спочатку розглядалася не лише як збройна акція, а й як своєрідна «світова революція», спрямована на руйнування старої феодально-монархічної системи (щось подібне через Століття проголошуватимуть більшовики). Цивільний кодекс

Наполеона та скасування нобілітету (старої феодальної еліти) розчистили широку дорогу для мобілізації громадян. Кредо Бонапарта: «через руйнування Стародавнього світу, до Світу Розуму» здійснювалося скрізь, де проходили його солдати. Причому «світ Розуму» у нього асоціювався з єдиною просвіченою Європою. До 1812 р. він у своїй зовнішній політиці переслідував єдину мету. Усі його війни були спричинені бажанням об'єднати Європу, стати імператором усього Заходу. Бонапарт був впевнений, що Європою повинен керувати лише один правитель – французький імператор (як колись Карл Великий). Париж мав стати столицею союзу держав, своєрідних Сполучених Штатів Європи, згуртованих навколо імператорського трону. Коли Наполеон вирушав у похід на Росію, він заявляв, що хоче побачити під прапором Франції всю Європу, щоб у битвах та перемогах європейці стали єдиним народом [6, с. . 38-58].

Про глобальний характер зовнішньополітичних амбіцій Бонапарта говорив і його євразійський проект «від Парижа до Калькутти». Відповідно до цього плану було зроблено спробу реалізувати секретний франко-російський план (Наполеон – Павло I) із захоплення Британської Індії. Наполеонівська ідея про контроль над усією Євразією з тих пір і аж до теперішнього часу підхоплюється різними європейськими політичними лідерами у вигляді гасла «від Лісабона до Владивостока».

У своїх планах Бонапарт значне місце приділяв Україні як антиросійському знаряддю. Він мріяв після перемоги над російськими військами створити новий державний устрій «козацького краю». І створити разом із ним і всіма захопленими територіями так звану «європейську асоціацію», яка мала б єдину систему законів, грошову одиницю, мову. Француз планував створити таку Європу, щоб у мандрівника було відчуття, що він усюди вдома і це все – одна Вітчизна. Знаючи, що Україна завжди хотіла скинути царське ярмо та стати незалежною, французький імператор планував створити нову державу на її теренах та назвати її на свою честь – Наполеонида [58].

Однак реальний європейський процес пішов «не за планом» Бонапарта. Його світопорядок звалився. Наполеонівська стратегія «континентальної блокади» (економічного придушення Англії як центру світ-економіки XIX ст.) закінчилася крахом, а сам розгромлений і повалений Наполеон помер на пустельному острові Святої Єлени під пильним наглядом англійців. Реакційний світопорядок, встановлений Віденським Конгресом вщент зруйнував всі прогресивні починання Наполеона.

Віденський конгрес, за участю послів великих держав Європи (понад двісті дипломатів), очолюваний австрійським міністром закордонних справ Клементом фон Меттерніхом (1814 – 1815 рр.), намагався перекроїти континентальну політичну карту після розгрому наполеонівської Франції. Переможці прагнули відновити монархії, повалені після Великої французької революції, та, перш за все, перекроїти карту Європи – кожний на свою користь [47].

Конгрес зруйнував усе, що було створено Наполеоном. Перекроювання європейської карти охопило Нідерланди, землі Франції, Італії і, особливо, Польщу. Частина створеного Наполеоном герцогства Варшавського увійшла до складу Російської імперії під назвою Царство Польське, а російський імператор Олександр I ставав одночасно і польським королем. Західні землі Великої Польщі з містом Познань, а також польське Помор'я повернули Пруссії. Їй також дісталася частина Саксонії, значна територія Вестфалії та Рейнської області. З'явилося нове утворення – Вільне місто Краків. Таким чином при формуванні нового пост-наполеонівського світопорядку відбувся «Четвертий поділ Польщі».

Частина володінь Австрії повернулися під контроль Габсбургів (зокрема Тернопіль, Тіроль, Іллірійські провінції, Ломбардія та Венеція). Габсбурги були відновлені на престолах у герцогствах Тоскана, Парма та Модена. Данія, підтримувала Наполеона, втратила Норвегію, яка була передана Швеції. В Італії було відновлено владу Папи Римського над Папською областю, а Бурбонам було повернуто Королівство обох Сицилій. Було також

утворено Німецький союз (з понад 200 дрібних курфюрств було сформовано 39 держав).

Було визнано статус політичного нейтралітету Швейцарії, який продовжується аж до теперішнього часу. Політика нейтралітету надала визначальний вплив на подальший розвиток цієї країни. Завдяки нейтралітету їй вдалося не тільки вберегти свою територію від спустошливих військових конфліктів XIX і XX століть, але також забезпечити розвиток економіки за рахунок підтримки взаємовигідної співпраці з усіма сторонами, які перебували у війнах у наступні десятиліття [43].

Всі ці констатації свідчать про те, що результатом світової війни 1803-1815 років стало встановлення принципово нового світопорядку, який різко відрізнявся від світопорядку, що існував до Французької революції та наполеонівських воєн. Віденський Конгрес визначив нову розстановку сил у Європі. Склалася Віденська система міжнародних відносин, Священний союз європейських держав, що мав на меті забезпечення непорушності європейських монархій. Але об'єктивно, встановлення такого світопорядку «працювало» на розростання британоцентричної буржуазної світ-економіки, де фунт стерлінгів ставав провідною світовою валютою.

Закономірне питання, чому, незважаючи на піднесення післяреволюційної Франції, військову та політичну обдарованість Бонапарта, йому не вдалося встановити свій, франкоцентричний світопорядок? Щоб відповісти на це питання, слід проаналізувати алгоритм головних подій, викликаних Французькою революцією та наполеонівськими війнами. Тут ми бачимо таку послідовність:

а) оборонні війни революційної Франції від інтервенції монархічних держав переростають у наступальну бонапартистську «революційну» імперіалістичну світову війну;

б) ця війна здійснює підриг старої феодальної системи, та прискорене розгортання буржуазної світ-економіки (з найбільш розвиненим центром у Великій Британії);

в) англійський торгово-фінансовий прагматизм набирає рішучого рівня для зіткнення зі світ-імперським ідеалізмом Бонапарта;

г) британський торговий імперіалізм бере на себе роль гегемона та «збирача» всіх роялістських сил для протидії бонапартистському військовому імперіалізму;

д) після «реставраційних війн» та остаточної перемоги над Наполеоном, затверджується перехідний світовий порядок, при якому старий європейський феодальний монархізм зливається з новим, (капіталістичним по суті та англо-саксонським за походженням) економічним імперіалізмом;

е) Британія, що успішно поєднує в собі монархізм і буржуазність, виявляється найбільш прийнятною для повоєнної реставраційної Європи.

Таким чином, «hard power» наполеонівської світ-імперії прогнала «soft power» британської світ-економіки. У 1815 р. Велика Британія опинилася на «вершині гори». Більше того, її тріумф виявився зрештою, тим парадоксальним результатом Французької революції, який навіть у найстрашнішому сні не могли уявити ні Робесп'єр, ні Бонапарт. Проте саме це й сталося: Французька національна революція вилилася у світову війну; світова війна зробила загальноєвропейські соціально-політичні перетворення; а європейські соціально-політичні перетворення розчистили ґрунт для розширення британоцентричної світ-економіки.

Закінчення наполеонівської «світової війни» у 1815 р. зовсім не означало встановлення міцного миру, як про це заявляли засновники Священного Союзу. Почалася смуга «додаткових» війн, які продовжували адаптацію світопорядку до потреб світ-економічного гегемона. У ланцюжку цих війн стоять «Опіумні війни» Британії проти Китаю (1840-ві роки), численні локальні війни англійців в Африці, каральна війна британських військ проти сипаїв в Індії, «Кримська війна» (1853 – 1856 рр.) в Росії, Російсько-Туркестанські війни у Середній Азії (1853 – 1895 рр.), Російсько-турецька війна (1877 – 1878 рр.), Англо-бурська війна (1899 – 1902 рр.) тощо. Виняток становила хіба що Франко-Пруська війна (1870 – 1871 рр.), яка стала

маніфестацією піднесення нового, самодостатнього та конкуренто-небезпечного для Британії центру сили – Пруссії (ядра майбутнього Другого Рейху) [43].

Як зазначав британський дослідник Ф. Крузе, слід визнати, що з 1815 по 1914 рік світової війни не було, хоча в Європі і за її межами спалахували «маленькі» війни. Переважна економічна та військово-морська міць Великої Британії змушувала Францію уникати відкритого конфлікту; Росія після Кримської війни теж була стримана. З іншого боку, вплив британців у Європі мав свої ліміти, і зрештою вони запанікували перед появою сильного німецького флоту. Це стало важливим чинником у розв'язанні наступної Першої («Великої») світової війни [78].

Підіб'ємо деякі підсумки. На прикладі серії наполеонівських воєн ми бачимо (як і у випадку з Тридцятилітньою війною) всі ознаки Світової війни: а) широке коло держав та їх колоній, що беруть участь у війні, б) поширена геополітична платформа війни (від Ла-Манша і до Москви, від Балтії і до Середземного моря); в) тривалий та нестабільний характер війни з непередбачуваним результатом; г) закріплена у міжнародних політико-правових документах структура нового світового порядку.

В рамках цього нового світоопорядку остаточно було ліквідовано залишки «Священної Римської імперії Німецької нації» та остаточно затвердився принцип суверенних національних держав. Капіталістична світ-система отримала новий імпульс у своєму розвитку.

Цей світопорядок проіснував близько 100 років, до тих пір, поки світ-системні протиріччя, що накопичилися, не призвели до *третьої за рахунком світової війни*. В історію ця війна увійшла під назвою «Великої», або Першої світової (28 липня 1914 р. – 11 листопада 1918 р.). Ще раз наголосимо: вона стала третім (після «Тридцятирічної» (1618 – 1648 рр.) війни та наполеонівських воєн (1803 – 1815 рр.) потужним тригером зміни світового порядку. Нагадаємо, що вона завершилася розгромом Німецької, Австро-Угорської та Османської імперій, революційним розвалом Російської

імперії, посиленням британської імперської могутності, утвердженням британоцентричного світопорядку та розширенням британоцентричної світ-економіки і світ-системи у цілому.

Положення Версальського миру вироблялися протягом півроку в рамках Паризької мирної конференції після тривалих дебатів про «покарання і превенції», необхідність суду над кайзером Вільгельмом, про чисельність і структуру повоєнної німецької армії, про долю територій колишньої Німецької імперії та про розмір репарацій.

У рамках нового світового порядку передбачалося повернення до Франції Ельзасу та Лотарингії, створення «Польського коридору» до Балтики, надання статусу вільного міста Данцигу, передача Саару під управління Ліги Націй (створеної за підсумками війни), формування Рейнської демілітаризованої зони, ліквідація німецьких колоній та проведення серії референдумів про самовизначення Верхньої Сілезії. Версальський договір зобов'язував уряд післявоєнної Німеччини дотримуватися незалежності Австрії, а також виплачувати репарації країнам-переможницям за збитки, завдані під час світової війни. Особливим пунктом була вимога зняти будь-які бар'єри, що перешкоджають вільній торгівлі (головний інтерес британського уряду).

Офіційно на основі статті 231 Версальського договору, на Німеччину була покладена вся відповідальність за «розв'язання війни» [210]. Німеччина була оголошена «головним злочинцем». Усі ці «пункти Версаля» стали приводом для розпалювання настроїв образи та ненависті німецького народу по відношенню до своїх кривдників. Цим активно скористалася нацистська пропаганда, що зрештою привело до нової світової війни і повного зламу даного світопорядку. Цей далеко не повний перелік змін у світопорядку досить наочно свідчить про глобальний масштаб наслідків «Великої» світової війни.

На нашу думку роль першої світової війни (третьої, в запропонованій хроноскопії війн) полягала в «доопрацюванні» світ-системного процесу на

користь британоцентричному «ядру» світ-системи, яке, позбувшись німецького конкурента набуває необмеженого впливу і досягне піку своєї могутності. Водночас саме ця світова війна сформувала той «вузол» системних проблем, який, на наш погляд, не розв'язаний аж до сьогодні. Після перемоги у «Великій війні» Велика Британія почала керувати землями, що тяглися по всіх азимутах, із загальною площею 31 878 965 км². Це близько 27% земної суші. Загальна чисельність населення імперії на той час становила близько 480 млн осіб (приблизно 1/4 частина тодішнього людства). З того часу англійська мова набула статусу мови міжнародного спілкування.

У 1919 німецький мілітаризм, здавалося, був повністю знищений. Японія загрузла в китайських проблемах. Впали чотири найпотужніші імперії (Німецька, Російська, Австро-Угорська, Османська). Франція, член Антанти, знекровлений у важкій війні опинилася у англійській залежності. Інший колишній британський союзник (Росія) полеглий під ударами революції та громадянської війни, не тільки не отримав обіцяних вигід від перемоги, але втратив багато власних надбань. А Сполучені Штати, які надали вирішальну допомогу на фінальному етапі розгрому Німеччини, не виявляли на той час інтересу до європейських справ, навіть не увійшли до Ліги Націй. В сфері британоцентричної світ-системи опинилося близько 86% населення планети.

Однак, була одна тривожна обставина. У проміжку між Першою та Другою світовими війнами виявилися фактори, які ніяк не вписувалися в традиційну геополітику. Небезпеки цього разу прийшли не ззовні, а зсередини світ-системного процесу: усередині трьох країн (Росії, Італії та Німеччини) які опинилися на периферії Версальського світопорядку, відбулися три (кожна у своєму дусі) політичні революції і позначилися три точки зростання «антисистемних» процесів, що принесли загрозу існуючій світ-системі.

Виникли три джерела світ-системного занепокоєння. Це (якщо йти за хронологією): а) російський комунізм, б) італійський фашизм і в) німецький нацизм. Усі ці антисистеми мали тоталітарну структуру. Усі вони

заперечували існуючий («капіталістичний» у їхній риторичі) світопорядок. Всі троє рішуче засуджували «ліберальну демократію», що, на їх погляд, «прогнила». Усі троє мали намір збудувати свій власний «особливий світ» відповідно до свого особливого ідеологічного проекту [41].

Перша з хронології Російська революція 1917р. пройшла два етапи — лютневий та листопадовий, досягнувши у листопаді найвищої (якобінської) радикалізації. На початок Другої світової війни більшовики за допомогою найпотужнішої політико-культурної та соціальної пропаганди, яка збуджувала масовий ентузіазм, при використанні тотально організованих репресивних технологій зуміли дисциплінувати народ та мобілізувати його креативну енергію для науково-технічної та військової модернізації. Особливо це проявилось під час «сталінських п'ятирічок» (1928 – 1932; 1933 – 1937).

Друга за хронологією – італійська (фашистська) революція (1922 – 1924 рр.). Хоча й у набагато меншому діапазоні, вона зуміла мобілізувати маси своїх прихильників для «походу на Рим», політичного перевороту та соціальної модернізації. Саме поняття «фашизм» (від латинського *fascis* – «зв'язка», «пучок») - винахід італійського диктатора Муссоліні, який зробив ставку на тотальну та інтегральну міць держапарату [160, с.13-18].

Третя з хронології (нацистська) революція, яка відбулася у Німеччині (1933). Вона призвела до панування націонал-соціалізму як тоталітарної ідеології та політики. На чільне місце був поставлений принцип расової переваги німців, а сама держава була поставлена на службу цьому принципу. У книзі «Майн Кампф» Гітлер прямо вказував на те, що не держава є головною передумовою виникнення людини вищої породи, а раса, і ця властивість раси вічна. При відповідних зовнішніх умовах вона може «практично проявитися» [122]. Звідси – головна установка нацистської ідеології (на відміну від італійських фашистів) – створення «чистої та сильної раси», здатної до безальтернативного світового панування, та перетворення держави на інструмент расової диктатури.

Саме цим німецький нацизм (расизм) докорінно відрізнявся від італійського фашизму. Якщо Муссоліні як системотворчий принцип висував тоталітарну державу, здатну згуртувати в єдине ціле всіх громадян, незалежно від їхньої національності та віросповідання, то Гітлер у якості системотворчого ядра висував расу, яка використовує всю міць державного апарату для придушення, підпорядкування чи знищення всіх расово-чужих та неповноцінних. Якщо Муссоліні прагнув до «держави-інтегратора», яка гуртує народ, то Гітлер прагнув до «держави-сепаратора», що жорстко відокремлює «чистих» від «нечистих». У той самий час обидві ідеології були провідниками репресивної практики тоталітаризму. Саме це їх об'єднувало.

На відміну від німецького нацизму та італійського фашизму радянська держава «робітників і селян» не декларувала відверте панування однієї раси (нації) над іншими, не прагнула вона і до «спресування» всіх соціальних прошарків у єдиний кластер «а ля Муссоліні». Її декларативною метою було «звільнення всього світу від експлуататорських класів» та перебудова його на егалітарних принципах. Суміш марксистського ригоризму, есхатології та гасел Французької революції: «Свобода, Братерство, Рівність».

Відповідно до концепції більшовицького лідера В. Леніна, одним із головних стратегічних завдань «держави диктатури пролетаріату» має бути рух до «безкласового суспільства». Причому спочатку, поки суспільство не вийде на рівень комуністичних соціальних відносин всі повинні працювати на одного власника — державу. Для повного знищення класів, за переконанням Леніна «треба не тільки повалити експлуататорів, поміщиків і капіталістів, треба скасувати їх власність, скасувати ще й будь-яку приватну власність на засобах виробництва, треба знищити різницю як між містом і селом, так і між людьми фізичної та розумової праці [140, с.93-104].

Цілком зрозуміло, що за такого тотального заперечення всіх соціальних відмінностей (включаючи відмінності за національно-расовою ознакою) навряд чи залишиться місце для культивування (в доктринальному плані) расової та національної нерівності. Якщо у Муссоліні держава виступала як

механізм згуртування класово різноманітного суспільства, то більшовицька держава «диктатури пролетаріату» декларувала прагнення до повної соціальної гомогенізації і, перш за все, повної ліквідації класу експлуататорів.

Якщо світопорядок по-нацистські виглядав як ієрархічна «піраміда нерівності» націй, на вершині якої розташовується «велика німецька нація» (як найдосконалішого представника «арійської раси»), то світопорядок по-ленінськи виглядав як горизонталь «рівних народів», які добровільно з'єднуються в загальний Союз. З цієї причини тоталітарність комуністичного типу в очах світової громадськості виглядала, спочатку, більш привабливою, ніж інші два типи тоталітаризму (італійський і німецький).

Цілком ймовірно, що саме ця обставина, окрім інших, зіграла свою роль у справі встановлення тимчасової змирки СРСР з буржуазно-ліберальними режимами (США та Британією) у ході *Другої – (четвертої стосовно нашої хроноскопії) Світової* війни. Не виключено, що радянський національно-расовий егалітаризм був більш-менш зрозумілим для ліберального світу з його тезою про «рівність усіх перед законом». Можливо, цим зокрема пояснюється нетривала толерантність Заходу стосовно СРСР, тодішнього союзника з антигітлерівської коаліції.

При цьому західні еліти не помилялися з приводу того, що до початку світової війни (1 вересня 1939 р.) вже сформувалися два антиліберальних кластери, які здатні реально загрожувати існуванню панівної світ-системи з її англо-саксонським ядром. Це, ще раз підкреслимо, німецький нацизм (з італійським фашизмом і японським мілітаризмом) і радянський комунізм (що спонсорує антиімперіалістичну війну в Китаї і має велику мережу підричних осередків Комінтерну по всьому світу).

У ситуації, що склалася для Британії, як тодішнього Центру світ-системи і гаранта світопорядку, що склався, був один вихід — стравити одне з одним ці дві антисистеми — гермоцентричну і русоцентричну. Включилася традиційна британська стратегія «розділяй і володарюй»: підтримувати одну

з сторін, що воюють, для знищення іншої (при одночасній підготовці до «нейтралізації» тієї сторони, яка переможе). Показовою в цьому плані є позиція У. Черчіля, сформульована ним у роки Другої світової війни. Він констатував, що протягом 400 років зовнішня політика Англії полягала в тому, щоб протистояти найсильнішій, найагресивнішій, найвпливовішій державі, завжди об'єднуватися з менш сильними державами, та створювали з ними коаліцію. І таким чином завдавати поразки континентальному військовому тирану [86, с.7-11].

Повертаючись до теми Світової війни (1939 – 1945 рр.), відзначимо, що ця війна повною мірою також відповідала всім чотирьом ознакам світової війни, що і попередні. Вона:

а) перевершила Першу світову війну за загальною кількістю прямих та непрямих учасників зіткнення (62 проти 38).

б) Значно зріс геополітичний масштаб війни. У ній взяло участь 80 відсотків населення планети. Понад 110 мільйонів людей було мобілізовано до збройних сил. 27 мільйонів було вбито на фронтах. А загальні людські втрати становили, за різними оцінками, від 55 до 80 мільйонів. Театр бойових дій охопив Європу, Південно-Східну Азію, Близький Схід, Африку, Австралію, Океанію, весь Світовий Океан. Якщо порівняти зі Світовою війною 1914 – 1918, то втрати в ній усіх сторін, що воювали, склали – 10 млн військовослужбовців убитих, 22 млн поранених. Епіцентр військових зіткнень охоплював головним чином європейський субконтинент, а «битва флотів» торкалася головним чином акваторії Атлантичного океану, Балтійського, Середземного та Чорного морів.

в) Для Світової війни 1939 – 1945 рр. була властива та сама невизначеність щодо остаточного результату військових дій, як і у всіх попередніх світових війнах. Підтвердженням тому може бути відома промова У. Черчіля, яку він вимовив 4 червня 1940 року перед палатою громад «Ми боротимемося на пляжах» (We Shall Fight on the Beaches). У цій промові Черчілю довелося повідомити націю про військову катастрофу, що спіткала

союзників під Дюнкерком, і попередити про можливий трагічний результат початої світової війни. Водночас він закликав британців до відчайдушного опору, незважаючи ні на що [86].

г) Ця війна була завершена (як і у випадку з усіма попередніми світовими війнами) підписанням міжнародних політико-правових документів, які закріплювали встановлення нового (четвертого за рахунком з моменту 30-річної війни 1618 р.) світового порядку. Якісна відмінність цього світопорядку від попереднього полягала в наступному:

а) у центрі світ-системи замість Британії опинився новий гегемон – США;

б) у світі структурувалася та набула своєї сфери впливу комуністична контр-система з центром у СРСР;

в) таким чином сфери глобального впливу були поділені між двома системами – капіталістичною та соціалістичною;

г) весь повоєнний період був заповнений боротьбою на знищення між протилежними системами, аж до розвалу СРСР у 1991 р. Саме цей період отримав визначення «Холодної» війни», яка в даній роботі розцінюється як специфічна Світова війна (1946-1991).

Відповідно до нашої хроноскопії вона є п'ятою за порядком Світовою війною. Слід визнати, що з приводу трактування цієї війни немає єдиної думки. Деякі аналітики вважають цю війну швидше за політико-пропагандистський прийом, ніж за реальні військові дії. Звертається увага на те, що вона формально не підпадає повністю під ті критерії світової війни, які взяті за основу у даній роботі. Проте висунута нами теза про те, що «Холодна» війна має всі ознаки реальної Світової війни має всі підстави.

По-перше, тому, що в цій війні так чи інакше була задіяна переважна більшість держав, розділених за принципом підтримки тієї чи іншої з ворогуючих систем.

По-друге, тому, що геополітичний масштаб «Холодної війни» набув граничного загальнопланетарного характеру. Ця війна включила в себе:

а) ланцюжок локальних війн, переворотів і контрпереворотів, що охопили Європу, Близький Схід, Центральну та Південно-Східну Азію, Африку, Латинську Америку;

б) якісно нову за технічним забезпеченням інформаційно-пропагандистську сферу, що охопила свідомість практично всього населення планети;

в) розгалужену розвідувально-диверсійну мережу з широким використанням електронних технологій, супутникових систем, тощо;

г) широке використання фінансових та сировинних ресурсів для підриву позицій противника.

По-третє, тому що, як і всі попередні світові війни, Холодна війна не мала гарантованого результату. Були періоди, коли «тріумфалістські» плани СРСР, здавалося, були близькі до реалізації. Особливо це стосувалося 70-х років XX століття, коли США програли війну у В'єтнамі та увійшли до складної смуги стагфляції. Щоправда потім (на тлі програної Афганської війни та наростаючих соціально-економічних проблем) Радянський Союз почав втрачати ініціативу.

По-четверте, підсумки Холодної війни, як і будь-якої світової війни, що передували, були зафіксовані в офіційних документах. Це, а), «Хартія для нової Європи», підписана в Парижі 21 листопада 1990 р. І хоча формально все виглядало як «примирення» двох колишніх супротивників, це був акт політичної капітуляції пострадянської Росії.

З цього приводу є промовиста констатація співробітника Гуверівського інституту А. Бейхмана, якій стверджував, що ліберальна академічна думка створила ілюзію, ніби ніхто не виграв холодну війну. «Але немає більше ні Радянського Союзу, ні Берлінського муру, ні ГУЛАГу. ...всі погоджуються з тим, що Сполучені Штати виграли холодну війну...» [69]. Через три десятиліття факт поразки СРСР у Холодній війні стане головним спонукальним мотивом для російського реваншу та нападу на Україну у 2014 році і повномасштабного вторгнення 24.02.2022р.

Тут зазначалося, що Холодна війна почалася у 1946 р. Її початком стала Фултонська промова У. Черчіля, а завершенням – розпад світової системи соціалізму та крах її ядра – СРСР (грудень 1991 р.). Проте, залишилася група країн соціалістичного типу (це Китай, В'єтнам, Північна Корея). Покинутим острівцем в Атлантичному океані залишилася соціалістична Куба. На думку І. Валлерстайна ера існування «блоку соціалістичних держав», у певному сенсі, пройшла..., як і ера, коли марксистсько-ленінська ідеологія користувалася серйозною підтримкою [224, с.7-14].

Однак американський теоретик не зміг врахувати здатність Китаю до нелінійних рішень. Під керівництвом Ден Сяопіна країна здійснила стратегічний маневр і продовжила свій подальший, але «прихований» соціалістичний розвиток у «вбудованому» (у американоцентричну систему) режимі. При цьому Китай протягом ряду років використав цю ситуацію для глибокої соціально-економічної модернізації, зміцнення військово-політичної сили та готував перехід до глобального контрнаступу.

Але якщо говорити про початок 90-х років ХХ ст., то після розвалу СРСР 500-річна капіталістична світ-система зазнала повного тріумфу. Вона позбавилася свого ідеологічного конкурента, випробувала приплив свіжих сил і модифікувала свою структуру. У глобальному масштабі сформувалися чотири структурні рівні американоцентричної світ-системи. Це, по-перше, «ближнє коло» партнерів США (Британія та всі англо-саксонські держави, країни Західної Європи, а також Японія та Південна Корея), по-друге, «середнє коло» (країни, допущені до ЄС та НАТО), по-третє, «далеке коло» (залежні країни, які прагнуть прихильності до США) і, нарешті, «ізгої» (ті, хто з тих чи інших причин втратив «високу довіру» з боку гегемона).

Крім цього, в зоні постійного моніторингу з боку лідера світ-системи є ще одне особливе коло – «коло джерел екзистенційних загроз». Це країна чи група країн, де генеруються альтернативні світ-системні процеси. Сьогодні це передусім Китай, який претендує на роль “центру згуртування” широкої

сукупності незахідних країн для повного переформатування панівної світ-системи.

У своїй політиці КНР враховує те, що ще наприкінці ХХ століття писав С. Хантінгтон: «Баланс впливу між цивілізаціями зміщується. Відносний вплив Заходу знижується. Зростає економічна, політична та військова міць азіатських цивілізацій. Демографічний вибух ісламських країн має дестабілізуючі наслідки як для самих мусульманських держав, так і їхніх сусідів. Незахідні цивілізації знову підтверджують цінність своїх культур» [127, 15].

Така ситуація неминуче веде світ до наростання напруги (до крайнього ступеня антагонізму) між двома світ-системними ядрами — американоцентричним (домінуючим) і китаєцентричним (що тільки стає). Як зазначає «Foreign Affairs», за останнє десятиліття перспектива китайської військової агресії в Індо-Тихоокеанському регіоні перейшла «з галузі гіпотетичних у військові плани» [134].

Якщо ж глянути на проблему у ракурсі так званої. «конкуренції світопорядків», то тут ми чітко бачимо наростаюче протистояння між Євроатлантичним, що утвердився, і Євразійсько-Тихоокеанським світопорядком, що ще тільки формується. Причому в Євразійсько-Тихоокеанському світопорядку дедалі виразніше проявляється китайський фактор. Водночас реєструється посилення дисоціативних процесів у структурі Євроатлантичного світопорядку. Тобто складається та ситуація, про яку з великою тривогою попереджав ще наприкінці ХХ століття З. Бжезинський [79, с.80-102], а С. Хантінгтон навіть говорив про можливість зростання децентралізації, ослаблення внутрішньої єдності всієї сукупності західних держав на тлі посилення згуртованості країн незахідного світу [127].

Аналізуючи цю проблематику не можна пройти повз дискурсу, що розгорнувся останнім часом, про можливу нову (шосту відповідно до нашої хроноскопії) Світову війну. Суть цієї війни трактується рядом сучасних авторів як «гібридне», «багатоступінчасте» та «багато-осередкове» зіткнення

глобальних супротивників, в якому прямі бойові дії (на кшталт російсько-українська війна) поєднуються з розпалюванням низки вогнищевих конфліктів (Китай – Тайвань, Хамас – Ізраїль, Венесуела – Гайана, громадянська війна та крах режиму Башара Асада у Сирії тощо), з використанням підливних технологій, хакерських атак, економічних санкцій, інформаційних маніпуляцій, «війни нервів» тощо. Мета такої війни – «повзуча» (за допомогою ланцюжка системних зрушень) зміна існуючого світопорядку, а зрештою – повне переформатування існуючої світ-системи.

У цій багатоступінчастій та багатофакторній «повзучій» війні проглядаються зіткнення двох мегатрендів – Євроатлантичного (з центром у США) та Євразійського (з центром у КНР). Вістря зіткнення є проксі-війна Росії проти України, що розгорнулася в центрі Європи. Євроатлантичним проксі-файтером тут виступає Україна, а Євразійським – Росія. Бекграундом України є насамперед США, Британія, країни континентальної Європи, бекграундом Росії – Китай, Іран, Північна Корея та їх поплічники і симпатизанти.

За останні роки в геостратегічному зв'язку Китай-Росія спостерігається певна спеціалізація. Китай все більш впевнено бере на себе роль «організатора та натхненника» побудови нового світового порядку. Підтвердженням цього є глобальна стратегія «Поясу та Шляху», розроблена нинішнім лідером Китаю Сі Цзіньпіном. Вона охоплює Афро-Євразію (з прилеглими сухопутними та морськими коридорами). Росії ж відводиться роль євразійського «спецназу», який спеціалізується на військово-силових акціях трансконтинентального масштабу (Грузія, Сирія, Україна, Молдова, країни Африки, Венесуела, тощо). Російсько-українська війна об'єктивно вписується в китайську геостратегічну парадигму як своєрідний «жорсткий тригер», що доповнює «м'яку силу» Китаю в процесі «видавлювання» американської присутності з Афро-Євразії та формування нової, китаєцентричної світ-системи.

Цілком зрозуміло, що кожен з безпосередніх учасників проксі-війни має свої суб'єктивні мотиви, свою ідеологію, свої переконання та свої геополітичні завдання. Але в об'єктивному плані обидва учасники – заручники грандіозного протистояння двох великих світ-систем. По суті, від результату цієї війни залежить: чи утримається 500-річна світ-система в життєздатному і активному стані, чи збережеться Євроатлантичний світопорядок, що її конститує, або вони (і світопорядок, і світ-система) поступляться місцем кардинально іншому світопорядку, який спричинить за собою наступ генетично іншої світ-системи.

Багато чого тут залежить не тільки від боєздатності, збройного потенціалу і бойового духу українських і російських військ, що б'ються один з одним, не тільки від якості політичного керівництва держав, що борються. Не менш важливим є й інше: чи здатний Євроатлантичний світопорядок та його основа — американоцентрична світ-система дати людству ту перспективу, якої воно екзистенційно потребує. Таке ж питання необхідно адресувати і китаєцентричному світу: чи здатний він і його порядок організації життя дати людству обнадійливе, справедливе і гуманне майбутнє.

Висновки до першого розділу. На основі застосування історичного та хронологічного методів, а також методології структурно-функціонального аналізу з опорою на принципи світ-системних досліджень (І. Валлерстайн, А. Франк, С. Амін, Дж. Аррігі, Т. Дус Сантус, Чейз-Данн та ін.), були розкриті генеза, становлення та історична трансформація світ-системи, її структура, механізми і фактори трансформації.

Констатовано, що світ-система на відміну від загальної системи міжнародних відносин є хронотопічним явищем, локалізованим у просторі і часі (XVI століття, Західна Європа – XXI століття, глобальний світ). Вона видозмінюється відповідно до дії закону «виклика та відповіді», циклів Кондратьєва, столітніх циклів Фернана Броделя, проходить фази генези, розвитку та занепаду, подібно всім історичним циклам.

Рушієм розвитку світ-системи є світ-економіка яка має стійку тенденцію до накопичення та експансії капіталу (І. Валлерстайн), структуруючи систему світових відносин у вигляді відносин центр – напівпериферія – периферія.

Історична динаміка світ-системи є перманентний та гостроконфліктний процес боротьби за гегемонію та реструктурування системи світових відносин, боротьби між централізмом та децентралізацією. Це неминуче приводить до світових воєн, які докорінно ламають сформований світовий порядок та встановлюють новий, з встановленням нового політичного простору, нового гегемону і нового характеру світ-системного буття.

Це підтверджує аналіз хроноскопії світових війн: Тридцятирічної війни (1618 – 1648 рр.), серії Наполеонівських війн (1803 – 1815 рр.), «Великої» війни (1914 – 1918 рр.), Другої світової війни (1938 – 1945 рр.), «Холодної» війни (1946 – 1991 рр.) аж до Російсько-Української війни (с залучених до неї широкого кола глобальних акторів)

Узагальнення розглянутої у даному розділі методології дослідження механізмів та наслідків впливу світових війн на процес трансформації світ-системи дає змогу сформулювати загальну гіпотезу:

по-перше, всі світові війни відбулися у локальному історичному проміжку (з початку XVII – аж до кінця XX століття);

по-друге, всі вони мають набір характерних ознак, що виділяють світові війни з великої кількості рядових військових конфліктів;

по-третє, всі вони завершуються встановленням нових світопорядків із властивими їм особливостями та характерними рисами;

по-четверте, кожна світова війна та кожний повоєнний світопорядок генетично пов'язані з фундаментальним процесом становлення, розвитку, еволюції та кризовими станами капіталістичної (І. Валлерстайн) світ-системи.

По-п'яте у XX столітті світ-система випробувала на собі виклики антисистем (з яких найбільш тривалою була радянська антисистема). Після

цього до початку ХХІ століття американоцентрична світ-система зайняла монопольне становище.

По-шосте, перша чверть ХХІ століття характеризується різкою активізацією військових конфліктів між державами, пов'язаних з поглибленням антагонізму між домінуючою американоцентричною світ-системою і китаєцентричною, що тільки формується, і яка, тим не менш, прагне зайняти монопольне становище.

Детальному аналізу цієї гіпотези присвячено наступний розділ.

РОЗДІЛ 2

СВІТОВІ ВІЙНИ ЯК ФАКТОР ЗМІНИ СВІТОПОРЯДКІВ І ТРАНСФОРМАЦІЇ СВІТ-СИСТЕМИ

2.1. Світ–система, світопорядок та світова війна: співвідношення та взаємозв'язок

Відповідно до цілі нашої роботи розглянемо співвідношення головних категорій, за допомогою яких аналізується предмет дисертаційного дослідження. З числа цих категорій відокремимо найбільш суттєві. Це «світ-система», «світопорядок», та «світова війна». В попередньому методологічному розділі ми неодноразово зазначали саме ці категорії. Однак тут ми їх розглянемо більш предметно за допомогою контент-аналізу. Між трьома цими категоріями існує цілком певний взаємозв'язок та субординація [78].

Світ-система є особливим типом історичної системи, який має свої просторово-часові характеристики. Хронотопом генези світ-системи є Західна Європа XVI століття. Хронотопом загальної кризи світ-системи є глобальний світ першої половини XXI століття.

Світ-система (з погляду І. Валлерстайна) має певну внутрішню структуру, що складається з кількох концентричних кіл. У центрі розташоване «ядро». У серцевині «ядра» знаходиться держава-гегемон, оточена вузьким колом «близьких» та «споріднених» держав. Сьогодні це США (гегемон), Велика Британія, континентальні країни Західної Європи, крім того Канада, Австралія, Нова Зеландія, а також Японія, Південна Корея, Сінгапур. Далі йде напівпериферія, що складається з країн, орієнтованих на ліберальну модель суспільства та зацікавлених у розширенні взаємодії з «ядром». Наступною йде «периферія» – група «вічно наздоганяючих» та «вічно невлаштованих» країн, які для країн «ядра» є сировинним та демографічним ресурсом.

Положення Центру «ядра» за умов глобального ринку відкриває для його членів колосальні можливості при перерозподілі світових ресурсів. І хоча рух планетарних ресурсів формально має «горизонтальний» та «еквівалентний» характер, але, насправді, лише у Центрі зосереджено механізми управління всім глобальним процесом «взаємообміну». Така структура – результат дії цілком реального економічного алгоритму: безперервного руху капіталу до своєї головної мети – перманентного накопичення. При цьому слід звернути увагу на те, що процес накопичення капіталу може бути успішним лише тоді, коли його агенти дотримуються двох основних правил:

Правило концентрації. Ядро світ-системи життєздатне лише за умови накопичення капіталів, ресурсів, новітніх технологій, найбільш кваліфікованих кадрів. Втрачаючи ці функції, ядро деградує та розпадається.

Правило централізації. Це означає, що «ядро» зосереджує у руках не тільки ресурси, а й усі важелі управління, відстеження і регламентації ділової та політичної активності всіх учасників світ-системного процесу. Це можливо тільки при наявності в центрі ядра гегемону, який володіє переважаючою економічною та військовою могутністю. Тобто в «оксамитовій рукавичці» політичної демократії ховається «жорстка рука» централізованого управління світ-системними процесами.

Тут важливо наголосити, що ці два правила спрацьовують тільки за умов дотримання принципу дії «двох обмежувачів».

По-перше, це так званий «обмежувач місця». Капітал для успішного ведення бізнесу повинен мати певну хронотопну «точку складання» світ-економіки (наприклад Центральний Банк, ФРС, провідні фінансові фонди, та ін.). Капітал, який не має локації у просторі та у часі, розсіяний, «розмазаний поверхнею», перестає працювати, а вся система втрачає сенс.

По-друге, це «обмежувач оппонування». Для ефективної роботи «ядра» світ-системи необхідний, як мінімум, один, конкуруючий, і водночас «прийнятний» для Центру, досить потужний, але залежний від політики

гегемона опонент. Інакше зникає «драйвер» капіталістичного розвитку. Якщо Центр хоче активізувати роботу капіталу в масштабі всієї світової системи, то він обов'язково має створити собі такого «бажаного опонента».

Так, наприклад, США за допомогою Плану Маршалла створили собі «прийнятних опонентів» в особі континентальної Західної Європи та острівної Британії. А американські війська, які розміщені в Окінаві, дають підстави вважати, що і третій «опонент» – Японія – незмінно дотримуватиметься «правил гри».

У той же час поява «несподіваних» та «несанкційованих» опонентів — вкрай небажана, оскільки веде до дроблення та дисипації капіталу, послаблення і занепаду «ядра». Можна навести чимало прикладів того, як США різко «осмикують» ті центри економічного зростання, які могли стати нелояльними та «небажаними» опонентами і сформувати свою, альтернативну, світ-економіку. А це, в свою чергу, загрожуватиме формуванням альтернативного світопорядку і нової світ-системи. Так це сталося з непомірними торговельно-економічними амбіціями Японії у 70-ті роки XX століття. Так це відбувається з Китаєм у першій чверті XXI століття, коли ми спостерігаємо гостро негативну реакцію США на посилення китайського фактору глобальних економічних змін [191].

Цю думку підтверджує дослідник з Американського Ісламського коледжу Омер Аवास. Він стверджує, що силове поле, створюване сучасною світ-системою, продовжує впливати на країни та регіони по всьому світу, навіть незважаючи на його трансформацію. Типи впливів, які ця система надає, залежать від становища країн, які розташовані у цьому полі. Для основного регіону це поле генерує стимулюючі сили, що сприяють нав'язуванню своїх інтересів іншим регіонам; тоді як у периферійних регіонах ця сфера породжує стримуючі сили, які протидіють їхньої здатності здійснювати власний економічний та політичний розвиток. Що стосується подальшої трансформації, то основний регіон (генератор) переживає період географічної біфуркації у зв'язку з переходом у XXI столітті Китаю,

колишньої периферійної держави, у статус ядра. Таким чином, у динаміці поля більше не домінує один географічний регіон (тобто Захід), а географічний центр його сили переміщається на Схід [67].

Отже, ми з'ясували, що ідеальною умовою функціонування світ-системи є а) концентрація капіталу в певному локусі та б) наявність обмеженої кількості «цивілізовано» конкуруючих центрів, які діють в «одному полі» відповідно до правил, які встановив гегемон. Розрив цього «поля» загрожує розпадом системи на самозамкнені локуси, які намагатимуться сформувати свої власні світ-системні кластери. Це з великою ймовірністю може призвести до руйнування існуючого світ-системного «ядра» і розпаду існуючої сьогодні світ-системи в цілому. Тому Центр світ-системи (гегемон) змушений постійно дбати і про свою економічну міць, і про свою військово-політичну могутність. За першої необхідності він без вагань застосовує силу.

Відповідно до цих закономірностей та протягом усієї своєї 500-річної історії світ-система постійно і біфуркаційно видозмінювалася, модифікувалася, оперативно реагуючи на численні внутрішні та зовнішні виклики. У ході такої стрибкоподібної мутації, ця система переживала зміну центрів, зміну гегемонів, зміну ядер своєї внутрішньої структури. Потужними і жахливими факторами цих змін були, як правило, світові війни.

Первинним ядром цієї системи (нетривалий час) були Нідерланди (XVII ст.), потім набагато більш тривало (XVII – перша половина XX ст.) – Велика Британія, а після 1945 року і донині – США.

США, отримавши колосальні дивіденди за підсумками Другої Світової війни, перетворилися на надпотужну державу, яка взяла на себе роль охоронця та доглядача капіталістичної світ-системи. Вони перетворилися у законодавця «правил поведінки» для всієї планети, заохочуючи лояльних та караючи порушників. Саме ця держава досі виконує функцію «зразка для наслідування» в очах решти світу. До цього дня американська гегемонія позиціонує себе як основа існуючого світового порядку, який підтримує та охороняє сучасну, капіталістичну по суті, світ-систему.

З погляду І. Валлерстайна, генерування глобального гегемона - неминуха функція світ-системного розвитку. А ослаблення гегемона веде світ-систему до глибокої кризи та занепаду. Щось подібне зустрічаємо в іншого американського політолога З. Бжезинського, який стверджував, що з усіх імперій справді глобальним гегемоном є лише одна імперія – США [79, с. 7-18]. Тобто і в тому і в іншому трактуванні США виглядають або як центр глобального світопорядку (З. Бжезинський), або як ядро світ-системи (І. Валлерстайн), що в принципі є взаємодоповненням.

У той же час, держави, які хочуть потрапити до «світу обраних», але не можуть за фактом відповідати еталону, повинні хоча б симулювати своє прагнення уподібнитися гегемону. Причому їх убогі «симулякри» цілком влаштовують гегемона. Вони є знаком лояльності «маргіналів» стосовно «господарів» світ-системи, показником їхньої «прирученості» до «сильних світу цього».

Так, за І. Валлерстайном, функціонує вся капіталістична світ-система, у якої декілька країн опинилися у виграші, а більшість – у програші. Причому ще раз наголосимо, поява нових альтернативних центрів концентрації та централізації капіталу викликає активний опір з боку гегемону існуючої світ-системи, аж до намагань їх ліквідації силовими засобами. Нинішнє наростаюче протистояння між США та Китаєм певною мірою відповідає такому варіанту розвитку подій.

Розглянувши в теоретико-методологічному плані сутність категорії «світ-система», перейдемо до більш прискіпливого розгляду категорії «світопорядку». Тут ми наполягаємо на гіпотезі, відповідно до якої світ-система на кожному етапі своєї трансформації обов'язково генерує той тип світопорядку, який найбільш ефективно сприяє потребам концентрації та централізації капіталу, відкриває новий етап в розвитку світ-системи.

У наступному підрозділі ми докладніше зупинимося на характеристиці та типології світопорядків, їх взаємозв'язку зі світ-системним процесом. Тут же зазначимо: якщо виникає потреба і прагнення змінити існуючу світ-

систему, то насамперед справа починається з деконструкції застарілого світопорядку, який вже не відповідає часу. Це, як правило робиться за допомогою світової війни. Якщо говорити про сучасну епоху перманентних та «гібридних» воєн, то, ймовірно, тут ми стикаємося з початком докорінної деконструкції світопорядку, що існує. А це в свою чергу означає початок витіснення існуючої світ-системи новим світ-системним кластером. За такими обставинами затяжний шлях військових конфліктів більш ніж ймовірний.

Отже світ-система є динамічною сутністю яка розвивається стрибкоподібно проходячи низку апгрейдів. Застосування методу конкретно-історичного аналізу дозволяє говорити, що такими апгрейдами є світові війни, хроноскопія яких була доведена у попередньому розділі. Це особливий клас війн, які здатні докорінно змінити існуючий світопорядок на інший.

Алгоритм трансформації світ-системи виглядає таким чином: світ-система на кожному етапі своєї трансформації спирається на певний світопорядок. Якщо цей світопорядок перестає відповідати динаміці розвитку світ-системи та стає її гальмом цей порядок руйнується (в основному за застосуванням світової війни, яка нерідко супроводжується соціальними революціями).

Весь ланцюг виглядає так: світ-система – старий світопорядок – світова війна – новий світопорядок – новий етап в трансформації світ-системи.

На основі напрацьованої тут методології звернемося до аналізу світ-системних процесів у ХХІ столітті.

Прогностика, що ґрунтується на методології світ-системного аналізу (в контексті «вікових мегатрендів» Броделя та «циклів Кондратьєва»), дали І. Валлерстайну та його колегам широкі можливості для моделювання геостратегічних сценаріїв трансформації світового порядку в період з 2000 до 2025 рр. Як зазначав сам І. Валлерстайн у статті «Зауваження щодо виклику капіталістичній сучасності», 1990-2025/2050», періоду з 1990 по 2025/2050, найімовірніше, бракуватиме миру, бракуватиме стабільності та бракуватиме

легітимності. Частково він це пояснював занепадом гегемонії США у світ-системному оточенні, але ще більшою мірою глобальною кризою світ-системи загалом [228, с. 314-316].

У цьому сенсі період, що йде за американською гегемонією, у чомусь аналогічний пост-голландському періоду в другій половині XVII століття і пост-британському періоду в другій половині XX століття. Однак нинішній етап, як передбачає І. Валлерстайн, відрізнятиметься від них набагато більшим ступенем безладдя та дезінтеграції, тим станом «хаосу», який характерний для спалахів біфуркації в розвитку історичних систем.

У сучасній світ-системі, на думку І. Валлерстайна, закінчується кондратьєвська Б-фаза 1973-2000 років. і настає нова висхідна фаза чергового кондратьєвського циклу (фаза А3), яка припаде на період з 2000-х, аж до 30-х років. Основою підйому стануть процеси монополізації якогось нового провідного продукту «високих технологій» в одній із трьох точок ядра сучасної капіталістичної світ-економіки. В період своєї роботи над прогнозом Валлерстайн на цю роль номінує Японію, чи ЄС.

У 90-ті роки XX ст. він ще не міг бачити вражаючу картину «китайського апгрейду». Оскільки третя кондратьєвська хвиля відкриває епоху пост-гегемонії, то прогноз І. Валлерстайна полягає у тому, що поступово, протягом наступних 50-75 років, «морська» Японія перетворить США на свого молодшого партнера (як Великобританія зробила це з Голландією, а США – з Великобританією). Утворений японо-американський кондомініум рано чи пізно зійдеться у новій «тридцятирічній» світової війни з «континентальним» Європейським Союзом. Причому остаточним переможцем із цієї війни вийде Японія [225]. Решта регіонів тією чи іншою мірою буде розподілена між цими двома альянсами.

Це, з одного боку Північна та Південна Америка, Китай, Південно-Східна Азія та Тихоокеанський регіон. Вони увійдуть до японо-американської зони;

З другого боку, це Центральна та Східна Європа, Росія, Близький Схід, Африка та Індія, які увійдуть у зону ЄЕС. Найважливішою проблемою розвитку та консолідації цих двох зон у період 2000-2025 років. полягатиме у виборі оптимальних методів інтеграції, насамперед, Китаю та Росії. Для успішної інтеграції як Росія, так і Китай повинні досягти та підтримувати певний рівень внутрішньої стабільності та легітимності, яких ще повністю не досягнуто.

По суті справи, валлерстайнівський прогноз прямо протилежний відомому сценарію «зіткнення цивілізацій» С. Хантінгтона, який передбачає боротьбу євроатлантичного альянсу (США-ЄС) у союзі з Росією проти японо-китайського об'єднання, до якого може приєднатися ісламський блок [127, с.495-533].

Проте реальність розпорядилася інакше. Ініціатором нової «тридцятирічної війни» виявився китайсько-російський альянс. Але підтверджується теза у тому, що нове ядро світ-системи формуватиметься на Сході і що акселератором підйому стануть новітні інформаційні технології. Невипадково світова фабрика напівпровідників, Тайвань, опинилася в епіцентрі глобального суперництва, що загрожує світовою війною. І якщо в фактологічному плані І. Валлерстайн помилявся, то в плані визначення загальних тенденцій і глобальних загроз він був досить ефективним.

На періоду 2000-2025/30 рр. він передбачав такі тенденції:

1) приблизну геоекономічну та геополітичну рівновагу японо-американського кондомініуму та європейського альянсу (це його *неспадаючий прогноз*);

2) у період майбутньої А-фази 2000 – 2025/30 гг. основні інвестиції підуть у Китай і Росію, і ще більшою мірою маргіналізує і посилює розрив між Північчю і Півднем (*прогноз, що деяким чином збігається*);

3) стабілізацію чисельності населення в ядрі світ-економіки та різке демографічне зростання на периферії, що призведе до значного збільшення міграції з Півдня на Північ (*прогноз, що збігається*).

4) зворотну реакцію у вигляді закликів до обмеження соціально-політичних прав «південних» мігрантів (*прогноз, що збігається*).

5) приблизно до 2025 р. жителі «півдня» можуть скласти 25-50% населення Північної Америки і ЄС, не маючи при цьому повних політичних та соціальних прав, як у корінних громадян Півночі (*прогноз, що збігається*).

У певному сенсі це відтворює, (як вважає І. Валлерстайн), ситуацію першої половини XIX століття у Франції та Англії, коли для приборкання «небезпечних класів» було запропоновано модель «ліберальної держави» (із загальним виборчим правом та ідеєю «суспільства загального добробуту» для умиротворення «плебеїв» [221, с.216-247].

Ще раз зазначимо, що прогнози Валлерстайна щодо ролі Японії як потенційного світ-системного гегемона виявились помилковими (принаймні з досвіду 2024 р.). Однак, якщо використовувати методологію світ-системного аналізу при розгляді сучасного міжнародного становища і замість Японії «сфокусувати» аналіз на сучасному Китаї, то картина стає більш реалістичною та відповідною до нинішньої картини світу.

Набагато більш обґрунтованими і «робочими» є прогнози І. Валлерстайна стосовно фундаментальних соціально-економічних процесів. Він зазначає, що суттєво зміниться на гірший бік становище середнього класу у країнах світ-системного «ядра». Різке, як відносне, так і абсолютне збільшення чисельності середнього класу в «заможних країнах» спричинить підвищення вартості продукції, зростання інфляції, уповільнення процесів накопичення капіталу.

Тому період 2000 – 2025/30 рр. (за І. Валлерстайном) буде відзначений спробами зменшити як відносну, так і абсолютну величину середнього класу в «ядрі» світ-економіки. І це означає демонтаж соціальної держави «загального благоденства». Однак така ре-пролетаризація та ре-маргіналізація освічених і звиклих до комфорту «середніх верств» навряд чи пройде безслідно. У будь-якому випадку, – зазначає І. Валлерстайн, – капіталістична світ-економіка зіткнеться найближчим часом з дилемою

вибору між обмеженням накопичення капіталу, з одного боку, та можливими політико-економічними протестами колишнього середнього класу – з іншого [224 с. 73-83].

Ще одна особливість полягає в тому, що розвиток світ-системи в період з 2000 по 2030 роки буде відбуватися за умов постійних екологічних обмежень. Справа в тому, що останнє і найбільше розширення капіталістичної світ-економіки під час попередньої А-фази (1945 – 1973 рр.) сьогодні підійшло до межі «екологічної толерантності». Тобто досягнуто крайньої точки географічної і геологічної експансії. І це відбувається за умов практично повного вичерпання можливостей включення до системи нових периферійних зон. Звідси неминуче зростання витрат виробництва, у глобальному масштабі та різке зниження абсолютного та відносного обсягу прибутку.

В той же час, у період із 1945 по 2000 роки. політична енергія середнього класу, що формується, на світ-системному Півдні була спрямована на деколонізацію (Африка, Південна та Південно-Східна Азія, Карибський регіон). Прокинулися аналогічні форми політичної активності (у Китаї, частині Середнього Сходу, Латинської Америці, Східної Європі). При цьому передбачалося, що досягнення політичних цілей (національна незалежність, лібералізація режиму тощо) забезпечить у майбутньому економічне процвітання. Проте жодного процвітання середнього класу на периферії та напівпериферії світ-економіки так і не сталося. В результаті – нові вибухи політичної активності (наприклад, багатотисячні акції на підтримку палестинців із сектору Газа) та початок нового витка «антизахідної» мобілізації (яка є ще радикальнішою, ніж у період попередньої А-фази 1945 – 1973 рр.).

Найважливішою ідеологічною особливістю періоду 1945-2000 років стали, як вважає І. Валлерстайн, занепад лібералізму та зростання вимог справжньої соціальної демократизації всіх сторін життя, в тому числі й економічного. Справа в тому, те, що є сутністю лібералізму, на думку І.

Валлерстайна, є протидія та обмеження реальної демократизації (для народу, а не для еліти), стримування так званих «небезпечних класів». Це спочатку відбувається в рамках ядра світ-економіки, а потім і в рамках усієї Світ-системи.

Рішення, яке пропонувалося лібералізмом, – зазначає Валлерстайн, – полягало в наданні «небезпечним класам» обмеженого доступу до політичної влади та обмеженої частини додаткової вартості на рівні, не здатному загрожувати процесу безперервного накопичення капіталу або тій державній системі, в якій цей процес відбувається [224, с. 55-65].

І хоча розроблена в XIX столітті формула ліберальної держави (загальне виборче право та «державна загального добробуту») спрацювала вдало в ядрі світ-економіки, проте спроба проєкції цієї моделі на всю міжнародну систему (через ідею «демократичного транзиту» та економічної модернізації «недорозвинених держав») виявило неможливість встановлення «держави загального добробуту» та «глобальної демократії» на світовому рівні без порушення процесу накопичення капіталу. Справа в тому, що ліберальна програма, що реалізується в ядрі світ-економіки, будується на експлуатації Півдня. Коли її спробували застосувати за межами «ядра» (в секторі слаборозвинутих країн), то ресурсів для цього не знайшлося.

Фіаско лібералізму, його нездатність утихомирити «небезпечні класи» в масштабах усієї світ-системи без істотної зміни глибинних принципів її функціонування (до того ж посиленого «дауншіфтингом» середнього класу в державах «ядра») знову (як наприкінці XIX століття) актуалізує вимоги справжньої демократизації. На порядок денний першої чверті XXI століття ставиться (на думку І. Валлерстайна) питання про зміну базових принципів функціонування капіталістичної світ-економіки та заміну її іншим видом історичної системи, яка має відповідати принципам більш справедливої організації життя.

І. Валлерстайн однозначно був на стороні борців за *соціальну* (і це принципово) демократію. Професор Університету штату Аризона Крейг

Келхаун відмічає з цього приводу, що подібно до Маркса, Валлерстайн підкреслював і необхідність боротьби проти історичного капіталізму у його різних інституційних формах і неминучість його краху. Він відстежував і підтримував рухи за перетворювальні зміни – чи то національні визвольні рухи в Африці, чи робітничі рухи в Сполучених Штатах, чи багато інших ліній боротьби, пов'язаних зі «світовою революцією 1968 року». Він сподівався (але не провіщав), що «Дух Порто-Алегрі» (досвід самоврядування) може здобути перемогу над «Духом Давосу» (зібрання олігархів). Він хотів, щоб світ став більш демократичним та рівним, хоча і не очікував досконалості [83, с. 257-285].

Справді, Валлерстайн високо цінував роль Всесвітнього соціального форуму, що проходив у місті Порту-Алегрі (Бразилія) з 25 по 30 січня 2001 року. У його організації взяли участь багато рухів та громадських об'єднань (понад сотні). Частково Перший з'їзд був профінансований адміністрацією Порту-Алегрі, яку тоді очолював представник бразильської Партії трудящих Тарсо Дженро. З цього моменту зустрічі стали проходити щорічно у різних місцях світу, як антипод щорічному глобалістському та елітарному Всесвітньому економічному форуму у м. Давос. Головна теза Всесвітнього соціального форуму – крах буржуазної *ліберальної* демократії та необхідність встановлення справжньої *соціальної* демократії.

Але підтримуючи всі ці щирі ініціативи, І. Валлерстайн (як правильно зауважив К. Келхаун) «не очікував досконалості». Будучи професійним світ-системним аналітиком, він бачив багато загрозливих тенденцій у розвитку світового процесу на найближчі десятиліття. Насамперед він реєстрував зменшення здатності держав підтримувати внутрішній порядок, з одночасним зменшенням їхньої ролі у міжнародному житті. Більше того, І. Валлерстайн передбачав розпад багатьох держав не лише тих, які розташовані на периферії та напівпериферії, але навіть і тих, що перебувають в «ядрі» світ-системи. При цьому зростає соціальний безлад,

який (як і в минулі епохи) може стати «природним станом» багатьох країн, а в деяких з них можуть розгорітися громадянські війни.

У справедливості цієї тези, висловленої 30 років тому, ми переконуємось нині. Так у редакційній колонці авторитетного міжнародного інтернет-видання «Project Syndicate» зазначається, що хоча світ значною мірою відійшов від Covid-19, він все ще стикається з наслідками російської війни в Україні, а також з новими війнами, конфліктами та ревізіоністськими пригодами від Близького Сходу та Сахеля до Латинської Америки та Південно-Китайського моря [83]. На порядку денному гостро постає проблема забезпечення довгострокового майбутнього демократії. Вже сьогодні держави не справляються із вимогами забезпечити необхідний рівень безпеки та добробуту своїх громадян.

Суспільство охоплює «пандемія» приватизації тих сфер життя, які раніше були прерогативою держави. Світ почав рух у напрямку, протилежному тому, що розвивалося протягом попередніх 500 років. Відбувається розширення приватних збройних формувань та поліцейських структур, які формуються різноманітними етнокультурними групами, корпораціями, місцевими громадами, релігійними об'єднаннями та злочинними синдикатами [224, с. 87-92].

Все це нагадує середньовічну Європу численних «графств» та володінь, де все вирішувалося місцевими баронами та їх озброєними командами. Наочним свідченням цього може бути діяльність ПВК «Вагнер», яка встигла проявити себе не лише в низці країн Африки та Близького Сходу, а й у російських штурмових операціях проти України і, навіть, в організації внутрішньоросійського заколоту.

Міждержавна структура також охоплена кризою. Існуюча світ-система стає все менш регульованою та структурованою. Авторитет ООН неухильно знижується (і це ще більше посилюватиметься у зв'язку з поширенням ядерної зброї серед дедалі більшої кількості держав, а також під впливом міграційних потоків, що ростуть з Півдня на Північ тощо. Загальне зниження

ефективності інститутів державності (як у внутрішній, так і в міжнародній політиці) посилює значення різних форм партикулярної ідентичності (етнічної, релігійної, лінгвістичної, родової, гендерної та інших видів спільнот), наділених різноманітними характеристиками. Не виключено, що це стане своєрідною альтернативою нинішній «загальноцивільній» самоідентифікації у традиційній ліберальній державі.

Можливо, що у світі безладдя та невпевненості саме «групи за ідентифікацією» (як раніше – держава) візьмуть на себе соціальний захист, безпеку та добробут пересічного громадянина. Парадокс полягає в тому, що партикуляризація є одним із симптомів демократизації і водночас результатом «капітуляції» національної держави перед реальністю. Це, на думку І. Валлерстайна, походить від того, що ліберальне реформування світу виявилось міражем, «оскільки «універсалізм» держав на практиці обертався вимогою забути або придушити більш «слабкі верстви» [225].

Ще однією характерною ознакою нашого часу є значне поширення не лише численних локальних збройних конфліктів у країнах Півдня (так звані внутрішні «південні війни»), а й бойові зіткнення різних «меншин» на Півночі, так само як і численні (та синхронні) війни Півдня проти Півночі, Сходу проти Заходу (війна в Перській Затоці; визвольна війна талібів в Афганістані, російсько-українська війна; збройний конфлікт у секторі Газа тощо).

Додатковим чинником посилення хаосу стають нові глобальні пандемії на кшталт середньовічної «Чорної смерті» середини XIV століття. СНІД, хвороба Ебола, COVID тощо) повертають людство до епохи глобальних пандемій Середньовіччя. Виявилася тенденція, протилежна тій, яка розгорталася за останні 500 років (замість руху до звільнення від епідемій йде зворотний процес до їхнього поширення та посилення).

Це відбувається паралельно зі зменшенням внутрішньої стабільності держав та посиленням дезінтеграції світової системи. Зростає як рівень навантаження на державні механізми, що слабнуть, і, одночасно, рівень

взаємної соціальної нетерпимості. Усе це лише посилює ерозію принципу державності у світовій системі.

На цьому фоні І. Валлерстайн розмірковує про можливі варіанти еволюції світ-системи на найближче 30-річчя. У своїх роботах «Після лібералізму» [221] і «Кінець знайомого світу» [224] він виділяє три ймовірні сценарії розвитку подій:

Перший сценарій полягає у переході до неофеодалізму, який може у значно більш врівноваженій та структурованій формі подолати епоху нового «смутного часу». Відмінними рисами даної системи буде так звана «парцеляризація» суверенітету, тобто розвиток локальних спільнот та місцевих ієрархій, виникнення «мозаїки» автохтонних регіонів, які пов'язані між собою лише нитками горизонтальних зв'язків. Це певною мірою нагадує, за думкою М. Бердяєва, «нове середньовіччя», наступ якого він передбачав ще в першій третині XX століття [139]. Він стверджував, що руйнується світ, до якого не повинно бути повернення». Це світ з його раціоналістичним просвітництвом, з його індивідуалізмом і гуманізмом, з його лібералізмом і демократизмом, з його національними монархіями та імперіалістичною політикою, з його жахливою індустріально-капіталістичною системою господарства, з його могутньою технікою та зовнішніми завоюваннями і успіхами, з нестримною та безмежною пожадливістю життя, з його безбожністю і бездушністю, з розлюченою боротьбою класів.

Щось подібне мав на увазі і Валлерстайн, говорячи про неофеодалізм. Причому така система може бути досить сумісною зі світом високих технологій. Процес накопичення капіталу з його розподілом на багате «ядро» та злиденну периферію, не може більше слугувати рушійною силою розвитку такої системи. Замість неї можливо формуватиметься новий різновид системи «справедливої нерівності», із супутнім відродженням віри в природні меритократичні «ієрархії гідності» (як це було в середньовічних державах, або містилося в «Державі» Платона: «від кожного за його здатністю і кожному за його здібністю».

Другий сценарій пов'язаний із встановленням чогось на кшталт «демократичного фашизму», коли світ буде поділено на дві глобальні ієрархічні касти. До вищої касти належатиме шар приблизно з 20% світового населення, всередині якого підтримуватиметься досить високий рівень егалітарного розподілу, і нижчий шар, що складається з трудящих «пролів» (у стилі «Машини часу» Г. Уеллса): тобто позбавлена політичних та соціально-економічних прав решта (80% населення). Гітлерівський проект «нового світового порядку» передбачав щось близьке до цієї системи. Однак він зазнав фіаско через надто обмежену соціально-етнічну базу (замкнувся на темі виключно німецького расового панування). Така модель глобальної нерівності імовірно ґрунтуватиметься не на расовому, а на класовому пануванні на кшталт ідей «корпоративної держави» Б. Муссоліні [160].

Парламентська демократія створюється, як вважав ідеолог італійського фашизму, виборами, загальною подачею голосів. Але голос виборця – абстрактне арифметичне число, у голосі виборця немає живої людини. А ідея корпоративної держави полягає в тому, щоб започаткувати виборний (або той, що призначається) орган на основі представництва конкретних соціальних груп: групи промисловців, групи робітників, групи селян, групи людей вільних професій тощо. Примітно, що до Муссоліні, який взявся організувати таку корпоративну державу, в Європі спочатку поставилися з інтересом, йому співчували такі люди, як Б. Рассел, У. Черчилль, та ін. Саме модель корпоративної держави сприймається деякими як модель можливого глобального корпоративного управління.

Третім сценарієм може бути перехід до радикально більш децентралізованого у всесвітньому масштабі та високо-егалітарного світового порядку. Не виключено, що в основу цієї моделі Валлерстайн заклавав враження від Порту-Алегрі в якому пройшов у 2001 р. Всесвітній соціальний форум.

Традиційно в Бразилії прірва між обраними політиками та населенням була дуже велика. Так було і в Порту-Алегрі. Розуміючи, що їхні проблеми

«верхами» не вирішуються, люди почали об'єднуватись в асоціації громад – аналог органів самоорганізації населення. Потім почали формуватися спілки між сусідніми малими громадами. Політична криза на хвилі громадянського супротиву можновладцям в Порту-Алегрі досягла свого піку в 1988 році. Це дозволило лівим виграти муніципальні вибори, на противагу олігархам. Робоча партія запропонувала популярні ідеї модернізації міста.

Ліві після перемоги почали проводити пленарні засідання місцевої ради за широкої участі громадськості. Жителі бідних районів приходили до депутатів вимагати інвестицій, яких люди чекали десятиліттями. Про це зокрема йдеться у статті С. Кареліна «Два іноземні приклади ефективного самоврядування та українські реалії» [15].

Нова влада зіткнулася з відсутністю ресурсів муніципалітету, але знайшла компроміс із суспільством у реформуванні місцевих податків. Протягом наступних двох років громадське невдоволення значно затихло. На цьому фоні виник новий інструмент впливу та контролю з боку громадськості – «Бюджет участі».

Бюджет участі, чи партисипативний бюджет – це процес, з допомогою якого, населення визначає використання муніципальних ресурсів, у частині, яка присутня у всіх інвестиціях. Раз на 6-8 місяців проводилися територіальні та тематичні наради, де разом із громадськістю обговорювали інвестиційний план. Політики представляли досягнення минулого року, поточного року та визначали суми, на які можуть розраховувати мешканці міста. Делегати для засідань обиралися на зборах громадян. У результаті до 10% населення міста виявилися інтегрованими у прийняття рішення. Делегати тематичних та територіальних нарад, які визначають пріоритет на майбутній рік обирають двох територіальних консультантів, які разом утворюють раду «Бюджету участі», відповідальну за розробку бюджетної матриці. В результаті засідань ради «Бюджету Участі» обсяг коштів, згідно з інвестиційним планом, розподіляється на основі пріоритетів між районами та перевіряється

муніципалітетом на відповідність технічним умовам. Іноді, залежно від бюджетних обмежень, території мають поступатися один одному.

Наприкінці кожного року рада «Бюджету Участі» підсумовує свою пропозицію бюджету на наступний рік, вона обговорюється із депутатами міської ради та виконавчими органами міста, які розробляють інвестиційний план. Останній крок – це план, який надходить на затвердження міської ради. Потім він публікується та поширюється серед населення. Також визначаються інструменти контролю за його реалізацією.

Впроваджений проект «Бюджету участі» в Порту-Алегрі, не тільки вдосконалив інфраструктуру міста, а й зменшив політичну напруженість у громаді. Це покращило культуру сплати податків громадянами; підвищило їх поінформованість з питань використання бюджетних коштів; призвело до підвищення громадянської участі у реалізації міських ініціатив; зменшило адміністративні витрати; зменшило корупцію; створило нову громадянську культуру. Проект «Бюджету участі» забезпечив участь у нарадах жінок (51% від загальної кількості учасників), тоді як раніше жінки були практично виключені зі світу політики [15].

Відповідно до цього, – третього, – сценарію відкривається можливість перетворити управління світ-системними процесами на «глобальний Порту-Алегрі». На перший погляд це видається утопічною ідеєю, але її не слід виключати. Для її реалізації буде потрібне суттєве обмеження споживчих витрат правлячих еліт, але це не має бути просто «соціалізацією бідності», бо тоді загине «двигун» світової економіки – процес накопичення і концентрації капіталу.

Зрештою, І. Валлерстайн приходить до висновку про те, що після біфуркації, яка, ймовірно, відбудеться в період 2050 – 2075 рр., можна бути впевненими лише в наступному: людство житиме не в капіталістичній світ-економіці, а в умовах якогось нового порядку (чи порядків), у якійсь новій історичній системі (чи системах). На цьому етапі, ймовірно, буде встановлено відносний мир, стабільність і легітимність. Але чи буде це

найкращий світ, найкраща, стабільність та краща легітимність, ніж ті, які були до того, невідомо. Тут, на думку І. Валлерстайна дуже багато залежить від доброї волі людей, від так званого «людського чинника». Відповідно до цієї концепції сучасна світ-система вступила в стадію свого завершення і навряд чи існуватиме через п'ятдесят років. Підкреслимо: І. Валлерстайн не знає, чи стане нова система (або системи) краще або гірше тієї, яка існує нині. Але він впевнений у тому, що перехідний період буде грізним часом потрясінь. Оскільки а) ціна переходу вкрай висока; б) його перспективи гранично неясні, в) потенціал впливу невеликих змін на підсумковий результат винятково великий [221, с.246-248]. Таким чином існуюча капіталістична світ-система може зійти з порядку денного. І це може статися з двох основних причин. *По-перше*, через повне вичерпання потенціалу свого 500-річного історичного циклу, і, *по-друге*, через можливу появу іншої. альтернативної світ-системи, тієї, яка має більш потужний потенціал.

У першому випадку можливий тривалий процес постмодерної стагнації, (як сказав би А. Тойнбі, «смутного часу»), що може негативно позначитися на всій світовій спільноті. Але це може статися лише у разі відсутності активних конкурентів по відношенню до існуючої світової системи. Найбільш вірогідним може бути другий випадок, коли конкурент, або група конкурентів не чекатимуть «тихої смерті» чи «тривалої агонії» існуючої світ-системи. Вони намагатимуться покінчити з нею «одним ударом», добити її за допомогою військової сили. Тим самим встановити свій світопорядок. Насправді ж відбувається поєднання першого і другого варіантів, що і спостерігається нині.

У 80-ті роки ХХ ст. І. Валлерстайн пов'язував можливість появи такого конкурента з Японією, з її «не західним», етатизованим, заснованим на синтоїстсько-конфуціанських традиціях, капіталізмом. Однак час змінився і сьогодні до епіцентру міжнародного дискурсу про «системну альтернативу» Заходу увійшов Китай. При цьому КНР прагне використати «всю клавіатуру» методів: від фінансово-економічних до військово-політичних та

інформаційно-пропагандистських, щоб змінити існуючий світопорядок на свою користь.

Передісторія нинішнього конфлікту, така: з початку 80-х років XX ст. «червоний Китай» пішов на ризикований історичний крок. Зберігаючи стратегічне завдання встановлення комуністичного світопорядку (яке не було виконане Радянським Союзом), він рішуче поринув у капіталістичну світ-економіку. Спочатку, незважаючи на всі свої зусилля, Китай не зміг увійти в ядро світ-системи, проте набув статусу «периферійного гравця» на особливому становищі. Йому цілком вдалося те, що не вдалося «сталінсько-хрущовсько-брежнєвсько-горбачовському» СРСР. Китайський альтернативний «зародок», що впровадився в організм екзистенційно чужої йому, але економічно могутньої світ-системи, став динамічно розвиватися.

Слід зазначити, що на можливість такого розвитку подій ще наприкінці XX ст. натякав ще С. Хантінгтон. Він підкреслював, що протиріччя між американськими і китайськими цінностями, традиціями і філософіями посилять фундаментальну структурну напруженість, що виникає щоразу, коли держава, що піднімається, така як Китай, загрожує потіснити усталену, таку як Сполучені Штати [127, с.516-517].

Сьогодні КНР, відчувши внутрішню міць, вже здатний відокремитися від донорського організму американської економіки. Почалася зухвала та енергійна підготовка до перебудови всього існуючого американоцентричного світопорядку з прицілом на формування нового світопорядку, нової світ-економіки та світ-системи з новим гегемоном на чолі. Американоцентричний світопорядок сприймає це як пряму екзистенційну загрозу та організує стратегічну протидію китайському виклику, аж до військового зіткнення. Як зазначає на сторінках журналу *Foreign Affairs*, політичний аналітик Ендрю Ф. Крепіневич, для Сполучених Штатів та їх демократичних союзників і партнерів тривала війна з Китаєм, ймовірно, стане вирішальним військовим випробуванням нашого часу [134].

Залишається тільки додати: це випробування вже почалося. І початок йому започаткувала російсько-українська війна.

Повертаючись до питання про час гегемонії, відзначимо, що він залежить від того, наскільки довго домінуюча держава може зберігати свою військово-економічну міць і політичний вплив. Мова йде про здатність накладати свої обмеження на решту світу, регулювати функціонування світового ринку у інтересах гегемона. Дані світ-системного аналізу свідчать, що період гегемонії у кожному окремому випадку є відносно нетривалим і зазвичай становить період 25-30 років. Після цього колишня держава-гегемон повертається до статусу рядової держави, «однієї з багатьох» (навіть якщо на якийсь час вона збереже за собою деякі переваги) [225].

Занепад гегемонії визначається зниженням загальної економічної та політичної ефективності вчорашнього лідера, появою додаткових видів невиробничих витрат. Це визначається як «тягар лідерства» (перерозподіл монопольних доходів за для виконання зовнішньополітичних акцій, розвитку військової інфраструктури та інститутів війни). Тому, на думку І. Валлерстайна, гегемонія, що проіснувала надто довго, призводить до перетворення світ-системи на світ-імперію. Причому держава-гегемон втрачає можливості для утримання стійкого «імперського» порядку, який необхідний для максимального накопичення [221, с.217-229].

Підкреслимо, що «цикли гегемонії» перебувають у досить тісній кореляції з циклічними ритмами Кондратьєва, і з «віковими трендами» Ф. Броделя. З початку зростання гегемона відбувається повільно за умов довгострокового економічного підйому і вільної конкуренції серед відносно рівних гравців. Але закріплення домінуючої позиції найбільш успішного з них відбувається лише за допомогою наступальних військово-політичних заходів. А це означає необхідність перемоги у черговій світовій, умовно «тридцятирічній» війні з подальшим реструктуруванням світопорядку та закріпленням цієї події у відповідних міжнародних документах.

Таким чином, світова війна, яка докорінно змінює світопорядок, є невід'ємним компонентом самокорекції світ-системи. Світові війни як би «вмонтовані» у загальний процес світ-системних змін та зміни гегемонів. Але, наголосимо: штучне закріплення монопольної позиції гегемона світ-системи веде до довгострокового відносного зниження його економічної ефективності та неминучого повернення до стану суперництва з багатьма державами, серед яких обов'язково виявлятимуться нові лідери.

2.2. Зміна світопорядків в процесі світ-системної трансформації

Категорія «світопорядок» це одна з тих базових категорій, які задіяні в даному дисертаційному дослідженні. На наш погляд трактування цієї категорії можна розглядати у деякому сенсі як певний внесок у розвиток теорії світ системного аналізу. В даному контексті категорія «світопорядок» тісно пов'язана з категоріями «світ система» та «світова війна». Наша гіпотеза полягає в тому, що в рамках еволюції світ системи відбуваються послідовна зміна низки світопорядків, причому факторами зміни та глибокими межами зміни світопорядків є світові війни. Закінчення кожної з умовних «тридцятирічних воєн» знаменувалося черговою перебудовою системи міжнародних відносин та встановлення нової моделі світового порядку. Він забезпечував довгострокові політико-економічні переваги гегемона, вибудовував світову економіку відповідно до його інтересів. У 1648 році це був Вестфальський мир, який встановив так звану систему «європейського концерту», де кожному учаснику відводилася його специфічна роль. У 1815 р. це був Віденський конгрес із його моделлю «Священного союзу». У 1918 р. це був Версальський мир та Ліга націй, як його втілення. У 1945 р. це була Ялтинська конференція та ООН як модель світопорядку другої половини ХХ ст. У даному підрозділі ми більш докладно постараємося розглянути цю проблему.

Насамперед зазначимо, що у категорії «світопорядок» укладено політико-правовий (з упором на міжнародне право) зміст. У такій інтерпретації світопорядок може трактуватися передусім як сукупність певних норм поведінки, регламентованих відповідним кодексом правил, затверджених у практиці міжнародних відносин. Ці правила можуть бути кодифікованими (у вигляді склепіння узгоджених міжнародних документів) або некодифікованими і ґрунтуватися на неписаних правилах панівної сторони. У будь-якому випадку звертає на себе увагу «сконструйований», «проектний», «спланований», «дидактичний» характер будь-якого з світопорядків, що існували в історії.

За суттю справи, будь-який світопорядок формується як наслідок свідомих вольових зусиль цілої сукупності еліт: правлячих володарів, аристократичних угруповань, релігійних понтифіків, могутніх олігархів тощо. Більш того навіть кожен світопорядок змінює політичний простір, встановлює свої міжнародні стандарти, правила міжнародної поведінки та інститути, що втілюють ці перетворення. Зазначимо, що світопорядок ніколи не був рівноправним і справедливим для всіх, а встановлювані ним «міжнародні стандарти» виявляються черговими стандартами нерівності. Він ніколи не був наслідком щирих зусиль усіх міжнародних еліт до встановлення справедливого і рівноправного миру. Він завжди встановлюється стороною, що перемогла (самостійно або в коаліції) і існує доти, поки якась нова сторона, що стане переможцем, його не перекине і встановить свій світопорядок. Кожен світопорядок має свого автора, охоронця та гегемона, свої структури домінування та контролю. Іншими словами встановлення кожного чергового світопорядку є процесом формування політичного простору, сприятливого для країни-гегемона, автора цього перевороту за допомогою світової війни.

Отже зміна світопорядків тісно пов'язана з динамікою світ-системних процесів. Про це як про фундаментальне загальноісторичне явище зокрема згадувалося у полемічній книзі колег та, одночасно, опонентів І.

Валлерстайна А. Франка Б. Гіллса «Світова система: п'ятсот років, чи п'ять тисяч?» [106].

Як ілюстрацію до теми про «проектний» характер світопорядків можна навести елліністичний світопорядок, цей авторський проект Олександра Македонського, який освоїв велику греко – персо – тюрко – індійську ойкумену. Співавторами іншого, латино – іберо – галло – германо – британсько – африкансько – близькосхідного світопорядку стали Юлій Цезар та його здібний племінник Октавіан Август. Свій православний 1000-річний світопорядок сформували імператори блискучої Візантії, включивши туди Київську Русь. Духовні спадкоємці Мохаммеда за фантастично короткі терміни встановили світопорядок, що утвердився від Гібралтару до Індонезії, від перших халіфатів до Великої Порти та імперії Великих Моголів. А світопорядок середньовічної Європи сформувався навколо духовно-політичної диктатури Святого Престолу за його догматом непогрішності Папи. Свою брутальну і, водночас, продуману стратегічну лепту вніс світопорядок Чингісхана, який сформував свій політичний простір, з'єднавши Євразійський Схід і Євразійський Захід міцними торговельними шляхами, з надійною охороною.

Будь-який світопорядок, як правило, вибудовується страшною ціною людських втрат і матеріальних руйнувань. Але в результаті цих випробувань, на цій крові волею сторони, що перемогла, затверджується черговий новий світовий порядок з новими правилами та міжнародними стандартами, які вигідні виключно переможцю та його найближчому оточенню.

Проте, приблизно з XVI ст. до цієї загальноісторичної картини вносяться певні поправки. З'являються світопорядки іншого типу. Якщо встановлення попередніх світопорядків було наслідком спонтанних акцій володарів, і були у певному сенсі унікальними, то світопорядки Європейського Нового часу набули якоїсь загальної закономірності. Всі вони стали наслідком світових воєн за участю безлічі відносно рівних гравців та при невизначеності кінцевого результату. За підсумками кожної війни всі вони були суворо

кодифіковані на підставі міжнародних правових документів і чіткого розмежування політичного простору.

Так після тривалої та виснажливої Тридцятирічної війни (1618 – 1648 рр.) склався так званий Вестфальський світопорядок (1648 – 1799 рр.), який був закріплений у цілому зведенні міжнародних документів представниками більшості європейських країн, і який отримав загальну назву «Вестфальський мир» [178, с. 12-15]. В результаті на цілих 150 років було оформлено новий статус «національних держав» як провідних акторів світової політики та опорних точок усієї міжнародної системи. З цього моменту не стара імперська система Габсбургів детермінувала життя держав, а навпаки, – політика національних держав – систему. Світовий порядок став формуватися з урахуванням «горизонтальних» відносин між незалежними (а також, частково незалежними) державами) як головними суб'єктами європейського політичного простору та ініціаторами міжнародної політики. Однак підкреслимо, що визначення «світовий порядок» належало насамперед до європейського порядку, оскільки Вестфальська система мало торкалася інших макрорегіонів планети.

У 1815 р. після серії наполеонівських воєн та розгрому військ Бонапарта під Ватерлоо складається новий так званий Віденський світопорядок (1815 – 1914 рр.) [144]. Він був оформлений підписанням низки документів під загальним титулом «Віденський мир». У цьому документі були визначені Великі Держави (держави-тріумфатори, які мали велику військово-політичну вагу і виступали в ролі “гарантів” стабільності післявоєнного світу). Тобто в рамках нового світопорядку складалася модель гегемонії країн-переможниць, між якими, однак, незабаром виникнуть розбіжності та ворожнеча.

Віденській світопорядок став основою для прискореної експансії системи колоніалізму та формування основ капіталістичного імперіалізму (на відміну від колишніх видів рабовласницького або феодального імперіалізму попередніх століть). Світопорядок на етапі капіталізму у повному сенсі стає світовим. Він покриває світ колоніальними імперіями, серед яких лідирує

Британська імперія. Цей світопорядок корегується нетривалою франко-пруською війною, після якої встановлюється принизливий для Франції Франкфуртський мир (10 травня 1871 р.) [208]. Після нього до «концерту великих держав» входить об'єднана Німеччина з Пруссією на чолі (Другий Рейх). Фактично це був пролог до нового світопорядку та нових міжнародних стандартів через нову світову війну. Її Німеччина хотіла встановити двічі: з 1914 по 1918 і з 1939 по 1945 рік.

Однак новим світопорядком (до відчаю Німеччини) стає Версальський світопорядок (1918 – 1939 рр.) [125] встановлений на основі Версальського мирного договору, підписаного за підсумками Першої світової війни (Третьою, відповідно до розробленої в цій дисертації хроноскопії).

Версальський договір був створений на основі кардинальних змін у світовому порядку: капітуляції кайзерівської Німеччини, падіння Російської імперії та загибелі Османської, Австро-Угорської і Німецької імперій. Особливістю цього світопорядку було те, що в ньому інституційно (у формі Ліги Націй) було зафіксовано принцип формально поліцентричної побудови світу.

За таких обставин прийняття та здійснення найважливіших рішень мало відбуватися шляхом взаємних домовленостей усередині групи Великих Держав з урахуванням інтересів решти людства. Формально Ліга Націй була націлена на недопущення дестабілізації всієї міжнародної системи. Однак вона виявилася неефективною, оскільки егоїстичні інтереси держав-переможниць різко переважали інтереси решти світової спільноти, що загострювало ситуацію міжнародної нерівності. Деякі історики характеризують «Велику» війну (1914 – 1918 рр.) як першу половину чергової «Тридцятирічної» світової війни» (за аналогією з війною 1618 – 1648 рр.), Слідом за міжчасом (1919 – 1939 рр.) починається новий етап «тридцятирічної війни» – друга (але відповідно до викладеної у цій роботі хроноскопії – четверта) Світова війна 1939 – 1945 рр.

За підсумками саме цієї світової війни склався новий, тепер вже Ялтинсько-Потсдамський, світопорядок (1945 – 1991 рр.) [210]. Він став результатом домовленостей держав-переможниць щодо подальшого повоєнного світоустрою. Знову змінився політичний простір, міжнародні стандарти та модус міжнародного життя. Формально поліцентрична модель Ліги Націй змінилася біполярною моделлю ООН. Головними спонсорами та основними опонентами в даному кейсі виступили США та СРСР, оточені своїми системними сателітами. Світ був поділений на два антитетичні центри, два «ядра». В результаті, за ініціативою США у 1949 році як антикомуністичний блок, спрямований на стримування СРСР та його сателітів, було створено альянс НАТО. У відповідь СРСР створив систему лояльних соціалістичних держав у Східній Європі, об'єднавши їх у блок країн Варшавського Договору. Але ще в 1946 р. Фултонська промова Черчіля в 1946 р. стала сигналом початку 40-річної світової «Холодної» війни.

Після перемоги США та країн Заходу у «Холодній» війні, розпаду СРСР і краху комуністичної ідеології у 1991р. утвердився так званий пострадянський (іллегальний) світопорядок. На цьому етапі американо-радянська біполярність змінюється американським ексклюзивним моноцентризмом, абсолютним домінуванням США, які активізували військово-політичні акції по всіх азимутах. Росія ж, відхрестившись від комуністичної ідеології і втративши свої стратегічні орієнтири, почала слухняно приміряти собі модель західного лібералізму. Тим самим знову радикально змінився політичний простір та встановилися нові міжнародні стандарти. Але на цей раз дані зміни не отримали законодавчого оформлення. Новий світопорядок продовжував жити в рамках старої Ялтинсько-Потсдамської угоди. Цією антиномією скористалася Росія, прагнучі переобладнання фактичного міжнародного становища відповідно до народжених у сталінсько-рузвільтівську епоху міжнародних стандартів Ялтинсько-Потсдамського миру. Після окупації Криму в 2014 році, у 24.02.22 почалася широкомасштабна агресія Росії проти України. Це вторгнення

трактувалося Кремлем як превентивний захист від Західної експансії. Відповідно до викладок І. Валлерстайна, тим самим позначився початок нової «тридцятирічної війни», за підсумком якої може настати якісно новий (але далеко не «чудовий») світовий порядок, який може ознаменувати появу нової світ-системи.

У даному аспекті ще раз наголосимо: головними «руйнівниками» світопорядків є два чинники: війна та революція. Обидві радикально змінюють політичний простір, міжнародні стандарти, політичні інститути та спосіб життя. Причому найпоширенішим чинником, як свідчить історія, є саме війна (особливо, – світова війна). Революція може бути спровокована світовою війною (наприклад, лютнева революція у Росії 1917 р.) або ініціювати світову війну (жовтнева революція 1917 р., з її кровопролитною громадянською війною і намаганнями роздувати пожежу «революційної» світової війни).

Є чимало версій того, в якому напрямі еволюціонує світопорядок у першій половині ХХІ століття. Зупинимося на найавторитетніших версіях:

По-перше це версія досвідченого американського політика, методолога теорії «real politic», політичного філософа Г. Кісінджера. У своїй хрестоматійній книзі «Світовий порядок» він говорить про широкий спектр і значне розмаїття міжнародних систем, які засновані не тільки на принципах, що не збігаються, а й перебувають у різному історичному часі [16]. В результаті у різних народів формується різне ставлення до порядку та до ймовірності його зміни (в тому числі, за допомогою війни).

Альянс США і Західної Європи охоплює найрозвиненіші країни утримуючи свій власний світопорядок. Ідеологічне уявлення про світ там ґрунтується на принципах демократії та економічного процвітання. Війни тут, з погляду Кісінджера, виключені. Вони можуть спалахнути лише на периферії, де їх джерелом можуть стати етнічні чи релігійні конфлікти на «лініях розлому».

У системі великих азійських держав, де знаходяться Індія, Китай, Японія (туди ж Кісінджер відносить і Росію) конфлікти та війни не є обов'язковими, але цілком можливими.

Система Близького Сходу є зоною перманентних і важко вирішуваних конфліктів. У чомусь вона нагадує старий «Європейський котел» XVII століття.

До системи Африки європейські історичні аналогії не підходять. Тут відступають західні ідеологічні принципи, і спалахує велика кількість «диких» громадянських воєн, здатних перерости у великі міжнародні конфлікти з величезними людськими жертвами та матеріальними втратами.

Світовий порядок початку XXI ст. Кісінджер характеризує як нестабільний та вразливий. Він бачить неузгодженість, дисонанс між економічними та політичними інститутами світу на тлі економіки, яка продовжує глобалізуватись. Основними політичними структурами, як і раніше, залишаються держави та їх бюрократії. Причому зовнішня політика продовжує триматися за звичні межі, тоді як глобалізація потребує усунення будь-яких обмежень.

Ще одна проблема світового порядку полягає в тому, що на планеті відсутній ефективний механізм обговорення великими державами тих проблем, які потребують спільного вирішення. Численні міжнародні форуми не дозволяють виробити єдину довгострокову та ефективну стратегію для всього світового співтовариства. До того ж Кісінджер констатує, що у світі склалися не один, а, як мінімум, чотири світопорядки що співіснують у дані часи: *По-перше*, це Європейський світопорядок, що базується на Вестфальській моделі суверенних держав, наділених рівним статусом; *По-друге*, це Ісламський світопорядок, який прагне створення «світової умми» відповідно до ідеї про загальний світ, побудований на основі законів Ісламу; *По-третє*, це Китайський світопорядок як втілення традиційних ідей «піднебесної імперії», що несе решті світу спокій та умиротворення; *По-*

четверте, це «*Rax Americana*» – активне впровадження глобальних правил гри, де головним автором цих правил та головним рефері є Сполучені Штати.

Вищевикладені моделі мають свої базові цінності та історичні традиції. Тому неможливо збудувати світопорядок єдиний для всіх. І, якщо дотримуватися класифікації Г. Кісінджера, то сьогодні два світопорядки західного типу вже мають зростаючі проблеми, тоді як світопорядки східного типу прагнуть до експансії.

Стійку систему міжнародних відносин, на думку Кісінджера, можна створити лише на «гідності індивідуальності» кожного з учасників, на спільному управлінні та на міжнародному співробітництві відповідно до узгоджених між усіма правил. Рух до цієї мети має бути поступовим, поступальним та багатоетапним.

Свою версію побудови світового порядку висунув Джозеф Най, професор Гарвардського університету [163]. В основі його версії є *ідея сили*. Світовий порядок – це розподіл сили на різних рівнях. Най виділяє «м'яку» (soft) і «жорстку» (hard) силу. Пізніше він доповнює свою версію поняттям «розумна» сила (smart power). Сила – це здатність досягати бажаного результату. При цьому методи можуть відрізнятися залежно від конкретної ситуації. М'яка сила (soft power) – це здатність домагатися бажаних результатів не методами примусу, а шляхом «спокуси», зацікавлення за допомогою формування демократичних політичних та культурних цінностей. «розумна» сила – це здатність ефективно маніпулювати свідомістю та настроями людей, поєднувати жорстку та м'яку силу для розробки найбільш вигірної стратегії у досягненні результатів.

В сучасному світі сила, як вважає Дж. Най, розподілена між країнами таким чином, що це нагадує сеанс одночасної гри у шахи на трьох дошках одночасно. На верхній дошці знаходиться військово-силовий аспект і тут (з огляду на військово-стратегічну міць США) світ поки що є, в основному, моноцентричним. На середній дошці розподілені протиборчі економічні сили. Тут уже гра має поліцентричний характер: США, Європі та Японії

належить 2/3 світового продукту, хоча успіхи Китаю вказують на те, що він може стати одним із найбільших світових гравців. Нижня дошка – сфера транснаціональних корпорацій. Тут немає державних кордонів. Сила, яка розосереджена «по горизонталі» немає чітко виражених і стійких центрів.

Сучасний політик, як вважає Д. Най, повинен бачити, що відбувається на всіх трьох дошках одночасно і при цьому враховувати зв'язки між ними. У найближчі 10 років гарвардський професор не бачить небезпеки появи якогось постамериканського світу, але в той же час закликає США звернутися до стратегій «розумної сили», яка приділяє особливе значення альянсам і мережам, що чуйно реагують на нові виклики глобальної інформаційної епохи. Необхідно розуміти, що на зміну піраміді з жорсткою ієрархічною структурою приходить гнучка мережа різноманітних акторів, які перебувають у взаємодії. До таких акторів можуть бути включені громадські рухи, різноманітні політичні угруповання, активістські об'єднання, всілякі групи впливу.

Свою версію світопорядку, що виникає, висуває А-М. Слотер, колишня директорка з політичного планування у Держдепартаменті США, виконавчий директор аналітичного центру New America [198]. Вона вважає, що світовий порядок, який формується, може бути охарактеризований як дезаггредований. Тобто такий, який встановлюється в умовах перетворення держав на структури, поки що відносно суверенні, але які втрачають свою суб'єктність і свою роль як актори світової політики. У цьому аспекті її думки, по суті, перегукуються із твердженнями І. Валлерстайна про девальвацію держав як суб'єктів світової політики.

Все більше інститутів, що входили до структури держави в процесі виконання своїх функцій, виходять з-під державного контролю, набувають відносної самостійності і вступають у безпосередню взаємодію з аналогічними інститутами інших держав. Так утворюються структурно-функціональні *governmental networks* – «керівні мережі», які пронизуючи оболонки «материнських держав», зростаються одна з одною та обплутують

весь світ. Тому світовий порядок, що формується, А.-М. Слотер визначає не тільки як «дезагредований», а й як «мережевий» 198,[с.7-12].

Мережі, як вважає А.-М. Слотер, стають ключовою рисою світової політики у ХХІ столітті. Вони різноманітні за своїм походженням, структурою, функціями, масштабами, характером, кількістю учасників та іншими ознаками. «Сполучна тканина» де-агрегованого світу, це — горизонтальні мережі, які розвиваються нерегульовано та спонтанно внаслідок взаємодії офіційних осіб держав, громадських лідерів, ділків Великого бізнесу, різноманітних мікрогруп і навіть окремих особистостей. Мережа може існувати як автономно, так і в рамках структурованих міжнародних організацій (наприклад, G7, G-20, Давос, ЄС тощо).

А.-М. Слотер також вказує на *вертикальні* мережі. Вони менш поширені, але не менш перспективні. Формуються внаслідок встановлення стійких зв'язків між офіційними особами держав з одного боку та офіційними особами наднаціональних та глобальних організацій — з іншого. Це — кістяк структури глобального управління, що формується. Горизонтальні та вертикальні мережі при цьому об'єднуються в «решітку», яка все щільніше охоплює планету. Держави в цій системі все більше втрачають значення, втрачають свої традиційні функції і втягуються у вир глобальної мережевої гри.

Розглянемо ще одну версію світопорядку. У грудні 2023 р. в авторитетному міжнародному виданні «Project Syndicate» з полемічною статтею під назвою «Немає світового порядку» виступив Йошка Фішер [105], колишній міністр закордонних справ та віце-канцлер Німеччини (з 1998 по 2005 рік), який до того ж, майже 20 років був лідером німецької партії зелених. Його основні тези:

- З 24 лютого 2022 року все змінилося не тільки для Європи, а й для світу. Світовий порядок останніх трьох десятиліть закінчився через війну Росії в Україні, новий конфлікт на Близькому Сході та регіональну агресивність Китаю. Повернулася політика, що ґрунтується на силі.

- Численні війни останніх десятиліть мали переважно регіональний характер і відбувалися на периферії. Не було воєн, які потребували широкого міжнародного втручання. А Сполучені Штати стабільно були гарантом порядку.

- Путін прагне переглянути геополітичні умови після розпаду Радянського Союзу. Він вимагає війни як проти менших сусідів, так і проти глобальних держав, які відстоюють нинішній світовий порядок.

- Головною геополітичною віссю XXI століття стають відносини між США та Китаєм. Від того чи досягнуто дві наддержави стратегічного взаєморозуміння чи ні залежить доля всього людства.

- Старий світовий порядок, заснований на американських ліберальних принципах і перевазі Заходу, втрачає силу. При цьому виникає питання: як Pax Americana поступатиметься місцем системі, що визначається Китаєм?

- Без стабільної геополітичної структури такі конфлікти, як ізраїльсько-палестинський конфлікт, інструменталізуються великими гравцями, що борються за глобальну чи регіональну владу.

- Якщо до російсько-української війни та війни Ізраїлю з Хамас за сектор Газа додати дедалі більш агресивну риторику Китаю щодо Тайваню, то легко побачити, наскільки дестабілізуються глобальні обставини.

- Світ переживає масштабну перебудову. Глобальний Південь вимагає більше місць за столом переговорів, нові альянси та коаліції виникають поза досяжністю Заходу.

- Характер боротьби «Захід проти інших» викликає все більші побоювання щодо зниження західного домінування у світі.

- Путін робить ставку на те, що США відмовляться від своїх трансатлантичних зобов'язань після президентських виборів 2024 р. Це може призвести до посилення нестабільності, небезпек та воєн.

- Стабільність у міжнародних відносинах стає «чужою концепцією» з минулої епохи, яку ми не цінували повною мірою, доки вона не зникла

Розглянуті тут моделі світопорядку, що формується у нас на очах, доповнимо викладками зі світ-системного аналізу із застосуванням категорій «світ-система», «світ-економіка», «світ-імперія», «світопорядок», «світова війна». При зіставленні категорій «світ-система» і «світопорядок», у тому їх значеннях, які їм надавав І. Валлерстайн, можна дійти до висновку, що світопорядки розглядалися їм як множинне явище, тоді як капіталістична світ-система існує як велика і унікальна одиниця світової історії. Поняття «світопорядок» і «світ-система» суттєво різняться за змістом та за обсягом, хоча мають цілком певну субординацію.

По-перше, кількості світопорядків в історії за чисельністю набагато більше, ніж кількості світ-систем (І. Валлерстайн взагалі говорить про одну світ-систему XV – XXI ст.). Історія їх життя та смерті, їх чергування на протязі століть є набагато більш тривалою за часом, ніж історія життя світ-системи [106].

По-друге, категорія «світопорядок» найбільш застосовувана під час аналізу всього тривалого історичного процесу (від перших цивілізацій – до сучасності). А категорія «світ-система» (принаймні в інтерпретації І. Валлерстайна) охоплює локальний історичний проміжок (XV – XXI століття) [226]. Можна прослідкувати безліч світопорядків, які існували ще до появи світ-системи (в трактуванні І. Валлерстайна) та порівняти з обмеженою кількістю світопорядків, що знаходилися всередині світ-системи.

По-третє, співвідношення цих понять аналогічне співвідношенню категорій «зовнішнього» та «внутрішнього». Поняття «світопорядок», насамперед вказує на наявність якоїсь зовнішньої, що йде «згори» сили, що оформляє і впорядковує, яка заснована на регламенті, владі та примусі. Навпаки, «світ-система» головним чином свідчить про наявність якогось внутрішнього системоутворюючого «гена», якогось «драйвера» соціально-економічного розвитку та експансії. Цим «драйвером» є світ-економічні процеси.

У понятті «світопорядок» є ідея влаштування, субординації, проектування. Так Олександр Македонський перекроїв карту Євразії відповідно до певного проекту, складеного у його голові. Наслідком цього, зрештою, з'явилася епоха еллінізму, і елліністичний світопорядок. Юлій Цезар мечами своїх легіонів розчистив шлях до встановлення нового світопорядку в Середземномор'ї, Західній та Північній Європі, на Близькому Сході відповідно до проекту *Pax Romanorum*. У певному сенсі всю історію людства (принаймні, історію світових цивілізацій) можна представити як історію світопорядків, що змінюють один одного.

Історія зміни світопорядків – багатоетапний процес. Первинними тут є особливості культури, психології, соціально-політичної організації конкретного етносу, який претендує на лідерство. Наступний етап – екстраполяція зони внутрішнього порядку «успішного етносу» зовні на навколишній світ, перед усім, – на найближчу ойкумену. При цьому одні носії свого порядку можуть бути налаштовані на прямі агресивні загарбницькі військові дії, інші, – на «абсорбування» супротивника за допомогою «м'якої сили». Як правило в історії спостерігається поєднання першого та другого підходів.

Різноманітність світопорядків велика. Впадає у вічі калейдоскопічна зміна світопорядків у Давньому Межиріччі, Давньоєгипетських Царствах, елліністичних полісах, на різних етапах *Pax Romanorum*, в історії Середньовічної Європи та Європи Нового часу, у житті держав усіх цивілізацій світу. І так – аж до теперішнього часу. При цьому всі ці світопорядки підпорядковані загальному правилу – закону зародження, розквіту та загибелі (цивілізацій, світопорядків, імперій, тощо).

Поняття «світопорядок» щільно пов'язане із поняттям «імперія». Дійсно, імперія Олександра Македонського перетворювалася на світопорядок для великої ойкумени від Пелопоннесу до Гіндукуша, а імперія Юлія Цезаря ставала світопорядком для Північної, Західної та Середземноморської Європи, з включенням Півночі Африки та Близького Сходу. Імперія

Чингізидів сформувала свій тривіковий світопорядок на безкрайніх теренах Євразії.

У складнішому співвідношенні перебувають поняття «світопорядок» і «цивілізація». На відміну від імперії цивілізація не є чіткою та конкретно структурною даністю (організація влади, субординація, законодавство, адміністративні, економічні та силові ресурси тощо) ніж держава. Цивілізація є тим культурно-психологічним паттерном, тією стійкою та довгостроково існуючою системою масових звичок, цінностей, вірувань, культурних символів у якій формується той чи інший етнос, та чи інша держава, та чи інша імперія.

Так, у системі цінностей Західнохристиянської цивілізації формувалася Імперія Карла Великого, потім імперія Габсбургів, недовга імперія Наполеона, найбільша у світі Британська імперія і, навіть, нинішній Рах Амерікана. У системі цінностей Східнохристиянської цивілізації існували Візантійська та Російська імперії, низка східноєвропейських країн. У ціннісному полі Ісламської цивілізації існували імперії Аббасидів і Омейядів, імперія Моголів, імперія Тамерлана, Османська імперія. Китайська цивілізація знає історію зміни імперій Суй Тан, Хань, Сун, Юань, Цин і прилеглих до них країн Півдня.

Більш чітко (порівняно з поняттям «цивілізація») сприймається співвідношення понять «світопорядок» і «світ-система» Порівняльний аналіз цих категорій дуже важливий для подальшого ходу дисертаційного дослідження. Через аналітичний розбір цих взаємин ми зможемо більш глибоко та рельєфно вивчити особливості сучасних глобальних політичних процесів та застосувати ці знання під час розробки ефективних політичних рішень. Досі немає достатньо ясного розуміння того, наскільки близькі за змістом, або навпаки, наскільки далекі один від одного ці поняття, і яка склалася між ними субординація.

Ще раз підкреслимо: світ-система – це найскладніший і грандіозний політико-економічний організм, центральна частина якого прагне

безперервного накопичення капіталу, а вся система - до безперервного зростання та експансії. Світ-системний процес підпорядкований внутрішній логіці пошуку вигоди, прибутку, логіці саморозвитку, конкуренції, концентрації та експансії капіталу.

Тут проектний і командний стиль світопорядку відіграє підлеглу роль по відношенню до логіки саморозвитку світ-системи. Він сприяє (чи перешкоджає) загальній динаміці світ-системного зростання та експансії. В разі його перешкоджання динаміці світ-системи він відштовхується нею (нерідко шляхом війн та революцій). Іншими словами, приховані інтенції світ-системи (та її базису – світ-економіки) отримують своє зовнішнє оформлення в суворому політично-правовому дизайні нового встановленого світопорядку.

Ілюстрацією цього може стати досвід експансії британоцентричної світ-системи у боротьбі з наполеонівською світ-імперією. Бонапарт не встиг (або не зміг) задушити британський економічний апгрейд за допомогою «континентальної блокади». Він не встиг розгорнути свою «світ-імперію» до рівня самодостатньої світ-системи на основі стимулювання світ-економічних процесів. У результаті бонапартистський світопорядок (який так і не встиг стати світ-системою) був зруйнований. На його руїнах встановився британоцентричний світопорядок, що відкрив шлях до глобальної експансії британоцентричної світ-системи.

Ще раз звернемо увагу на ту обставину, що світ-система (XV – XXI ст.) має набагато менш тривалу історію, ніж весь історичний ланцюг світопорядків, що змінюють один-одного. Причому можуть сформуватися позасистемні або навіть антисистемні світопорядки, які можуть стати як «гальмом», так і «акселератором» бурхливого зростання альтернативних світ-систем. Розвиваючи цю думку, постараємося в даному підрозділі розробити типологію світопорядків.

У принципі ми можемо умовно розділити весь історичний процес зміни світопорядків на три великі епохи. По перше, – епоху «досистемних

світопорядків», тобто тих, які існували до появи «світ-системи (XVI ст.); по-друге, – епоху «внутрішньосистемних світопорядків» (як основних етапів еволюції світ-системи); і, по-третє, – епоху «пост-системних» світопорядків, що настає, тих світопорядків, які виникнуть після зникнення (або реорганізації) даної капіталістичної світ-системи.

«Досистемні» світопорядки характеризуються спробами держав, що мають досить розвинену і життєздатну внутрішню структуру, нав'язати свій тип життя, свої правила та закони навколишньому оточенню. Такий порядок формується внаслідок територіальних захоплень та встановлення прямої експлуатації захоплених територій з боку Центру. Так, наприклад, складався світопорядок Стародавнього Межиріччя, Стародавнього Єгипту, Стародавньої Персії. Так формувалася світопорядок, встановлений безліччю грецьких міст-держав у відносинах із «варварським» світом. Так склався «світ еллінізму», початок якого було покладено війнами Олександра Македонського. До цього ж типу ми можемо зарахувати залізний Римський цезаріанський світопорядок, який охопив величезну територію – від Північної Африки до Скандинавії, від Британських островів – до Анатолії. Ми можемо також говорити про світопорядок «Священної Римської імперії» (яка перебувала в непростих стосунках з Папським престолом (як, центром «Трансцендентного» світопорядку). У межах цього середньовічного «розколотого у собі» світопорядку поперемінно виникали і хилилися до занепаду німецький, іспанський, французький, австрійський, голландський епіцентри Європи. Те саме ми можемо сказати і про Латиноамериканський континент, де ще до приходу іспанців були встановлені архаїчні світопорядки як мінімум двох мезоамериканських імперій.

Однією із спроб встановлення останнього «досистемного» імперського світопорядку була вже згадувана нами спроба Наполеона. Заснований на ідеологічних принципах Просвітництва, бонапартистський світопорядок остаточно добив стару конструкцію «Священної Римської імперії Німецької нації» [232, с. 35-53]. Однак і сам він звалився під ударами реставраційних

воєн з боку сил монархічної Європи, координованих британцями. Внаслідок уламки «Великої Імперії» Бонапарта поглинула британоцентрична торговельно-фінансова система.

Загибель наполеонівської імперії, і наполеонівського світопорядку, що прожив всього 12 років (з 1803 по 1815 рр.), стали доказом того, що протидія логіці світ-системного розвитку, тим більше нав'язування світу якоїсь штучної моделі, закінчуються провалом. Навпаки, прагматична Великобританія, яка «осідлала» природний світ-системний процес, почала сходження до вершини своєї могутності і встановила свій світопорядок (Ракх Британіка) [78]. Цей світопорядок проіснував з 1815 по 1945 рр. – 130 років.

На відміну від автохтонних та самоініціативних досистемних світопорядків, внутрішньосистемний світопорядок залежить від стану світ-системи. Його устрій незмінно продукується світ-системою відповідно до внутрішньої логіки її розвитку. Залежно від зміни історичних фаз в трансформації світ-системи відбувалася і зміна світопорядків, що істотно відрізняються один від одного.

Деталізуємо дану тезу. Отож, першим в еволюції світ-системи був венеціанський світопорядок. Він сформувався в Південній Європі в умовах ранньобуржуазних відносин. Його центром було багате торговельно-фінансове місто-держава Венеція. Це найбагатше місто було своєрідним Уолл-Стрітом давнини. Венеція глибоко впливала не тільки на політико-економічні процеси в зоні Середземномор'я, але замикала на собі велику мережу торговельно-фінансових операцій у всій Європі та за її межами. Досить згадати торгову місію Марко Поло у Китаї при дворі монгольського хана Хубілая. Зазначимо, що венеціанський світопорядок утвердився за рахунок руйнування та пограбування свого головного та могутнього конкурента – Візантійської імперії. Венеція в той період була активним інвестором хрестових походів, і, особливо, «спонсором» захоплення хрестоносцями Константинополя.

По мірі перенесення головних торговельно-економічних шляхів (в зв'язку з утвердженням Османської Імперії) з Середземномор'я до Північного Заходу Європи, в зону Атлантики, венеціанський світопорядок поступово був витіснений новим, тепер уже голландським, світопорядком із центром у Гаазі. Тут домінувала багата нідерландська торгівельно-промислова еліта. Вийшовши переможцем у боротьбі проти іспансько-католицького панування, протестантські Нідерланди на якийсь час очолили світ-економічний та світ-системний процес [129, с. 19 – 41].

Третім внутрішньосистемним світопорядком став британоцентричний світопорядок під скіпетром Її Величності королеви Великобританії Єлизавети I [167]. На цьому етапі Лондон надовго (з моменту Англійської революції та диктатури Кромвеля) стає центром світ-системи і формує структуру справді глобального світопорядку. Починаючи з 1815 і аж до кінця 1940-х років Британія досягає апогею своєї могутності. Більш ніж на 100 років затверджується *Rex Britannica* з найбільшою імперією, політикою «стримувань та противаг» та з фунтом стерлінгів як світовою валютою. Британський світопорядок забезпечив капіталізацію практично всіх регіонів світу, розтрощив наймогутнішу китайську економіку, а після двох «Опіумних війн» довів Китай до стану напівколонії. Після першої світової війни Британський світопорядок перетворився на «вісь світової політики» протягом двох десятиліть [78]. Після 1945 р. *Rex Britannica* був витіснений американоцентричним світопорядком, який існує аж до теперішнього часу. Вашингтон з 1945 р. стає центром, що визначає структуру сучасного світопорядку та життєдіяльність сучасної світової системи.

У ході аналізу ланцюжка «внутрішньосистемних світопорядків» слід звернути увагу на одну істотну особливість: у проміжку між світопорядками третього (*Rex Britannica*) та четвертого (*Rex Americana*) типу виникають світопорядки контрсистемної спрямованості. З 1917 р. формується світопорядок соціалістичного типу, що заперечує капіталістичну основу глобального світопорядку та глобальної світ-системи. Він налаштовується на

формування егалітарної та меритократичної планової системи світ-економіки з її гаслом «Геть експлуатацію людини людиною!». Дещо пізніше (з 1933 р.) виникає расистський німецький націонал-соціалістичний світопорядок, що включив до своєї орбіти фашистську Італію і встановив координаційний зв'язок з японським мілітаристсько-самурайським світопорядком в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні.

Однак, за допомогою складних політико-економічних, дипломатичних та військово-політичних маніпуляцій (1939 – 1945 рр.) англо-саксонська світ-система справляється з цими викликами і продовжує свій розвиток. 1945 р. (за допомогою СРСР) знищується германоцентричний (нацистський) світовий порядок. А 1991-го знищується і сам СРСР. З цього моменту й досі американоцентричний світопорядок продовжує домінувати в усьому світі.

Тим не менш, вже з початку ХХІ століття відбувається поступове визрівання ядра нової світ-системи (антагоністичної до існуючої), здатного синтезувати в собі досвід успіхів і невдач радянської контр-системи, що розпалася і, одночасно, досвід надбань і втрат існуючої, американоцентричної, світ-системи. Китайська нова економічна політика, що поєднує соціалістичне стратегічне проектування з використанням усієї гами мотивації трудової та підприємницької активності, сьогодні претендує на роль матриці нової світової системи.

М. Левіс у статті «Цикли та трансформація: державний капіталізм Китаю як адаптивна стратегія у сфері капіталістичного управління» говорить про здатність Китаю протистояти довгостроковій системній стагнації та забезпечити високе зростання, технічно просунутої економічної системи [145, с.506-519]. Він стверджує, що здатність Китаю до організаційної адаптації пов'язана з дуже великими розмірами китайського геопростору, що розширюється.

На його думку, розмір і успіх Китаю будуть створювати безліч проблем для керованого Сполученими Штатами геопростору, що розширюється, який страждає від екстремальної політичної фрагментації та ідеологічних

перешкод у відносинах. між державою та усталеними капіталістичними управлінськими структурами». Л. Бірлі приходить до висновку, що великий розмір і швидке зростання Китаю, його полярність по відношенню до світової економіки у поєднанні з явним розривом між існуючими фінансовими агентами ядра, керованого США, і китайськими фінансовими активами означає, що не відбудеться відносно плавної передачі гегемонії. В цих умовах ескалації конфлікту довгострокове глобальне руйнація є найімовірнішим результатом» За останні роки все більш чітко проглядаються китайські наміри витіснити нинішню 500-річну світ-систему, яка, ніби то, «не відповідає порядку денному». І ця хвороблива процедура «зміни світопорядків» як ми неодноразово констатували, супроводжується економічними потрясіннями, політичними конфліктами і, навіть, кровопролитними війнами світового масштабу.

Тут слід звернути особливу увагу на роль військового чинника як у розвитку світ-системи, так і у зміні світопорядків всередині цієї світ-системи. Так перші кроки у її становленні були пов'язані з численними великими та малими війнами, в яких брала участь або які фінансувала Венеція. Одним із прикладів було (як уже зазначалося) фінансування хрестових походів, один з яких закінчився захопленням та пограбуванням «одновірної» Візантії. 13 квітня 1204 року під час Четвертого хрестового походу військо хрестоносців захопило Константинополь [207]. Численні скарби візантійської столиці стали неоціненним «стартовим капіталом» для розвитку європейського капіталізму та становлення західноцентричної світ-системи.

Поява буржуазних Нідерландів також пов'язана з активними та кровопролитними воєнними діями. Нідерландська революція супроводжувалася збройною боротьбою волелюбних голландців проти іспанської агресії. Комбінація бойових дій регулярної армії Нідерландів з народним ополченським та партизанським рухом проти іспанців призвела до встановлення «голландського», світопорядку якій заснований на протестантизмі та торговельно-економічній підприємливості. У тому

контексті слід сприймати і англо-голландські війни, які були нічим іншим, як гострою боротьбою двох конкуруючих центрів капіталістичної світ-системи [169]. Зрештою перемагає британоцентрична світ-система, яка прагне монополії. Глибока трансформація європейського світопорядку відбулася (як зазначалося вище) після першої в історії Нового часу світової («Тридцятирічної» 1618-1648 рр.) війни [170].

Рух британоцентричної світ-системи до свого апогею та встановлення британоцентричного світопорядку було відзначено двома світовими війнами. На початку XIX ст. – це були наполеонівські війни внаслідок яких не відбувся франкоцентричний світопорядок, натомість Британія отримала широкий доступ до континентальної Європи та за її межами. На початку XX ст. в результаті ще однієї світової («Великої», 1914 – 1918 рр.) війни, Британія досягає піку своєї могутності, а її фінансово-економічна система перетворюється на матрицю всієї світової економіки.

Але водночас, разом із тріумфом британоцентричної світ-системи та світопорядку по-британськи, виникають моделі двох нових світопорядків (радянського інтернаціонал-соціалістичного та німецького націонал-соціалістичного), різко антагоністичних один до одного, а також до існуючої світ-системи. Наголосимо, що обидва світопорядки були прелюдіями до формування контр-систем (радянської та нацистської). Ця ситуація призвела до ще більш кровопролитної та руйнівної, ніж попередня Світова війна.

Внаслідок цієї війни (1939 – 1945 рр.) формується нова глобальна конфігурація сил. Ліквідовано німецький нацистський, італійський фашистський та японський мілітаристський світопорядки. У світ-системі відбувається зміщення Центру від Британії до США. У той самий час радянська контр-система (в особі СРСР та його східноєвропейських сателітів), розгромила своїх німецьких, італійських і японських конкурентів, та структурно оформилася. КНР у цій системі, після перемоги у революційно-визвольній війні (1949 р.), займає вельми значуще і специфічне місце. 50-70 роки XX століття перетворилися на ланцюг локальних війн:

Корейської, В'єтнамської, Арабо-Ізраїльської, Афганської, Ірано-Іракської, збройних конфліктів на Північному Кіпрі, у Лівані, Марокко тощо. Численними війнами та збройними переворотами був відзначений Африканський континент.

Наступний етап еволюції світ-системи пов'язаний із катастрофою радянського світопорядку, ліквідацією бінарної міжнародної моделі (СРСР – США) та встановленням світопорядку, в якому США монополюють домінування [197]. Встановлення цього світопорядку супроводжується низкою «кольорових революцій», етнічними війнами в Югославії, натовськими бомбардуваннями Белграду, румунсько-молдавською озброєною акцією в Придністровському конфлікті, «чеченськими війнами», озброєним «примусом Грузії до миру», американо-талібанською війною, громадянською війною в Таджикистані, вірмено-азербайджанськими війнами тощо.

Як зазначалося у роботі, сучасний етап еволюції світ-системи характеризується появою дедалі більше ознак альтернативної китаєцентричної світ-системи і утвердженням китаєцентричного світопорядку. Головним індикатором цього глобального зсуву, окрім численних санкційних воєн, стала «гаряча» російсько-українська війна, кровопролитні битви в секторі Газа, обмін ракетними ударами між Ізраїлем та Іраном, наростання військово-політичної напруги навколо Тайваню тощо.

Підсумовуючи сказане, підкреслимо основні тези: в рамках функціонування світ-системи (XV – початок XXI століття) відбулася зміна, щонайменше, семи внутрішньосистемних світопорядків – венетоцентричного, португалоцентричного, іспаноцентричного, голландоцентричного, франкоцентричного, британоцентричного і американоцентричного). Нині дедалі активніше точаться дискусії щодо перспектив встановлення китаєцентричного світопорядку. Але це вже принципово інший світопорядок, що може стати провісником нової світ-системи.

Звернемо увагу на те, що світ-система у цілому має набагато триваліше життя, ніж внутрішньосистемний світопорядок. Так, наприклад, британський колоніальний світопорядок був явно коротшим за тривалістю британоцентричної світ-системи. Він остаточно сформувався лише на початку XIX ст. і «зійшов нанівець» у другій половині 1940-х, поступившись місцем американоцентричному світопорядку. Кожен новий крок в еволюції світ-системи супроводжувався війнами різного ступеня інтенсивності, нерідко у поєднанні з політичними революціями та подальшим встановленням чергового світопорядку.

XX століття характеризується різкою активізацією зміни світопорядків. Так британоцентричний світопорядок, який безроздільно домінував з 1918 р., був замінений американоцентричним (1945 р.). Обом англо-саксонським світопорядкам (Великобританія – США) протистояли світопорядки, народжені соціальними революціями першої третини XX століття (радянсько-комуністичний, германо-нацистський, італо-фашистський та японо-мілітаристський). На основі ситуативної і нетривалої взаємодії англо-саксонської і комуністичної моделей світопорядку були знищені ворожі їм обом моделі – нацистсько-німецька, італо-фашистська та японо-мілітаристська. Згодом англо-саксонцями було ліквідовано і радянсько-комуністичний світопорядок.

Як в першому, так і в другому випадку нові «недобудовані» світопорядки (німецький, італійський, японський та радянський) не встигли (або не змогли) створити свою «працюючу» світ-системну альтернативу і були відкинуті панівною ліберальною-капіталістичною світ-системою. Світ-система з її англо-саксонським ядром, продовжила своє успішне існування до першої чверті XXI століття [179].

Однак перша чверть XXI століття ознаменувалася різким стрибком конфронтації між панівною 500-річною (американоцентричною) світ-системою та наростаючою новою (китаєцентричною). У цій наднапруженій обстановці спалахнули російсько-українська війна та супутні вогнища

антагоністичних конфліктів у різних точках планети. На ментальному рівні це проявляється як зіткнення двох світоглядів: ліберально-демократичного (ідея свободи та розкріпачення бажань), і авторитарно-консервативного, традиціоналістського (ідея обов'язку та справедливого світоустрою). Дане «зіткнення цінностей» викликає у громадській думці сприйняття реальності як прелюдії до глобального і фронтального зіткнення.

Як уже неодноразово зазначалося, І. Валлерстайн визначав початок світ-системи з XV століття (епоха пізнього Відродження, венеціанських, флорентійських та генуезьких торгівельних будинків, «великих географічних відкриттів», припливу до Європи «золота Інків», нищівного падіння Візантії, тощо). Завершення історії 500-річної капіталістичної світ-системи та появу нового світового порядку І. Валлерстайн пов'язує з першою половиною XXI ст.). У певному плані цю проблематику підіймав і З. Бжезинський [80]. Його алармістські передчуття перетинаються з низкою положень світ-системного аналізу, про що йтиметься у наступному розділі.

Як і передбачав І. Валлерстайн, процес повного руйнування існуючого світопорядку вже розпочався. У російсько-українській війні, у руйнуваннях Гази, Дамаску, запаленні всієї «мусульманської дуги», у передвоєнній напрузі Південно-китайського моря, у безпрецедентних фінансових, енергетичних, інформаційних битвах народжується щось нове, що насторожує та навіть лякає. Смуга тригерів, які «по наростаючій» стрясають нашу планету повинна привести або до нового світового порядку, розробки основних принципів більш справедливої та розумної світової спільноти, або відкриє шлях у прірву.

Висновки до другого розділу. У ході аналізу співвідношення понять «світ-система», «світ-економіка», «світ-імперія», «світопорядок», «світова війна», визначено основні аспекти:

1) У структурному плані світ-система є ієрархія нерівності. Вона ділиться на структурні компоненти: ядро, ближня «напівпериферія», віддалена «периферія», зони «антисистемного» зростання.

2) Світ-система ґрунтується на світ-економіці, яка і є рушієм, «драйвером» стрибкоподібного зростання всього світ-системного комплексу.

3) Розвиток, експансія та реновація світ-системи відбувається болісно, як правило, – через світові війни, які нерідко поєднуються з революціями. Після кожного такого воєнного «апгрейду» світ-система регенерується, розширює свій політичний простір та посилюється на основі нового світопорядку з його новим гегемоном та новими стандартами міжнародних відносин.

4) Налічується обмежена кількість внутрішньосистемних світопорядків. Це головним чином, Вестфальський (перша половина XVII ст.); Паризько-Віденський (перша чверть XIX ст.), Версальський (перше двадцятиріччя XX ст.); Ялтинсько-Потсдамський та (середина XX ст.). Пострадянський («іллегальний») – кінець XX ст. Усі вони – суть етапи стрибкоподібного саморозвитку і самокорекції світ-системи.

5) Саме світові війни є фактором зміни світових порядків – (Тридцятирічна війна, Наполеонівські війни, Перша та Друга світові війни).

6) Специфіка «Холодної» світової війни полягає в тому, що вона фактично змінила (у черговий раз) світовий порядок, але не закріпила ці зміни у міжнародних політико-правових документах. Така двоїстість дала підстави Росії одягнути своє прагнення до геополітичного реваншу в форму боротьби за відновлення «справедливих» міжнародних стандартів, які були закріплені ще в Ялтинсько-Потсдамській угоді 1945 р. (яка офіційно не була скасована).

7) На відміну від внутрішньосистемних світопорядків, світопорядки позасистемні (досистемні) мають спорадичний характер, а війни, які їх ініціюють, не досягають масштабу та рівня світових війн.

8) Внутрішньосистемні світопорядки, які базуються на військово-політичній а не на світ-економічній основі як показує досвід історичного розвитку світ-системи, є більш уразливими (приклад: перемога світ-

економіки Британії над світ-імперією наполеонівської Франції; перемога американоцентричної світ-економіки над радянською світ-імперією).

9) Світопорядки, створювані світ-імперіями, носять локальний характер (еллінізм епохи Македонського, *Pax Romanorum* Цезаря, ортодоксія Візантії, тощо.), навпаки, світопорядок, той, що пов'язаний зі світ-економікою, має потенціал до глобалізації.

10) Світ-система має здатність до «шокового самооновлення», причому роль тригера, що скидає застарілий світопорядок, виконує світова війна.

РОЗДІЛ 3

МІЖНАРОДНИЙ МИР ЯК ГЛОБАЛЬНА ПРОБЛЕМА ХХІ ст.

СВІТ-СИСТЕМНИЙ АСПЕКТ

3.1. Геополітичні небезпеки пост-радянського світопорядку (1991 – 2025 рр.)

Проаналізувавши співвідношення понять «світ-система», «світопорядок», «світова війна», та сформулювавши модель транзиту світопорядків, як етапів у ході стрибкоподібної трансформації світ-системи, сфокусуємо увагу на тих проблемах і ризиках, які притаманні нинішньому пострадянському, пост-ялтинському світопорядку. На додаток до світ-системного аналізу І. Валлерстайна звернемося до теоретичного досвіду відомого колеги Валлерстайна ще з Колумбійського університету Збігнева Бжезинського. Безумовно, З. Бжезинський не належить до шанувальників, тим паче послідовників І. Валлерстайна. Він працював у іншому методологічному режимі. Однак примітним є те, що за своєю методологією, незалежно від Валлерстайна З. Бжезинський приходить до тих висновків, які підтверджують справедливність прогнозів світ-системного аналізу. Його широковідомий розгляд євразійської «великої шахівниці» є в цьому плані гарним доповненням.

Майже всі основні роботи З. Бжезинського присвячені проблематиці світопорядку. При цьому він головним чином був націлений на вирішення центральної проблеми свого життя - встановленню, зміцненню та утриманню американоцентричного світопорядку. Автора «Великої шахівниці» можна розглядати як послідовного продовжувача англо-саксонської (А. Мехен, Х. Маккіндер, тощо) геополітичної школи з її наративом про безперервну боротьбу цивілізацій Моря проти цивілізацій Суші.

У своєму дослідженні З. Бжезинський відзначав екстраординарну роль Євразійського континенту, цієї платформи «Цивілізацій Суші» (за Маккіндером) у світовій політиці [79, с. 234-247]. І в цьому він мав рацію.

Справді, Євразія є найбільшим континентом на Земній кулі, яка до того ж займає центральне становище у глобальному масштабі. Тут мешкає близько 75% населення світу і перебуває більша частина світового матеріального багатства. На Євразію припадає, за даними Бжезинського, понад 60% ВВП всього світу. За оцінками фахівців, там зосереджено близько 3/4 розвіданих світових енергетичних запасів. На Євразійському геополітичному плацдармі діють найбільш активні держави світу, що дуже динамічно розвиваються.

Шість наступних за США найбільших економік також перебувають у Євразії. І одна з них (КНР) сьогодні претендує на світове лідерство. Ці шість країн (КНР, Індія, Росія, ФРН, Франція, Туреччина, Пакистан, КНДР) мають найбільші (після США) військові потенціали. Усі крім однієї (США) держави, які легально мають ядерну зброю, знаходяться знову ж таки в Євразії. На цьому континенті розташовані два найбільш густонаселені претенденти на регіональну гегемонію та глобальний вплив (КНР, Індія). І саме з Євразії виходять усі потенційні та актуальні виклики Сполученим Штатам (як економічні, так і політичні).

Ще з часів Маккіндера зберігає силу твердження: держава, яка досягне панування в Євразії, контролюватиме світ, а якщо говорити про сьогоднішній день, то принаймні зможе контролювати два з трьох найбільш розвинених та економічно продуктивних світових регіонів. Це ЄЕС на Заході, і так звані «Далекосхідні Тигри» (Південна Корея, Тайвань, Сінгапур, Гонконг, а, потенційно, і В'єтнам) – на Сході. Це, у свою чергу, неминуче спричинить підпорядкування Африканського континенту. За такого результату Західна півкуля, з одного боку, і Океанія, – з іншого, – перетворяться (на думку З. Бжезинського), на геополітичну периферію потужного євро-афро-азіатського комплексу [[79, с. 247-252].

На основі проведеного ним аналізу З. Бжезинський визнає, що євразійська могутність у своєму сумарному вираженні значно перевищує американський потенціал. Однак, на щастя для США, Євразія, як і раніше, надто велика і надто роз'єднана політично, щоб системно реалізувати свою

чисельну перевагу. Особливістю «Євразійської шахівниці» є те, що на ній ведуть гру не два, а кілька незалежних гравців, кожен з яких має свій набір інструментів впливу та влади. І лінії їхньої поведінки далеко не когерентні одне з одним. Якщо говорити про провідних гравців, то вони розташовані у чотирьох різних секторах: західному (ФРН, Франція, Британія); східному (Китай, Японія); центральному (Росія) та південному (Індія, Пакистан, Індонезія). Відповідно, вони формують свої зони впливу в чотирьох сегментах «шахівниці».

Бжезинський справедливо наголошує на різноякісності та різнокаліберності учасників євразійського «шахового турніру». Він констатує, що як у західній, так і у східній частинах «шахівниці» є густонаселені регіони, що належать кільком могутнім державам, а також об'єднанням держав (країни ЄЕС, ШОС, Китай, Індія), де Китай посилює свій трансконтинентальний вплив [193]. У азіатських держав на відміну від атлантичних держав часів «холодної війни» довгий час не було регіонального союзу. Вони певною мірою нагадують європейські приатлантичні країни епохи спочатку колоніального, а потім і континентального суперництва за геополітичну перевагу [209]. Азіатське суперництво може створити загрозу регіональній стабільності, особливо якщо взяти до уваги величезне населення азіатських країн та наявність деяких з них (КНР, Індія, Пакистан) ядерної зброї.

На невеликій площі західної частини Євразії (ЄЕС) розгорнуті американські збройні сили. На далекосхідному фланзі височить все більш потужний і незалежний гравець, який має величезне населення (Китай). При цьому територія його енергійного суперника (Японія) обмежена лише кількома довколишніми островами. Якщо говорити про далекосхідний «коустленд», то лише половина невеликого далекосхідного півострова (Південна Корея) продовжують залишатися в орбіті американського геополітичного впливу.

У проміжку між західним та східним краями Євразії знаходиться простір, який, як зазначає Бжезинський, має невелику густину населення (Росія). Наприкінці 90-х Бжезинський визначав цей простір як «політично нестійкий» та «організаційно розчленований» [79, с. 108-118]. Раніше його займав СРСР, «потужний суперник американської гегемонії», який постійно прагнув «видавити» Америку з Євразії.

На півдні центрально-євразійського плато розташувався політично дисоційований, але багатий на енергетичні ресурси регіон (Центральна Азія), Він представляє велику важливість як для західних, так і для східних держав і виходить у своїй південній частині на кордон з густонаселеною Індією, а на Південному Сході – з густонаселеним Китаєм.

3. Бжезинський розглядав Євразію як головний «геополітичний бонус» США. Він вважав феноменальною ту ситуацію, за якої далека, причому не євразійська заокеанська держава почала домінувати над цим безмежним континентом. Однак американський політолог тверезо усвідомлював, що ця ситуація – недовговічна. Його турботою було питання про те, як довго триватиме американська гегемонія у Євразії. Також його хвилювало питання про те, що саме станеться за виходом США з євразійського «ігрового поля».

На відміну від багатьох недалеких політиків і політологів, він передбачав сходження Америки з «вершини гори» не тільки в євразійському, а й у глобальному плані. Це, на його думку, може статися або з внутрішніх причин, або внаслідок появи більш успішного і сильного суперника, але, швидше за все, при поєднанні першого і другого факторів. Нинішня ситуація дуже нагадує третій варіант.

Підсумком цього «відходу» Америки, на думку Бжезинського, може стати спільна міжнародна дестабілізація. У цій ситуації, як зазначав С. Хантінгтон [127, с. 508-515], США не отримують жодної можливості ні домінувати у світі, ні відгородитися від нього. Ні інтернаціоналізм, ні ізоляціонізм, ні багатосторонність, ні однобічність не здатні якнайкраще послужити інтересам США.

У своєму прагненні якнайдовше продовжити «американське століття» в Євразії З. Бжезинський сформулював дві стратегічні цілі: 1) глибше інтегруватися в «серединну частину» Євразії (Росія) і включити її залишки в орбіту Заходу, що має розширюватися; 2) не допустити до панування у цьому макрореґіоні будь-якого нового не-західного гравця, який займе те місце, яке раніше займав СРСР (імовірно Китай).

Водночас політолог розсудливо оцінював ймовірні загрози американському домінуванню. По-перше, у стратегічному плані він бачив небезпеку консолідації Сходу, здатного змусити Америку залишити свої заморські позиції. По-друге, він передбачав потенційну здатність «серединної частини» (Росії) стати активним єдиним цілим, що агресивно націлюватиметься на Захід, та встановить контроль над Півднем (Середня Азія, Афганістан) і сформує союз за участю великої східної держави (Китай). По-третє, він побоювався можливості стратегічного об'єднання двох великих східних гравців Японія – Китай (що не підтвердилося). По-четверте, допускав недружню активізацію західноєвропейських партнерів США у їхніх спробах «зігнати Америку з її сідала» (вираз З. Бжезинського), на західному фланзі Євразії [79, с. 234-247]. Це, на його думку, автоматично позначатиме кінець участі Америки у грі на «Євразійській шахівниці» та поступовий перехід Західної Європи під контроль «східного гегемону».

Крім того, З. Бжезинський бачив цілий набір зовнішніх та внутрішніх обмежувачів американської глобальної гегемонії. Першим таким обмежувачем є, на його думку, сам характер американської геостратегії. Величезний розмір і яскраве розмаїття Євразії, а також міра могутності деяких її гравців обмежують глибину американського проникнення вглиб континенту і масштаб контролю за перебігом подій. Тут дуже багато залежить від рівня геостратегічної майстерності, ретельності вибору та правильності розміщення американських ресурсів на величезній євразійській «шахівниці». Помилки в цьому плані загрожують США великим стратегічним програшом (що, зокрема, виявилось у військовому поваленні

проамериканського режиму президента Афганістану Ашрафа Гані збройними силами Талібану в серпні 2021 р.).

Другим суттєвим обмежувачем гегемонії є сама модель американської політичної системи. На думку З. Бжезинського, Америка «занадто демократична вдома, щоб бути диктатором за кордоном» [79]. Це обмежує застосування американської могутності, «зв'язує руки» прихильникам військового залякування. Популістська демократія, вважає Бжезинський, яка досягла міжнародного панування, сповнена внутрішніх проблем. Зовнішньополітична експансія США найчастіше не викликала ентузіазму американського народу. Винятком були такі випадки, коли американському суспільству загрожувала екзистенційна небезпека. Необхідність економічного самозречення та людської самопожертви завжди були предметом гострих дебатів в американському суспільстві. На думку З. Бжезинського, принцип демократії насправді протилежний принципу імперської мобілізації.

В даний час тема ослаблення американської рішучості до активного вирішення глобальних проблем, що накопичилися, виходить на перші сторінки суспільного дискурсу. Так у статті «Атрофія американського державного мистецтва. Як відновити спроможність до епохи кризи» американський політолог Ф. Зеліков підкреслює, що світ вступив у період сильної кризи. Війни вирують у Європі та на Близькому Сході, а загроза війни нависла над Східною Азією [235]. На прикладі Росії, Китаї та Північній Кореї Сполучені Штати стикаються з трьома ворожими державами, які мають ядерну зброю, а Іран перебуває на межі її набуття. США зазнають невдачі в Африці, Латинській Америці та Південно-Західній Азії. Там відбуваються величезні міграції.

Щойно переживши пандемію, яка стала найдорожчою кризою з 1945 року, Сполучені Штати тепер мають боротися з іншими невідкладними транснаціональними проблемами, такими як енергетичний перехід в умовах клімату, який погіршується, швидкий розвиток штучного інтелекту і

глобальна капіталістична система в умовах тиску, що невблаганно зростає. Причому у цих умовах Сполучені Штати не мають тієї широти та глибини компетенції – можливостей та ноу-хау – у своєму сучасному уряді. Нинішній період кризи кидає виклик Сполученим Штатам та іншим країнам вільного світу більше, ніж будь-що ще за останні 60 років. [235].

Новий глобальний статус після перемоги США у холодній війні породив в американському суспільстві жваву дискусію. У ній позначилося два основні тренди: з одного боку, думка, що закінчення холодної війни виправдовує значне зниження американської активності у світі, незважаючи на неминучі втрати репутації (логіка Д. Трампа); з іншого боку, заяви, що виправдовують необхідність активізації глобальної та багатосторонньої діяльності, заради якої Америка має піти на певні жертви (образ «країни з ідеалами» (логіка Д. Байдена).

Дилеми, які стоять перед американським керівництвом, істотно ускладнюються самим характером світової ситуації, що склалася: пряме і масштабне застосування військової сили стає тепер все більш проблемною справою. Істотним обмежувачем тут є ядерні озброєння та інші супер-модернізовані засоби масової поразки, які піддали сумніву доцільність застосування глобальної ядерної війни як ефективного інструменту політики. (Хоча нині, з урахуванням реалій російсько-української війни табу на застосування зброї масової поразки похитнулося).

Як зазначає П. Шредер у статті «Справжня російська ядерна загроза. Захід стурбований неправильними ризиками ескалації», застосування Росією ядерної зброї не є неминучим. Але якщо Путін справді ескалює війну, наприклад, нападаючи на НАТО з використанням звичайних озброєнь, він, швидше за все, діятиме дуже швидко, щоб не дати Сполученим Штатам шансу уникнути кризи. Вашингтону буде важко стримати настільки осмілілий Кремль. Україна надто важлива для амбіцій Кремля (і надто другорядна для Сполучених Штатів), щоб Путін міг повірити в будь-які американські погрози. Зрештою, Путін чекатиме, що Сполучені Штати

відступлять, перш ніж розпочати ядерний конфлікт заради території, яка розташована так далеко від дому [194].

Третім обмежувачем гегемонії є економічна взаємозалежність держав, що зростає. Це робить малоуспішним використання в політичних цілях економічного шантажу та всіляких санкцій. Суб'єкти «санкційної стратегії», що завдають ударів по «об'єкту економічних санкцій», отримують у відповідь «бумеранг» фінансових втрат.

Сьогодні, майже через 30 років після виходу у світ книги З. Бжезинського «Велика шахівниця», сучасники переконуються в точності багатьох геополітичних прогнозів і побоювань колишнього радника з національної безпеки США. Побоювання З. Бжезинського щодо початку руху Америки з «вершини гори», схоже, знаходять цілком певні підтвердження. Тут позначається вказаний ним внутрішній чинник: різке загострення боротьби внутрішньоамериканських політичних еліт на фоні активізації масових соціальних рухів (типу «Ок'юпай Волл-Стріт!», БЛМ, акцій «війни з пам'ятниками», демонстрацій солідарності з палестинцями та ін.), а також зовнішній фактор: дисоціація зовнішньополітичних курсів країн ЄЕС («брекзит», особлива позиція Польщі, Угорщини, Греції, Словаччини в ЄС, ескапади Франції проти НАТО тощо), дії все більш потужного Китаю в альянсі з мілітаризованою та агресивною Росією, вибух ісламського фундаменталізму після подій 7.10.23 та ін.). У категоріях геополітики Маккіндера це означає глобальну атаку «лютого Бегемота», який прагне розірвати кільце «грізної Анаконди».

В останній своїй роботі «Стратегічний погляд: Америка та криза глобальної сили» З. Бжезинський констатує невиконання Америкою двох головних стратегічних завдань [80]. По-перше, не вдалося інтегрувати в орбіту Заходу «серцевину Євразію» (Росію). По-друге, не вдалося стримати Китай на шляху його глобального піднесення та посилення впливу на євразійські процеси.

Щодо переліку локальних небезпек, перерахованих З. Бжезинським, то тут складається неоднозначна картина. По-перше, небезпека об'єднання Сходу, здатного змусити Америку залишити свої заморські бази, як і раніше, не критична. Євразія, як і в минулому столітті, залишається розрізненою, різновекторною та суперечливою. Є багато регіональних лідерів, які претендують на те, щоб стати центром об'єднання Євразії. Перш за все це Китай (Далекий Схід, Південно-Китайське море), Росія (Східна Європа, Центральна Азія, Близький Схід), Туреччина (Близький Схід, тюркомовний світ), Франція з її голлістською доктриною «Від Лісабона до Владивостока», Німеччина з її незмінною «Мітель-Європою» тощо. Кожен з цих центрів не має достатніх можливостей для того, щоб консолідувати всю Євразію цілком. При цьому кожен «тягне ковдру на себе». Не варто залишати поза увагою і регіональні амбіції менших держав (Польща з її доктриною «від можа до можа», Монголія з її культом Чингізидів, Північна Корея з її ідеєю загальнокорейського об'єднання, В'єтнам з його претензіями на весь Індокитай, тощо). Складається картина взаємонакладених, але різноспрямованих силових полів, що є очевидною перешкодою консолідації Євразії. Особливо, якщо врахувати специфічну геополітичну позицію Індії, що набирає сили.

У зв'язку з цим у журналі *Foreign Affairs* наприкінці 2023 р. обговорювалося питання про протиставлення Індії Китаю, особливо в контексті політики щодо «глобального Півдня» [119]. Зокрема, робився акцент на тому, що деякі політики США розглядають Індію як можливу опору проти амбітного та агресивного Китаю. В останні роки китайські та індійські війська конфліктували через спірний кордон двох країн, а індійська громадськість стає все більш ворожою до свого північного сусіда. Чиновники в Нью-Делі стурбовані економічними та військовими вторгненнями Пекіна на задвірках Індії в Південній Азії, зокрема в М'янмі, Пакистані та Шрі-Ланці. В результаті Сполучені Штати сподіваються залучити Індію, країну, яка традиційно уникала формальних спілок, до більш тісного союзу.

Подібним чином малоімовірна найближчим часом і можливість стратегічного об'єднання двох великих далекосхідних гравців (Японія — Китай), чого так побоювався З. Бжезинський. Занадто глибока і трагічна пам'ять китайського народу про багаторічну жорстоку японську окупацію, дуже різні геополітичні та геоекономічні інтереси двох далекосхідних гігантів, активна військово-політична присутність США на японських островах – все це гарантує тривалість стану відчуження та недовіри між Китаєм та Японією.

У той же час підтвердилися побоювання З. Бжезинського щодо здатності «серединної частини» («напівмертвої» Росії 90-х років минулого століття) стати активним єдиним цілим, яке захоче відновити своє протистояння Заходу, реанімувати контроль над втраченими територіями колишнього СРСР та Центральної Азії, сформувати блок із «гігантською східною державою» (Китай).

Побоювання маститого політолога щодо деконсолідації та дисоціації самого Заходу теж мають певні підтвердження. Досить пригадати ескапади Трампа на адресу європейців чи рішення Байдена зірвати багатомільярдну угоду Франції з Австралією щодо виробництва нових підводних човнів. Створення у вересні 2021 року AUUKUS – групи тристороннього партнерства (Австралія – Британія – Сполучені Штати) наводить на думку, що Захід починає дисоціюватись на «два Заходи». Це – «таласократичний» (морський) альянс англосаксонських країн та їх «телурократичні» (континентальні) опоненти (що групуються навколо франко-німецького ядра) [90].

Таким чином бачимо нове протистояння прихильників «доктрини моря» (Маккіндера) і прихильників «доктрини суші» (Хаусхофера). Це виразно виявилось в особливій позиції попереднього канцлера ФРН Меркель щодо будівництва газопроводу «Північний потік», а також у сенсаційному висловлюванні Макрона про «смерть мозку» НАТО, та його прагнення створити «чисто європейський», вільний від американської присутності,

військово-оборонний союз. За всієї екзотичності та непослідовності цієї ескапади стоїть інтенція певних політичних кіл Західної Європи.

У той же час, повний відхід США з позицій світового арбітра, на думку З. Бжезинського, призведе до хаотизації міжнародних відносин, де «геополітично розколотий егоцентричний Захід» ризикує повторити безславну долю Китаю, що ослабнув у XIX столітті. В той же час Сходу загрожує небезпека, за аналогією з європейськими державами XX століття, а саме, відчайдушна боротьба за домінування. [80]. З урахуванням обставин, що склалися, він уже тоді припускав, що головною «модою» світової політики стане маневрування, дипломатія, створення коаліцій, гра на нервах, кооптація, висмикування з рукава несподіваних політичних козирів.

На нашу думку, в рамках цієї парадигми намагався діяти недавній президент США Дж. Байден, який, буквально напередодні російсько-української війни, відновив угоди щодо контролю над ракетно-ядерними озброєннями, і водночас енергійно взявся за створення нової таласократичної коаліції AUUKUS. Згадаймо, що перший політичний виступ нового президента у Держдепартаменті США (2020), по суті, був співзвучний вищезгаданим міркуванням З. Бжезинського. На той час Д. Байден проголошував що «Америка повернулася! Дипломатія повернулася, повернулася до центру зовнішньої політики ... «ми відновимо наші альянси і знову взаємодіятимемо зі світом» [11]. Але це виявилось лише благим побажанням.

Проблема ускладняються тим, що у строкатій і багатоголосій сукупності незахідних країн останнім часом спостерігається, інтеграційні процеси. Ця тенденція була відзначена зокрема у статті Р. Фернандес, Л. Моретті, Е. Ормачеа «Дивергентна конвергенція. Доповнення теоретичних підходів до розуміння піднесення глобального Півдня та викликів для «решти» [102, с. 100-126]. Посилення даних процесів було значною мірою спровоковано російсько-українською війною та глибокою дисоціацією підходів до цієї війни серед різних держав світу.

Перерозподіл світового балансу сил і масштабне політичне пробудження нових політичних трендів збільшують – кожне по-своєму – нестабільність сучасних міжнародних відносин. Китай, який, позбувшись з початку 90-х років минулого століття потенційної радянської загрози, зміг зосередити сили на внутрішньому розвитку. Він за лічені роки вийшов у модернізації своєї інфраструктури приблизно на той самий рівень, якого Захід досяг за попереднє століття.

Сьогодні, через тридцять років після виходу книги З. Бжезинського, мало хто бачить Євросоюз єдиним серйозним політичним гравцем на найближче майбутнє. Але й панування Америки на світовій арені теж викликає все більше питань. Проблема позначилася ще з моменту проголошення року Європи Г. Кісінджером. Американська ініціатива кинула виклик європейським країнам, які вирішили у відповідь розвивати політичну співпрацю в рамках ЄЕС. У свою чергу поява Європейського політичного співробітництва породила побоювання у Вашингтоні, що Європа може стати не лише економічним суперником, а й політичним конкурентом США. Американські страхи виявились перебільшеними. Сила національних інтересів європейських держав, яка переважала загальноєвропейські інтереси, та залежність європейської оборони від США та НАТО не дали європейській єдності піти далі риторики [195]. Все це відбувається на тлі перерозподілу світових сил, глобального політичного пробудження, з одночасним зниженням віри у благополучну спадщину Заходу [80]. При тому глобальні кризи різного типу і рівня стають невід'ємним компонентом життя людства. Як зазначає Стівен С. Роуч, викладач Єльського університету, колишній голова Morgan Stanley Asia, настав час перестати розглядати кризи як виняткові події та визнати, наскільки часто насправді відбуваються потрясіння [188].

Продовжуючи цю лінію міркувань З. Бжезинського, відомий група сучасних американських політологів Erickson A. S., Gabriel B. Collins G. B. and Pottinger M. вважає, що по суті почалася Друга «холодна війна»,

головним фронтом якої є конфлікт США з Китаєм. Причому це протистояння, найімовірніше, триватиме два чи три покоління за умов постійної ядерної загрози. В своїй статті «Катастрофа на Тайвані. Що втратили б Америка і світ, якби Китай захопив острів» вони підкреслюють, що сучасний Китай є набагато більш грізною силою, ніж СРСР за часів «холодної війни». За економічними показниками за паритетом купівельної спроможності Китай вже в 2014 році випередив США. Навпаки піковий показник ВВП СРСР становив лише 44% від ВВП США. Це говорить про те, що фінал холодної війни – 2 (з Китаєм) може не закінчитися перемогою Заходу [97].

Цю тему у своєму напрямку розвиває Ендрю Ф. Крепіневич у статті «The Big One Preparing for a Long War With China». Там зокрема йдеться про те, що за останнє десятиліття «перспектива китайської військової агресії в Індо-Тихоокеанському регіоні перейшла з гіпотетичних до військових планів. Китайський лідер Сі Цзіньпін значно прискорив нарощування військової сили своєї країни, яке триває вже третє десятиліття. Китай стає все більш агресивним на широкій акваторії Тихого океану. Він просуває свої експансіоністські морські претензії, вторгаючись у води ключових союзників США та важливих безпекових партнерів, включаючи Японію, Філіппіни та Тайвань. Сі Цзіньпін все частіше стверджує, що Тайвань має возз'єднатися з Китаєм і не бажає відмовитися від застосування сили для досягнення цієї мети. Оскільки Сполучені Штати відвернені великими війнами в Європі та на Близькому Сході, деякі у Вашингтоні побоюються, що Пекін може побачити можливість реалізувати деякі з цих ревізіоністських амбіцій, розпочавши військову операцію до того, як Захід зможе відреагувати [134].

Як бачимо, Збігнєв Бжезинський не будучи послідовником теорії світ-системного аналізу, дійшов до висновків, близьких до лінії І. Валлерстайна, який вказував на низхідну лінію в житті існуючої світ-системи, а також на зміну існуючого світопорядку. Особливо рельєфно З.Бжезинський описує

фактори, що загрожують гегемонії геополітичного центру існуючого світопорядку, – США.

Цілком вписуються у валлерстайнівську концепцію фундаментальної зміни світопорядку та світ-системи роздуми З. Бжезинського про незахідну сукупність держав, що набирає силу, яка різко змінює співвідношення акторів у світі. Однак у тому місці, де З. Бжезинський у нерішучості зупиняється та уникає чіткої відповіді на питання про те, як відбудеться зміна гегемона і світопорядку, І. Валлерстайн йде далі. Він проводить аналогію з «30-річною» світовою війною XVII століття, яка різко змінила світовий порядок і посунула вперед світ-системний процес. Валлерстайн прогнозує, що потреба в новому світопорядку неминуче викликає виникнення нової «тридцятирічної» світової війни, хоч як сумно це не звучатиме. Наслідком буде створення нового світопорядку, який сформує умови для інтенсивного розвитку нової світ-системи. Розгорнутому аналізу цієї проблеми присвячено наступний підрозділ.

3.2. Російсько-українська війна як тригер світ-системних змін

Людський вимір будь-якої війни завжди трагічний та ірраціональний. Це страждання, смерть, руйнування, скорбота та ненависть. Це виклик самому сенсу життя. Військове пекло завжди сприймається людиною як безглузда, абсурдна та жахлива екзистенційна загроза. «Війна — це горе у збільшеному масштабі», - так оцінив це страшне явище англійський просвітитель Єремія Бентам [153].

Зовсім іншим є геополітичний вимір війни. Тут на перший план виступають не людські життя, а стратегічні розрахунки, логістичні ланцюжки, географічні карти, силове комбінування та політичні резони. Людські життя в цьому вимірі – лише статистичні одиниці, один з компонентів військової логістики. На жаль у всіх війнах у свідомості військово-політичних еліт переважає другий вимір, подібно до того як в історичному житті будь-яких народів переважають не їхні потаємні надії та

сподівання, а логіка стратегів, які ведуть свою хитромудру гру. Як із гіркотою визнавав Анрі Барбюс у своєму талановитому романі «Вогонь»: війна повторюватиметься доти, доки питання про неї буде вирішуватися не тими, хто помирає на полі бою [3].

На жаль, у цьому ж напрямку працюють і ті аналітичні центри, які передусім мають справу з соціальними макропроцесами, історичними циклами, глобальними трансформаціями і аж ніяк не з окремими людськими життями. Такий підхід можна звинуватити в цинізмі, але без нього в політичній науці не можна обійтися. Оскільки без знання макропроцесів ми не зможемо розуміти, передбачати та впливати на життєві події як в глобальному, так і локальному плані. У такому розрізі світ-системна методологія може бути одним із тих інструментаріїв, за допомогою яких розкривається справжня сутність та підґрунтя одного з найтрагічніших явищ XXI століття – російсько-української війни.

Тут цілком доречно поставити запитання: «що нового внесе дане дослідження на тлі мільйонів всіляких публікацій з цього приводу?» Питання далеко не пусте: російсько-українська війна стала інформаційним приводом величезного масштабу. Такого потужного інформаційного резонансу не було навіть з часів авіа-тарану нью-йоркських «башт-близнюків» (2001), вторгнення США до Іраку (2003), або стрімкої «реконкісти» талібів в Афганістані (2021). Початок обговорення цієї проблематики було покладено у нашій статті «The Russian-Ukrainian War in the Context of XXI-st Century World-System Changes. Experience of I. Wallerstein`s Methodology» [180].

Російсько-українська війна, окрім оглушливої ракетно-артилерійської какофонії на полях битви, розбудила безпрецедентну «інформаційну какофонію» у засобах масової інформації та соціальних мережах. Її створює величезна маса людей як сумлінних, так і навпаки, як компетентних, так і малограмотних. Найбільшою проблемою тут є те, що у значній масі цієї продукції відсутнє прагнення до об'єктивного та поглибленого аналізу того, що відбувається. Все це доповнюється і багаторазово посилюється

спеціальними технологіями масової дезінформації та маніпулювання суспільними настроями, що особливо виявилось у ході війни.

Просіюючи інформаційний «спам» останніх часів, можна виділити кілька більш-менш виразних трактувань причин виникнення та геополітичної сутності російсько-української війни, характеру її впливу на глобальний політичний процес першої половини XXI століття. Наведемо, для початку, дві думки, що заслуговують на те, щоб їх розглянути. Одна з них певною мірою висловлює зовнішню (з боку аналітиків США) позицію, інша – інсайдерську (з позицій української аналітики). З одного боку, це докази відомого професора Гарвардського університету Джозефа Най, роботи якого вже цитувалися в цьому дослідженні. З іншого боку – думка керівника української громадської організації «Український інститут політики» Руслана Бортника.

Причини виникнення російсько-української війни Джозеф Най ділить на три групи. Це, *по-перше*, глибокі (закладені у віддаленому минулому) причини; *по-друге*, середньострокові; та, *по-третє*, безпосередні.

До глибоко захованих та віддалених причин війни Дж. Най відносить розчарування Путіна (як виразника настроїв певної частини російської політичної еліти) у щирості Заходу та масштабах його реальної допомоги Росії.

До середньострокових (проміжних) причин він відносить усвідомлення Росією нещирості НАТО, що призвело до дискредитації своїх обіцянок не розширюватися на Схід і включити Росію на рівноправній основі до Північноатлантичного альянсу.

До безпосередніх мотивів початку війни Дж. Най [164] відносить персональну путінську нетерпимість до самого факту розпаду СРСР, який він інтерпретує як «найбільшу геополітичну катастрофу XX століття». Цей мотив посилено негативним ставленням Путіна до пострадянських незалежних держав, які утворилися по периметру вцілілої від повного

розпаду Росії. У них (включаючи Україну) він бачить лише «fail states» (держави-невдахи).

При цьому Дж. Най наголошує, що російсько-українська війна не була зумовлена. Просто 24 лютого 2022 року Путін припустився помилки у власних розрахунках і необачно «запалив сірник», який міг би (за його власною волею) залишитися в коробці. Тобто путінський безпосередній мотив виявився вирішальним спусковим гачком цієї кровопролитної війни.

Неважко помітити, що в міркуваннях гарвардського професора не вистачає аналізу об'єктивних причин війни. Є перерахування переважно суб'єктивних станів: «образа», «розчарування», «неприйняття», «нетерпимість» – всього того, що відноситься до психологічної сфери. Читач тут не побачить об'єктивних джерел «немислимого» (за висловом ряду експертів) військового зіткнення.

Інше ми вловлюємо у припущеннях українського політолога Руслана Бортника [76]. На його думку, ініціатори зіткнення (не лише російські, а й міжнародні) свідомо йшли на розв'язання регіональної «контрольованої» війни. Тієї самої «специфічної війни», яка проводиться в рамках гранично допустимих «червоних ліній». Така війна призначена, з погляду Р. Бортника, у тому, щоб «випустити пар» величезного тиску, який розпирає світову фінансово-економічну систему. На користь такого судження автор наводить дані про те, що до 2022 року кількість надрукованих грошей «у середньому в 3,5 рази перевищувала ВВП усіх країн загалом (рівень світового ВВП у 2021 р. становив 94 трлн дол.)». Тобто з'явилася гігантська, нічим не забезпечена, «фінансова бульбашка».

Цей процес посилювався за часи епідемії Covid-19. Саме тоді уряди у всьому світі (особливо у доларовій зоні та зоні євро) «включили друкарський верстат». Цю операцію вони зробили для «пом'якшення» економічних наслідків пандемії. Тим самим було запущено процеси стагфляції (поєднання інфляції з уповільненням темпів економічного зростання).

Сьогодні, в умовах перенесеної світом грандіозної пандемії і центральноєвропейської війни, що розгоряється, влада багатьох країн повертається до колишніх, жорсткіших, але й водночас більш чітких (знайомих з минулих часів) форм управління та контролю. Практично повсюдно спостерігається неухильне зростання обмежень прав і свобод людини. Знижується роль лідерів громадської думки, включаючи нинішніх так званих «цифрових інфлюенсерів» – завсідників «ю-туб», «телеграм», «інстаграм» тощо. Примітно, що всі антидемократичні зміни відбуваються під «бурхливі оплески» натовпу.

Ця обставина пояснюється тим, що головною цінністю у першій чверті XXI століття стає вже не «свобода», а «безпека» – особиста та соціальна. Саме з цим багато в чому пов'язане падіння престижу згаданих вище лідерів громадської думки, усіляких «марних» осіб вільних професій, «гендерних» активістів, палких борців проти «різних обмежень». На цьому фоні зростає цінність людей порядку – авторитарних правителів, дисциплінованих партійних функціонерів, компетентних юристів, адміністраторів, силовиків. На думку Р. Бортника, світ до теперішнього часу дозрів для перетворення... на якусь нову політико-економічну систему.

Такий прогноз впритул наближається до того діагнозу стану сучасного політичного процесу, який відповідає методології світ-системного аналізу, з тією лише різницею, що тут не вказано мегасистемний масштаб, у рамках якого відбуваються сучасні події. Все це підтверджує думку, що глобальні світ-системні дослідження продовжують «бути в тренді», знаходяться «в об'єктиві» сучасного соці.

Полемічним доповненням до цього аналізу може стати стаття М. Тейлора Кінга «Що скаже Тойнбі 22-го століття про Україну? Серед іншого, він відзначить уречевлений націоналізм та Росію, озлоблену своїм зниженням статусу» [205].

У цьому ми знову переконуємося, дивлячись на російсько-українську війну, яка спалахнула 24. 02. 2022. За всього її трагізму, вона — лише

елемент грандіозної геополітичної гри. Сенс цієї гри, як уже зазначалося в попередніх розділах, у непримиренній боротьбі оксидентальної (американо-центричної) світ-системи проти орієнтальної (переважно китаєцентричної), що намагається утвердитися у XXI столітті. Російсько-українська війна стала тією «точкою біфуркації», яка або спровокує формування якогось нового світопорядку, що прокладає дорогу становленню нової світ-системи, або остаточно затвердить на російських уламках світопорядок, якій закріплює існуючій вже п'ять століть світ-системну модель. Але це лише одне з припущень. Вкрай нестабільне XXI століття, може породити і деяку принципово іншу геополітичну комбінацію.

На основі застосування світ-системної методології, ми реєструємо (і це неодноразово підкреслювалося в даній роботі) наростання колосальної напруги у відносинах між існуючою американоцентричною (з опорою на НАТО, AUKUS та ін.) світ-системою і новою, китаєцентричною, (з використанням російського, північнокорейського, іранського, палестинського та інших ресурсів)

Колись радянсько-китайський альянс не відбувся через прагнення СРСР у 60-ті роки XX ст. домінувати та нав'язувати свою політико-економічну систему Китаю. Зрештою, це закінчилося кривавим зіткненням на острові Доманський у березні 1969 р. В даний час модернізований Китай перебуває в статусі лідируючої сторони і поводить стратегічно продумано, поступово посилюючи своє «поле тяжіння» і стаючи надзвичайно привабливим для Російської Федерації (особливо в умовах антиросійських санкцій з боку Заходу).

На відміну від пострадянської Росії, яка вважає, що втратила значну частину своїх територій та ресурсів, відмовилася від своїх колишніх ідеологічних принципів, Китай зумів зберегти свою територіальну цілісність і, що найголовніше, свою стратегічну ідеологію. У той час як пост-єльцинська Росія шукала нові ідеологічні сенси для обґрунтування свого подальшого існування, комуністичний Китай (при всьому його тактичному

маневруванні) продовжував упевнено слідувати раз і назавжди обраним стратегічним курсом відповідно до раз і назавжди прийнятої ідеології. Тут, можливо, позначається багатовікова китайська «культура Дао» – культура і філософія Шляху як сенсу існування китайського народу і китайської цивілізації.

Однак за всієї різниці існуючих ідеологій і внутрішньополітичних історій, сучасний Китай і путінська Росія сходяться на думці, що англо-саксонська світ-системна модель, що склалася, стає для них «зашморгливим фактором», і очевидною екзистенційною загрозою.

Є також підстави вважати, що обидві держави зійшлися на думці з приводу того, що злам існуючого світопорядку можливий зрештою за допомогою військово-силових методів. Суто економічне та культурно-ідеологічне протистояння із Заходом показало свою низьку результативність. «М'яка сила» виявилася для ініціаторів загострення малоефективною. З 24.02.22 у хід пішла «жорстка сила». Тим самим підтверджується гіпотеза І. Валлерстайна про те, що «зміна гегемону» відбувається в результаті чергової «глобальної війни» за підсумками якої встановлюється новий світовий порядок [227, с. 76-91].

Сьогодні це вже стало очевидним, що початковий тактичний задум «гібридної» російсько-української війни, зводився до раптового нападу на Україну, взяття Києва та миттєвої зміни співвідношення сил на всьому західноєвропейському плацдармі на користь Росії; з подальшою зміною співвідношення сил у зоні Південно-Східної Азії на користь Китаю. Такий удар з двох стратегічних флангів (Східно-Європейського та Східно-Азіатського), очевидно, мав на меті досягти різкого скорочення діапазону англо-саксонського впливу в Євразії, а також на Африканському континенті та Близькому Сході. У цьому випадку китайська стратегія «Поясу та Шляху» отримує масштабне військово-політичне забезпечення, що, зрештою, може спричинити глибоке переформатування всього існуючого світопорядку [191].

Проте все пішло «не за планом». Ця війна стала перетворюватися на «чорну дірку». До неї почала поступово втягуватися практично вся глобальна спільнота. Факт рішучого згуртування понад 50 західних країн для надання всебічної військової допомоги Україні та досягнення рішучої переваги над Росією став вражаючою відповіддю на «виклик зі Сходу». Англо-саксонське ядро вступило в рішучу боротьбу проти спроб китаєцентричного світ-системного ядра, що формується, змінити світопорядок (а, потенційно, і світову систему) на свою користь. Цим, зокрема, пояснюється вибудовування альянсу двох військово-політичних блоків (НАТО та АУКУС) за певними стратегічними напрямками. Один (НАТО) має на меті нейтралізацію російського флангу. Інший (АУКУС) орієнтований на Китай.

Водночас, у китаєсько-російському альянсі у кожного з партнерів теж простежується своя спеціалізація. Вектором загарбницьких зусиль Росії стала східноєвропейська сухопутна зона Євразії (головним чином Україна і, потенційно, Прибалтика). Вектором пріоритетних зусиль Китаю стала приморська зона Південно-Східної Азії (насамперед Тайвань та Соломонові острови).

У функціональному плані економічно малопотужна Росія (за даними Світового Банку частка Росії у світовому ВВП – 1,78%) вдається до використання свого «розкрученого» зі сталінських часів військового потенціалу, а економічно потужний Китай на основі моніторингу російсько-української військової кампанії, розробляє комбіновану багатоходову стратегію глобального просування. Очевидно одне: і Росія і Китай розглядають своє єднання не просто як ситуативний альянс, а як стійку кооперацію, розраховану на довгу історичну гру, головним призом у якій стане новий світопорядок (як пролог до нової світової світ-економіки та нової світ-системи).

Аналізуючи досвід російської «спецоперації», Китай не може не враховувати стратегічних промахів Кремля. Впадає у вічі недооцінка Москвою (особливо у перші місяці «спецоперації») міцності та боєздатності

Збройних сил України, бойового духу українського народу, ступеня «вростання» української політичної системи в організм українського суспільства. Недооцінений був і рівень «реагентного потенціалу» Заходу та його відповіді на російський виклик.

Другий суттєвий промах бачиться у нечіткості мотиваційного ресурсу «спецоперації». Колись Наполеон обґрунтовував своє вторгнення до Європи, (а потім і до Росії) необхідністю «нести ідеали Просвітництва та Французької революції», звільнити Європу від «прогнилих монархічних режимів». Гітлер вселяв німецькому народу його «священне право» на завоювання «життєвого простору» та встановлення «світового расового панування». Сталін закликав згуртуватися народи СРСР, щоб позбавити світ «коричневої чуми» і принести народам «соціальне звільнення і рівноправність». Тобто у всіх трьох випадках створювалося сильне мотиваційне соціально-психологічне тло для ведення військових дій.

У путінській «спецоперації» все було зведено спочатку до гасел про «денацифікацію», «демілітаризацію» та досягнення «нейтрального статусу» України (що саме по собі мало розпливчастий характер і не працювало на мобілізацію громадської думки). Згодом це гасло було замінено конкретнішим гаслом «звільнення громадян Донецької та Луганської областей від нацистського терору». Така диверсифікованість та розпливчастість мотиваційної бази не випадкова. Вона обумовлена невизначеністю нового ідеологічного позиціонування Росії після розпаду СРСР (який мав чітку та системну ідеологію).

Якщо Радянський Союз позиціонував себе як «авангард всього прогресивного людства», що веде непримиренну боротьбу проти «реакційного капіталістичного світу» (і націлений на «повну та остаточну перемогу» комунізму в усьому світі), то пострадянська Росія тривалий час прагнула позиціонувати себе як школяра-початківця «цивілізованого Заходу», з урахуванням «російської специфіки». Згодом акцент на «російській специфіці» став посилюватися, не змінюючи, однак, головного

посилу: «здебільшого, ми, – такі самі, як і ви». Цим пояснюється та парадоксальна обставина, що в офіційній риторичі кремлівського керівництва, навіть у найгостріших конфліктних ситуаціях на адрес Заходу, не звучали епітети на кшталт «вороги», «противники». Незмінно звучало лише одне політкоректне слово – «партнери». Саме таке нестійке ідеологічне позиціонування Росії негативно вплинуло на ідейно-мотиваційну базу російської «спецоперації» в Україні.

Проте логіка жорстокої війни, сам факт ворожого згуртування Заходу проти Росії, змусили російське суспільство (навіть, крім зусиль політичної еліти) самостійно переглянути свої базові ідеологічні позиції. Самою логікою війни Росія була примушена до усвідомлення своєї несумісності із західною системою цінностей (у стилі світовідчуття Н.Я. Данилевського, викладеного в його книзі «Росія та Європа») [12].

Свою думку на ці події висловила професор кафедри міжнародних відносин Нової школи (США) Н. Хрущова (далека родичка скандально відомого лідера СРСР). На сторінках «Project Syndicate» вона вказує на те, що в той час як Україна користувалася повною підтримкою Заходу – з відповідними потоками зброї та фінансової допомоги – Росія не мала достатньої техніки, а те, що мала, виявилось так само застарілим, як і її тактика. Безпрецедентні західні санкції мали викликати різку реакцію проти Путіна. Очікувалося, що росіяни можуть навіть штурмувати Кремль, щоб повернути собі «доступ до європейських сумок та американського фаст-фуду». Однак ніхто не припускав, що демонізація Росії та ігнорування більшості російських цінностей може налаштувати росіян проти Заходу, що Росія зможе витримати тривалу війну. Однак саме це й сталося [132].

Юджин Румер, директор програми «Росія і Євразія» Фонду Карнегі і колишній співробітник національної розвідки по Росії, зазначає, що зміни, зроблені Путіним за десятиліття його правління, гарантували, що Росія не вийде після його правління країною, що раптово зміниться. Путін кооптував еліту країни, навіть її ліберальне крило, зробивши їх співучасниками

злочинів Росії в Україні. Він досяг підтримки війни з боку громадськості, використовуючи як байдужість суспільства, так і його ностальгію за імперським минулим Росії. Він отруїв відносини Росії із Заходом настільки, що будь-який наступник Путіна буде змушений боротися із цим.

Зробивши все російське суспільство співучасником війни, Путін попередив можливість різкого розриву з періодом свого правління навіть після того, як він піде з політичної сцени. І він створив неприємну проблему для Сполучених Штатів та їх союзників, не менш складну, ніж питання, як боротися з Китаєм [191]. У сприйнятті значної частини росіян, які опинилися в мілітаризованій реальності, горбачовське «нове мислення» виявилось дурним та шкідливим фейком. У масовій свідомості відбувається прискорений поворот від «вестерністського романтизму» до «русофільського консерватизму», а подекуди, і шовінізму.

Сьогодні російське керівництво логікою війни примушується до здійснення внутрішнього «консервативного реверсу». Основними його проявами стають (у міру поглиблення проблем) по-перше, чищення командного складу силових структур (за звинуваченням у некомпетентності, недбалості, корупції, а після «пригожинського заколоту» – і в політичній ненадійності); по-друге, переведення армії та всього військово-промислового комплексу на режим військового часу та перманентної бойової готовності; по-третє, посилення контролю за «великим бізнесом» аж до націоналізації деяких галузей економіки; по-четверте, розробка ідеології «сильної народної держави» (скоріше в стилі пероністського популізму, ніж італійського фашизму); по-п'яте, реорганізація вищої та середньої освіти в традиціях «старої радянської школи» та перегляд гуманітарних підручників у дусі вірності «російським традиціям»; по-сьоме, рішуче протиставлення традиціоналістських «істинних цінностей» пост-модерністському «декадансу», «очищення» російського суспільства в цілому та молоді, особливо, від «декадентської розбещеності», відновлення в молодіжному середовищі цінностей працьовитості, відповідальності, вольових навичок та

фізичної витривалості (на зразок руху «Готовий до Праці та Оборони» епохи раннього СРСР); по-восьме, посилення внутрішньої ідейно-політичної цензури, «зачистка» всіх «незгодних», «хитких», тих «що сумніваються», їх видалення з російського медійного простору; по-дев'яте, прагнення перетворити Росію на єдиний «ідейно-політичний табір», охоплений ідеєю «всенародного патріотизму», на кшталт масових шоу-маніфестацій у московських Лужниках. Не можна стверджувати, що всі ці тенденції виявляться повною мірою, і дадуть очікуваний результат, але зрозуміло одне: інстинкт самозбереження змусить Росію внутрішньо видозмінюватися, стати більш зібраною та жорсткою – або загинути. Очевидно також, що російсько-українська війна вже зараз починає кардинально міняти Росію зсередини.

Усі ці трансформації цілком когерентні політичним планам сучасного Китаю. Посилюється стратегічний зв'язок у якому Китай набуває ролі провідного, а Росія – залежного партнера. Така ситуація певною мірою нагадує стратегічний «дуєт» США і Європи, що склався до теперішнього часу. Існує припущення, що в діапазоні між 2022 і 2025 роками перед світом, який виявився втягнутим у російсько-українську війну, позначиться той «коридор альтернатив», при виході з якого відкриється кілька варіантів майбутнього. Намітимо контури двох основних «крайніх» (діаметрально протилежних) варіантів.

Варіант перший (оксидентальний). «Тріумф Заходу».

а) Захід використовує чинник «ув'язування» Росії у просторі «гібридної війни» для повної моральної дискредитації, економічного виснаження та тотального «скасування», видалення Росії з контексту світової цивілізації. Росія «видавлюється», виштовхується з оксидентального світ-системного простору. У цій ситуації, на думку керівника американської аналітичної служби «STRATFOR» Д. Фрідмана країна розвалиться (як уже розвалювалася в 1917 р. і знову – в 1991), невдовзі впаде й військова міць Росії. [107].

б) Захід інтенсифікує напрацьовані ще з часів горбачовської «перебудови» технології використання демократичних процедур для широкого доступу до російської внутрішньої політики. Очікуваний результат – політична десуверенізація Росії та перепрограмування «російської ідентичності» на основі західних смислових матриць.

в) Американоцентрична світ-система «освоює» пост-російські ресурси на тлі політико-економічного «прив'язування» до себе ослабленої (можливо, дезінтегрованої) Росії з паралельним посиленням менеджерських функцій України над частиною територій російського «пост-імперського» простору.

г) Спроби дезінтеграції Китаю як ядра, глобальної контрсистеми. Розрахунок на те що (за прогнозами того ж таки Фрідмана), Китай не витримає наслідків економічного спаду і розпадеться на окремі регіони, межі яких добре відомі. Центральна частина ослабне і випустить нитки правління з рук [107].

Сполученими Штатами береться до уваги, що, як стверджує І. Фусянь, старший науковий співробітник Університету Вісконсін-Медісон: «в економічному двигуні Китаю закінчується паливо» [109]. Активи США за такого результату подій більш ніж очевидні: ослаблена і залежна Європа, підкорений «російський Хартленд», ослаблений Китай із тривожною перспективою розпаду, відновлення монополярності в стилі «Рах Амерікана». Зрештою, 500-річна капіталістична світ-система, як і після розпаду СРСР не тільки зберігається, а й отримує новий імпульс у розвитку та модернізації.

Варіант другий (орієнтальний). «Тріумф Сходу».

а) Після провалу лютневого (2022 р.) «бліцкригу» Росія починає зосереджуватися на внутрішніх мобілізаційних ресурсах (військово-політичному, економічному, соціальному, ціннісному, ідеологічному), переходить до економічної автаркії та ідеології імперської «реконкісти», відновлення «історичної справедливості». Прокидається та сама російська «довга воля», яка свого часу надзвичайно непокоїла Отто фон Бісмарка, який зазначав що «найсприятливіший результат війни ніколи не призведе до

розкладання основної сили Росії, яка ґрунтується на мільйонах росіян». Навіть якщо їх розчленувати міжнародними трактатами, росіяни так само швидко знову з'єднуються один з одним, «як частинки розрізаного шматочка ртуті» [147, с. 24-48].

б) Посилюється ідеологія та практика модернізованого російського популізму, одночасно з ідеями деолігархизації у суспільстві. Вже висунуте на порядок денний питання про «соціальну відповідальність великого бізнесу» під пильним контролем політичної влади. Російські ЗМІ укорінюють у громадській думці ідеї «російсько-християнського неоімперіалізму», історичного реваншу Росії, викривають «історичну неправду» Заходу, проголошують наступ «духовної сили», що йде зі Сходу. «Всесвітня емпатія» у стилі Ф. Достоєвського та В. Соловйова може бути включена в контекст російської державної ідеології, стати домінуючим культурним трендом російського суспільства. На цій основі можлива спроба формування ідеологічних основ нового світопорядку у тісній зв'язці з китайським світ-системним проектом «глобального світу єдиної долі», чому може передувати крім російсько-української «велика регіональна війна» в зоні Південно-Східної Азії та Океанії [145].

в) Орієнтація Китаю на поступову «перекомутацію» на Схід країн Західної Європи (торгівля, енергетика, інвестиції, культура, освіта, наука, гуманітарна сфера). Активізація зусиль BRICS (з додатковою кооптацією нових держав) у формуванні глобального торговельно-економічного комплексу незахідного світу, що говорить про ймовірність формування нової світ-економіки з одночасним витісненням американського сегменту.

г) Переорієнтація, зрештою, більшості населення планети на новий євразійський гео економічний центр. Злам існуючих системних параметрів західноцентричного світу. Можливість створення аналога ООН у Східному секторі планети. Обмеження впливу англосаксонського «ядра» зоною Атлантики з відповідним зниженням геополітичного статусу США та виникненням «англо-саксонської периферійності». Поступовий перехід

Австралії та Океанії в сферу впливу Китаєцентричної Південно-Східної Азії. Поступова інтеграція Центральної Азії та Близького Сходу до китаєцентричного світопорядку. Підвищення рівня довіри всієї сукупності незахідних країн на основі етики «діалогу цивілізацій» [127]. Зсув Західної Європи у бік Євразійського інтеграційного процесу.

Бетані Аллен, широко відомий дослідник таємної влади Китаю, зазначає, що протягом кількох десятиліть панування Китаю підтримувалося напрочуд широким і глибоким набором методів тихого примусу. Історія авторитарного впливу Комуністичної партії Китаю, як вважає Аллен, різноманітна: тут і затикання рота зірок спорту великими західними брендами; і кінематографічна самоцензура; і інфраструктурні угоди в обмін на політичну лояльність багатонаціональних корпорацій; і, звісно, – комунікаційні холдинги. Пекінські правителі застосовують ще цілий арсенал стратегій, за допомогою яких Китай використовує слабкість Заходу. Вони ув'язують доступ на китайський ринок із політичною угодою; накладають каральні тарифи; проводять онлайн-операції з дезінформації; використовують приватні компанії для стеження за користувачами по всьому світу; використовують вакцини для геополітичного впливу; і, нарешті, прямо руйнують демократію у таких «вільних зонах» як Гонконг. Завдяки цій зброї та спритним маневрам Китай розташував себе на вершині світових держав. Бетані Аллен показує, що у міру того, як західне суспільство виходить із глобальної пандемії і спостерігає за новою війною в Європі, воно відчуває зростаючу тривогу з приводу найзначнішої зміни в новому світовому порядку, які ініціює КНР [72].

д) По суті справи відбувається здійснення глобальної «консервативної революції» на основі відродження базових цінностей людської спільноти, що історично склалися за вік (цінність сім'ї, цінність шлюбу між чоловіком і жінкою, цінність персональної відповідальності перед суспільством, цінність праці, цінність поваги до мудрості та досвіду старших, цінність батьківського авторитету тощо). Деякі західні інтелектуали характеризують цей процес як

реверсивну «революцію свідомості», як закінчення епохи постмодерної розгубленості та початку епохи духовної самодисципліни [113]. Цілком імовірно, що саме ці ідеї лягли в основу військово-політичного Альянсу держав так чи інакше задіяних у російсько-українській війні [197].

Змальовані тут два «екстремальні» сценарії можливого розвитку подій далеко не вичерпують усього спектру ймовірних глобальних наслідків від шоку російсько-української війни. Тим більше, що ситуація ще помітніше ускладнилася у зв'язку з ізраїльською військовою операцією в секторі Газа, та різкою антагонізацією значної частини мусульманського світу стосовно Ізраїлю та його «бекграунду» – США. Швидше за все перебудова світового порядку піде за якимось іншим, ніж запропоновані, сценарієм якогось іншого та небезпечного шляху.

Це, зокрема, підтверджує Мохамед А. Ель-Еріан, президент Квінсколеджу Кембриджського університету, професор Уортонської школи Пенсільванського університету. У своїй статті «Зростаючий ризик глобального безладдя» він зазначає, що всупереч очікуванням багатьох західних аналітиків, перехід від однополярної до багатополарної світової економіки призведе не до альтернативного порядку під керівництвом Китаю, а до глобальної нестабільності. На тлі економічної фрагментації, що посилюється, йде зміцнення існуючої багатосторонньої архітектури.

На думку М.А. Ель-Еріана, сформульовану у статті «Зростаючий ризик глобального безладу» новий міжнародний порядок навряд чи з'явиться найближчим часом. Натомість, оскільки дедалі більше країн вирішують самострахуватися, створюючи альтернативи порядку, очолюваному Заходом, глобальна економіка ризикує посилити фрагментацію, підірвати провідну роль Америки та прискорити загальносистемне зрушення у бік безладу [96].

Додамо, що нинішня ситуація посилюється спалахом дедалі більшої кількості зон високої напруги, що переходять у кровопролитні конфлікти з непередбачуваними наслідками. Можна погодитись з Гельмутом фон Мольтке, німецьким фельдмаршалом часів ще Франко-Пруської війни, який

констатував, що війни можуть йти одним із трьох шляхів, але зазвичай обирають четвертий [158, с. 21-23].

Сьогодні, на тлі вогнищ військового насильства максими І. Канта про умови «Вічного миру» здаються абсолютно нереальною і нездійсненною мрією. Хоча зазначимо, що сформульовані вони німецьким філософом були не в мирний час, а в самий розпал запеклих європейських воєн кінця XVIII – початку XIX ст. Головна з цих максим звучить вказує на тек, що перед людством відкриваються дві можливості досягнення вічного миру: одна – шляхом договору, що забороняє війни, інша – «вічний мир» на всесвітньому цвинтарі людства після винищувальної війни. [117].

Проблему створення умов забезпечення міцного миру у найжорстокіших умовах кризи світ-системи ми розглянемо докладніше у заключному підрозділі. Але тут наголосимо: розглянута нами російсько-українська війна позначила той Рубікон, переходячи який, світ вже змінюється глибоко, кардинально і безповоротно.

Проте перебіг військово-політичних подій 2023 – 2024 рр. заявив про можливість реалізації ще одного, третього сценарію глобальних змін. «Бунт Пригожина» у червні 2023 р., гучні корупційні скандали, що вразили верхівку російського міністерства оборони влітку 2024 р., потужний прорив ЗСУ на територію Російської Федерації (Курська і, частково, Білгородська області) додали ряд нових «Гордієвих вузлів», як у ході військової кампанії, так і в ході світової політики. Зрештою склалася виснажлива ситуація тривалого «повзучого» наступу Росії та така ж виснажлива ситуація протистояння України, яке періодично переривається контратаками та раптовими проривами ЗСУ. У цій ситуації Захід вже не прагне повного розгрому та дезінтеграції Росії. Він прагне використати її у «Великій грі» проти Китаю для збереження свого світ-системного домінування. Про це знову нагадував Д. Трамп після перемоги на президентських виборах.

У той же час в іншому «гарячому секторі» Євразії, на Близькому Сході, Ізраїль все глибше ув'язується у війну з Хамас, Хезболлою, хуситами, а, за

великим рахунком – з Іраном та низкою інших країн ісламського світу. Тим самим створюючи дипломатичні головоломки для США та їх сателітів.

Головними бенефіціарами російсько-українського та арабо-ізраїльського конфліктів виступають два конкуруючі світ-системні центри США і Китай. Причому у варіанті арабо-ізраїльського конфлікту США дедалі більше втрачають можливості прибутку. Тоді як Китай, дедалі більше посилюючи контроль над Центральною Азією та Близьким Сходом, не знижує зусиль щодо «освоєння» Тайваню «жорстким» чи «м'яким» шляхом, залежно від політичної кон'юнктури. У цьому аспекті запропонована І. Валлерстайном картина «світ-системного зсуву», хоч і зберігає вихідний загальний вектор, проте в реальній політиці це виглядає набагато складніше і суперечливіше.

Американський аналітик Раш Доши [191] у своїй статті зазначає, що для нової команди з національної безпеки боротьба з китайськими провокаціями в Індо-Тихоокеанському регіоні та одночасне управління конфліктами на Близькому Сході та в Європі виявиться складним завданням. Адміністрація має протистояти гравітаційному тяжінню цих конфліктів та віддати пріоритет відродженню джерел американської могутності. Національна безпека – це не лише зовнішня політика. Команда Трампа має пам'ятати, що ключ до цього вирішального десятиліття — це не лише те, що Сполучені Штати роблять за кордоном. Те, що вони роблять удома для покращення своєї конкурентоспроможності, може бути ще важливішим.

Всі ці (як і багато супутніх) явища можна розглядати як елементи нової виснажливої світової «Холодної війни» (з усіма ризиками зірватися у гарячу ядерну війну) [194], яка не призведе вже до встановлення чергового наглядача «однополярного світу», а, швидше за все, призведе до встановлення нової багатопolarity, але вже не на міжнародній, а на міжцивілізаційній основі. Постараємося більш ретельно розгорнути цю тезу у наступному підрозділі.

3.3. Ідея «вічного миру» і світ-системні виклики XXI століття

Тема «Вічного миру» може, на перший погляд здатися зовсім недоречною в умовах, коли світ охоплюють нові і нові військові зіткнення та збройні конфлікти. Сьогодні І. Валлерстайн міг би цілком визначити ці події як прелюдію до чергової «тридцятирічної» світової війни. Проте саме обстановка війни багаторазово посилює прагнення людства проаналізувати причини відновлення всіх цих лих в історії людства, щоб нарешті відшукати способи остаточного викорінення цих лих із життя людей. Тут мало морального засудження, тут потрібний раціональний аналіз, системний підхід та політична воля. Ця проблематика отримала свій початковий аналіз у нашій статті «The «Eternal Peace» Concept as a Subject of World-System Analysis and Chinese Viewpoint» [181]. У даному дослідженні вона отримує свій більш повний та фундаментальний розгляд.

Звертаючись до історії спроб припинення воєн та встановлення на практиці міцного міжнародного миру, ми найперше звертаємо увагу на досвід світ-імперій. Вже в епоху ранніх цивілізацій виникали ідеї про створення світоустрою без воєн. Структура світ-імперії – перше, що спадало на думку політикам минулого.

Так Олександр Македонський бачив історичний сенс створення своєї безмежної імперії у встановленні міцного миру між народами, що її населяли. З цією метою, як свідчать історичні джерела, Олександр затіяв грандіозне весілля, на якому тисячі македонян одружилися з азіатськими красунями. [35]. Він вбачав у своїй абсолютній монархічній владі гарантію від спалахів спонтанного військового насильства на підконтрольних територіях. Можливо, аналогічний зміст вкладали у тему абсолютної влади творці деяких до-елліністичних імперій. Однак завдяки давньогрецькій писемності та елліністичній історичній науці ми достовірно знаємо, що ідеї «вічного миру» у свідомості Іскандера явно існували.

Схожа ідея встановлення імперського світового порядку «без воєн» домінувала у свідомості іншого великого античного полководця та реформатора Юлія Цезаря. Ця ідея була ним радикально вдосконалена. Якщо

Олександр вдавався до методів, що передували виникненню євгеніки та генної інженерії (він прагнув шляхом масових шлюбів своїх воїнів з місцевими красунями вивести породу єдиного гібридного «єкуменічного народу»), то Юлій вибрав інший шлях. Він узяв за основу політико-правову систему Риму та застосував її в масштабах усієї імперії. Не єдність крові, не єдність божества (в імперії процвітало багатобожжя), а єдність права, єдність громадянства, єдність імперської мови та імперських цінностей – ось що, на думку Цезаря, мало забезпечити внутрішню стабільність *Pax Romanorum*.

Отже, на досвіді двох, близьких за культурою античних цивілізацій, ми бачимо як мінімум дві основи міцного миру: а) імперія, яка заснована на «єдності крові» і б) імперія, яка заснована на єдності громадянства.

Найпізніше ми бачимо деякі нові риси в «стратегіях умиротворення». Це насамперед стосується імперії Чингізидів, яка за допомогою «шокових терапій», що поєднують винищувальні війни з віротерпимістю і надійністю «імперських комунікацій», домоглася беззаперечної покори та «покірного миру» з боку численних народів безмежної Євразії.

Менш успішні спроби досягти «порядку і миру» були продемонстровані на прикладі європейських середньовічних імперій, таких як імперія Карла Великого або Священна Римська імперія німецької нації, які не зуміли запобігти загорянню вогнищ військового протистояння («Столітня війна» 1337 – 1453, Тридцятирічна війна 1618 – 1648 та ін.). Це можна пояснити тим, що у західноєвропейській історії зіткнулися дві моделі імперського світопорядку: а) «модель кесаріанства» (імператор, який все контролює) та модель теократії (все контролює голова церкви).

Політичні та релігійні мотиви будівництва імперії зіштовхнулися одна з одною. Папа збудував свою ойкумену на основі вірності феодальних правителів Святому Престолу. Імператор, навпаки, прагнув підкорити своїй волі всіх суб'єктів політичного життя, зокрема і Святий престол.

Однак у середньовічній історії існували і теократичні імперії, що характеризувалися монолітністю. Це насамперед гігантська ісламська

теократична імперія, яка пережила зміну трьох імперських гегемонів: а) халіфат Омейядів (661 – 750 pp.); б) Аббасидський халіфат із переходом до Мамлюкського султанату (750 – 1516 pp.); в) Османська імперія (1517 – 1924 pp.). Порядок і мир тут були досягнуті шляхом тотальної ісламізації всіх сторін суспільного життя (політики, торгівельно-економічних відносин, законодавства, механізму соціалізації, культури, тощо). Великим інтегратором стала мова Корану (арабська). Саме з того часу глобальний світ розділився на «Дар аль-Іслам» (внутрішній благословенний світ Ісламу) і «Дар аль-Гарб» (зовнішній, «занепалий», темний, – світ Іблісу, світ Війни).

Епоха Просвітництва привносить у свідомість XVIII століття думку про можливість припинення всіх воєн іншим шляхом. Вона ґрунтувалася на ідеї історичного прогресу, на принципах гуманізму та виховання облагороджених почуттів, руху у напрямі освіти, розвитку розуму та загальної цивілізованості. Власне, на цих ідеях і ґрунтувався проект «вічного миру». Хоча тут неявно була присутня думка про доцільність «освіченого імперіалізму», який мав би досягти глобального охоплення. Ця ідея знайде своє продовження у робесп'єріанській ідеї «світової революції» як тріумфі «справедливості, свободи та розуму» на всій планеті.

Однак найбільш розроблена теорія «загального миру» належить Іммануїлу Канту. Як і більшість філософів XVII і XVIII століть Кант був упевнений, що рано чи пізно всі війни припиняться і настане «мир назавжди». У своїй книзі «До вічного миру» він стверджує, що до миру неминуче приведе природний еволюційний процес. Дія природи, подібно до «невидимої руки» ринку, закономірно підштовхує людство до миру. Кант впевнений, що мир дається самою природою (великою у своєму мистецтві), в механічному процесі, в якому природним шляхом виявляється доцільність, яка полягає у здійсненні згоди людей через подолання незгоди, навіть проти їхньої волі. У звичайному ході речей є глибоко прихована мудрість, вища причина, яка спрямована на об'єктивну кінцеву ціль роду людського [117].

Розуміння миротворчої волі природи за Кантом полягає в наступному:

- 1) вона подбала про те, щоб люди мали змогу жити у всіх куточках землі;
- 2) за допомогою війни вона розпорошила людей повсюди, закидаючи їх навіть у найнесприятливіші землі;
- 3) засобом війни вона змушує людей вступати у відносини, більш менш засновані на порядку і законі.

Раціоналіст і просвітитель І. Кант вважав, що у кінцевому підсумку люди дійдуть раціонального світопорядку за допомогою логіки та заснованих на праві законів. Навіть у найстрашнішому нічному кошмарі автор «Вічного миру» не міг собі уявити, що після спустошливої світової війни його батьківщина, прусський Кенігсберг, стане російським Калінінградом, а його могила, яка дивом вціліла після «килимових бомбардувань», стане визначною пам'яткою. А після публікації трактату про «Вічний мир» вибухнуть ще дві катастрофічні світові війни та десятки воєн різного формату в різних частинах світу.

Сучасник І. Канта – полководець, політик та політичний філософ, – Наполеон по-іншому бачив перспективи «вічного миру». Ці перспективи він пов'язував із створенням потужного імперського «ядра» із центром у Парижі, батьківщині великих ідей Просвітництва. Бонапарт сподівався досягти того, чого не досяг Юлій Цезар: поєднати правову та громадянську модель Римської імперії з досягненнями «модерніті», – з його вірою в розум і науковий прогрес. При цьому імператор рішуче відкидав «ідеологію» за її брехливість та ненауковість. Проте саме «ідеологічні імперії», що пройшли фазу модернізації, сформували контур майбутніх століть.

На жаль, наполеонівський проект модернізованої «Імперії Розуму» провалився. Прагматичні британці, які оперативно «засвоїли» світ-економіку, виграли гонку. Їх сходження на вершину було обумовлено успіхом світової буржуазної торгової імперії, що розширюється, і в центрі якої знаходиться лондонський Сіті. Драйвер прибутку і нестримного економічного зростання підштовхували англосаксів до захоплення нових і нових рубежів. Це було те,

що через кілька століть описав Олександр Хейг (держсекретар при адміністрації Р. Рейгана): «є речі важливіші, ніж мир» [130].

Очевидно, не випадково ідея «вічного миру» зародилася не у свідомості прагматичних діячів британського Просвітництва, а у свідомості представників ідеалістичної німецької класичної філософії. І це можна зрозуміти: англосаксонський світ розглядав війну як елемент бізнесу, як необхідний і природний фактор безперервного зростання світ-економіки, центром якої виявилися Британські острови. Таким чином виникла найбільша в світі імперія, а англійська мова перетворилася на мову глобального спілкування.

Сутність головного «драйвера» цієї капіталістичної світ-системи, що нестримно розширювалася, досить точно охарактеризував К. Маркс ще в середині XIX століття. У своєму «Капіталі» він цитує одного економіста, який каже, що якщо капітал зможе отримати 100-відсотковий прибуток, він «зневажає всі людські закони; 300 відсотків, – і немає ні одного злочину, перед яким він би вагався, ні ризику, на який він не пішов би [89]. Тобто, на думку Маркса, сама логіка існування капіталістичної світ-економіки робить війну неминучою та «контекстуальною».

Як уже зазначалося вище, з погляду світ-системного аналізу, роль світових воєн, крім виконання безпосередніх бойових функцій, полягає в «реорганізації» існуючого світового порядку, що у свою чергу веде до подальшої модернізації світ-системи та (за потребою) зміни гегемона.

Здавалося б, ідея Канта про «вічний мир» спростовується дійсністю. Однак у XX столітті ми знаходимо нову імплементацію його піднесеної ідеї. Йдеться про «концепцію ноосфери» українського академіка В. Вернадського. На його думку, у біосфері існує велика геологічна, можливо, космічна сила, планетарна дія якої звичайно не враховується в уявленнях про космос... Ця сила є розум людини, і організована воля його як істоти соціальної [33]. Чи зможе ноосферне людство перейти до нової фази свого розвитку – «вічного

миру»? Саме це питання було поставлене І. Вернадським, який слідом за І. Кантом чекав кардинального перетворення світу за допомогою Розуму.

Однак насправді подальший розвиток концепції «Вічного миру» пішов іншим шляхом. У ХХ столітті цю концепцію радикально ідеологізували, зробивши додатком до ідеології кожного з двох конкуруючих «транзитивних процесів». Один з них – транзит до «світлого комуністичного майбутнього» за допомогою соціалістичних «жорстких» революцій та однопартійного централізму. Інший – перехід до «світлого ліберального майбутнього» за допомогою «оксамитових» революцій та багатопартійної конкуренції. Кожен з транзитів декларував, що саме його шлях є найкращим шляхом до кінцевого миру «for ever».

Комуністи стверджували, що після повної та остаточної «всесвітньої» перемоги соціалізму зникне сама економічна основа ведення воєн і на основі ідеології інтернаціоналізму сформується міцна «родина братніх народів». У своїй роботі «Імперіалізм як найвища стадія капіталізму» В. Ленін наголошував, що після перемоги світової соціалістичної революції та краху світового імперіалізму мир для всіх народів гарантований [141, с. 119-124].

Через сім років після закінчення Другої світової війни Сталін у своїй промові на ХІХ з'їзді КПРС підкреслив, що саме «СРСР є виразником прагнень усіх народів до миру». Радянському Союзу відводилася «авангардно-революційна» роль у світовій історії, та особливе, месіанське завдання: «побудова світового комунізму». Існування старої, капіталістичної формації було пов'язане з неминучістю нових воєн. Отже, запобігання війнам вважалося можливим лише шляхом ліквідації імперіалізму. Тобто, як і раніше, актуально звучали слова Інтернаціоналу: «Це є наш останній і рішучий бій!» У своїй останній роботі «Економічні проблеми соціалізму в СРСР» (1952) Сталін, обґрунтовуючи тезу про історичну обумовленість і неминучість загальної кризи та катастрофи світової капіталістичної системи, наголошував, що доти, доки імперіалізм не зникне, неминучість світової

війни залишається. Звідси висновок: «щоб виключити війни з історії, необхідно знищити їхню причину – імперіалізм».

Однак на XX з'їзді КПРС (лютий 1956 р.) та на XXI з'їзді (січень-лютий 1959 р.) М. Хрущов переглянув сталінську теоретичну схему, згідно з якою світова війна неминуча, доки існує капіталізм. Він заявив про реальну можливість запобігти світовій війні за рахунок поступово зростаючого переважання сил світового соціалізму над силами світового імперіалізму, та наступу миролюбних сил на сили мілітаризму. Це означало відмову від тези про фатальну неминучість світової війни.

Після повалення М. Хрущова Л. Брежнєв продемонстрував інший підхід: на чільне місце він поставив завдання об'єднання соціалістичних країн з національно-визвольною боротьбою народів Азії, Африки, Латинської Америки. Тобто поставив на друге місце розрядку і мирне співіснування. В даному контексті розрядка аж ніяк не скасовує і не може скасувати головного: законів класової боротьби. Розрядка є лише сприятливою умовою для мирного соціалістичного та комуністичного будівництва, яке поступово витіснятиме з історичної арени імперіалізм [13].

М. Горбачов у своєму «новому мисленні» залишив від брежнєвської епохи лише «розрядку», перекресливши тезу про неминучість класової боротьби, національно-визвольного руху, так само як і перемогу комунізму як глобальне стратегічне завдання. Таким чином, ідея досягнення нового світового порядку, встановлення нової, комуністичної, світ-системи, і, як результат, досягнення загального миру виявилось порожнім звуком. Усе закінчилося повною капітуляцією СРСР та відмовою від його «комуністичної мрії». Пострадянська єльцинська «обгризена» Росія стала принижено пристосовуватися до правил американоцентричної світ-системи на положенні периферійного «бідного родича». В результаті не відбулося «розрядки», не виникло «нового мислення», не встановився «вічний мир». З 1991 до 2025 року на людство обрушився цілий каскад великих та малих воєн. Але найбільш кровопролитною з них виявилася російсько-українська війна.

Тепер перейдемо до прихильників теорії «демократичного транзиту». На відміну від прихильників «соціалістичного транзиту», ліберали стверджували, що тільки після остаточного розпаду всіх тоталітарних і авторитарних структур та глобального тріумфу демократичних цінностей настане ідилія «серцевого союзу» ліберальних держав, які ретельно дотримуються «правил» у відносинах одне з одним.

Зазначимо, що крім двох розглянутих тут універсальних транзитних моделей (ліберальної і соціалістичної), існували деякий час моделі, що належать до типу «агресивного етноцентризму». Це гітлерівська модель глобального світу як ресурсної бази німецького расового панування, з'єднана з проектами італійського фашизму та японського мілітаризму. Інші моделі мали характер, обмежений за принципом ексклюзивності (конфесійної, етнічної чи статусної). До них можна віднести, наприклад, панісламізм, пантюркизм, та модель «третього світу» як особливого соціально-економічного сегменту світової системи.

Проте домінуючим залишається ліберальний контекст. В нього повністю вписується версія З. Бжезинського [79, с. 36-43] про необхідність створення американоцентричного, глобального («балансуючого») світового порядку. Близька до неї версія Ф. Фукуями про настання американоцентричного «фіналу світової історії» [108, с. 39-55]. У свою чергу модель А. Тоффлера [206, с.432-456] говорить про раціоналізовану глобальну «інформаційну цивілізацію» зі Сполученими Штатами на чолі. Цю тему він розглядає з позицій своєї оригінальної методології «трьох цивілізаційних хвиль». У період Другої («індустріальної») хвилі світ бачився сучасникам врівноваженим, з величезним переважанням елементів самокорекції. Будь-які прояви нестабільності розглядалися як винятки із правил. Війни, революції та бунти були лише прикрими «аномаліями» у житті досить стабільної міжнародної системи. Світопорядок сприймався як природний і стійкий.

Це чимось нагадує погляд науки Другої хвилі (XVIII – XIX ст.) на побудову Всесвіту. В історії, як і у фізиці, панувала теорія «балансу сил».

Нації, подібно до ньютонівських більярдних куль, стикаються одна з одною. У житті, як і на більярдному столі, складаються їх різні комбінації. Якщо одна нація стане надто сильною, інші неминуче об'єднуються в коаліцію, щоб їй протидіяти і відновити рівновагу. Такий підхід все ще є на Заході. Досі жива ліберальна ідея про те, що насправді до війни ніхто не прагне; що уряди за своєю природою бояться ризику та втрати довіри з боку електорату; що з урахуванням всіх розбіжностей можна домовитися, а система міжнародних відносин за своєю природою – досить раціональна.

Однак ці припущення сьогодні більше не діють. Посилюються хаотичні тенденції у міжнародних відносинах, на що зокрема вказує стаття Б. Соуза Сантоса «Зустрічаючись з іншими культурними всесвітами на межі хаосу»[202]. З кінця 90-х років ХХ ст. все частіше виникають війни без видимих на те причин і навіть за відсутності очевидної зовнішньої загрози. Так, наприклад, аргентинські генерали у 1982 році розпочали війну за Фолклендські (Мальвінські) острови. Вони діяли виключно під впливом, головним чином, внутрішньополітичних обставин за відсутності будь-якої зовнішньої загрози. Путінська Росія також розв'язала війну без достатніх конкретних зовнішньополітичних підстав. Багато сучасних правителів не тільки не уникають політичних ризиків, але й живуть ними. Їх ніщо так не збуджує як «допінг» військової кризи. Нещодавнім прикладом тому є кривава арабо-ізраїльська трагедія в секторі Газа, або американо-хуситська ракетна дуель.

Особливо це набуває сили, коли світ-система загалом переживає революційну ламку. Тут діє нове правило: коли системи «далекі від рівноваги», вони рухаються непередбачуваним чином, нелінійно, порушуючи всі звичайні правила. Тобто малий сигнал «на вході» може викликати колосальні наслідки «на виході». Локальної провокаційної вилазки Хамас за межі сектору Газа вистачило, щоб викликати колосальну хвилю бойових дій, жахливих руйнувань, обурень та демонстрацій під різними гаслами у всьому світі.

Це ще раз підтверджує «правило біфуркації»: у глобалізованому світі будь-яка «мікро-війна» у будь-якому куточку може, за допомогою серії непередбачуваних подій, розростись як снігова куля в гігантське військове зіткнення. Яскравим прикладом цього є російська «військово-технічна спецоперація», яка перетворилася на глобальне зіткнення західного ліберального альянсу з групою авторитарних режимів Євразії. Так само велика війна може закінчитися на подив малим зрушенням рівноваги у розподілі сили. Так ірано-іракська війна 1980-1988 років, спричинила близько 600 000 жертв, а закінчилася раптово – патовою ситуацією. У сучасну епоху пряма кореляція між масштабом причини та масштабом руйнівних наслідків війни різко знижується.

Світова система набуває властивостей, описаних ще нобелівським лауреатом І. Р. Пригожиным. Тобто вона все більше підпадає під пригожинський опис «дисипативних» систем, в яких всі елементи перебувають у стані постійних флуктуацій (сплесків). Елементи кожної такої системи стають вкрай уразливими для зовнішніх впливів: зміни нафтових цін, раптових вибухів релігійного фанатизму, зміщення балансу між виробництвом і витрачанням озброєнь – усе може вивести систему з нестійкої рівноваги. Деякі процеси, раніше занедбані, починають жити своїм життям. Вони не збираються стабілізуватися, привносячи в систему додаткову нестійкість. (Згадаймо хоча б «розкрутку» проекту «Вагнер» Євгена Пригожина та його наслідки для путінського режиму).

Новітня історія демонструє чимало прикладів того, як локальні «етнічні вендети» переходять у великі етнічні війни, масштаб яких нерідко виходить далеко за межі «зони конфлікту». Сходження флуктуацій, як внутрішніх, так і зовнішніх, може призвести до повного розвалу системи — або її реорганізації та апгрейду на більш високий і складний рівень. Причому у цей критичний момент система втрачає раціональну основу. У цей момент вона, як ніколи, схильна до випадковості, її поведінку важко (якщо взагалі

можливо) передбачити. У таку фазу, за всіма ознаками, вступає світова система двадцять першого століття.

Цій очевидній тенденції вважають за краще не бачити деякі консервативні політологи, на зразок Хедлі Булла, автора книги «Анархічне суспільство: дослідження порядку у світовій політиці», політичного бестселера, який витримав не одне видання [76]. У цій своїй найбільш систематизованій та фундаментальній роботі він стверджує, що система суверенних держав не занепадає і не перешкоджає настанню світового порядку XXI століття, а є його основою.

На відміну від Х. Булла, Е. Тоффлер говорить про те, що попереду – не «акуратний Новий Світовий Порядок», який ще проголошував президент Буш-старший, і не «стабільність» після холодної війни, обіцяна Біллом Клінтоном. Натомість виникає нова незнайома цивілізація з її іншими життєвими орієнтирами, іншою структурою міжнародних відносин, з особливими типами ведення війни та, ймовірно, іншими формами міжнародного миру [207].

Третя (інформаційна) хвиля, що набирає сили, активізує весь світ і, особливо, Азіатсько-Тихоокеанський регіон. Вона породжує торгіву та стратегічну напруженість, але водночас відкриває можливість швидкого виходу зі злиднів для мільярдів людей. Вибухоподібне масове зростання світового населення не привело, з погляду А. Тоффлера, до продовольчого колапсу. Попри похмурі прогнози, кількість їжі на душу населення у світі зростає швидше, а кількість хронічно голодних людей скорочується.

За допомогою технологій Третьої хвилі, менш енергоємних і менш брудних, людство може приступити до прибирання екологічного сміття, яке було нагромаджено промисловістю Другої (індустріальної) хвилі. Праця, що раніше пригнічувала і позбавляла розуму робочих епохи індустріалізму, може бути перетворена на заняття, що приносить задоволення та буде корисним для розуму. Цифрова революція, що допомагала підняти Третю (інформаційну) хвилю, несе у собі можливості освіти для мільярдів людей.

Тоффлер зазначає, що хоча з часів Хіросіми та Нагасакі було створено тисячі ядерних боеголовок, жодна з цих десятків тисяч бомб поки що не була підірвана. Якийсь людський інстинкт виживання постійно убезпечував людство тривалий час. Але перспективні контури майбутніх десятиліть розвіються як дим, якщо політичні еліти, як і раніше, мислитимуть категоріями минулих Світових воєн. Тобто перспективи встановлення кантівського «вічного миру» залежать від адекватності і тверезості політичного мислення правлячих еліт. Ця думка є особливо актуальною, коли в часи різкого загострення російсько-української війни світ опинився перед безоднею ядерного Армагеддону.

Дещо осторонь цього «мейнстріму» західної політичної глобалістики виглядає модель С. Хантінгтона. Він закликає Захід відмовитися від наставницького тону та рухатися до рівноправних відносин із усіма цивілізаціями світу. Наприкінці минулого століття він так сформулював свою позицію: «Уникнути глобальної війни цивілізацій можна лише тоді, коли світові лідери набудуть мультицивілізаційного характеру глобальної політики і співпрацюватимуть для її підтримки» [127, 16].

Розвиваючи цю думку, С. Хантінгтон підкреслював, що виживання Заходу залежить від того, чи підтвердять знову американці свою західну ідентифікацію» (тобто відмовляться від своїх глобальних домагань і повернуться до свого традиційного західного сегменту світу в стилі «доктрини Монро»); чи приймуть жителі Заходу свою цивілізацію як унікальну, а не як універсальну» (тобто, чи погодяться з тим, що західна цивілізація є вже не еталоном для всього світу, а лише однією з рівноцінних цивілізацій); чи об'єднуються країни Заходу для збереження власної цивілізації проти викликів не-західних суспільств (тобто, чи відбудеться повернення Заходу до своїх споконвічних цивілізаційних кордонів, споконвічних цінностей та святинь) [127]. Однак це попередження Хантінгтона не було враховано в сучасній політиці. Сьогодні ми опинилися в епіцентрі глобального зіткнення цивілізацій, що активізується гострим

геоекономічним та геополітичним протиборством двох світ-системних ядер, – пануючого, (американоцентричного), і того, що прагне панування, (китаєцентричного). Драматизм ситуації посилює робота Н. Фергюсона «Світ у 2024 році: кризи, конфлікти та розвідка про наслідки» [100].

Але за всієї складності ситуації шанс для відносно мирного переходу до нового світопорядку все ж таки існує. Для цього необхідно дотримання трьох головних умов: по-перше, якщо політики всерйоз переймаються долею людства, а не своїми передвиборними рейтингами і виявляють волю до реальних домовленостей задля встановлення раціонально організованого світопорядку; по-друге, якщо вони виявлять мужність неухильно, твердо і без тяганини дотриматися і реалізувати ці домовленості; і по-третє, якщо візьме гору реальна політика з чітким і справедливим встановленням в глобальній політиці єдиних для всіх економічних, політичних і моральних стандартів.

Тут потрібна нова етика, нова система світових взаємин із новим ядром у центрі. У своїй підсумковій роботі «Стратегічне бачення» З. Бжезинський був змушений констатувати втрату Сполученими Штатами своєї ролі безперечного гегемона та охоронця світового порядку [80]. Він поставив питання про глибоке реформування глобальної політичної системи.

У рамках дискурсу про глибоку світ-системну реформу дедалі більшу увагу привертає до себе китайська ідея про глобальну «спільноту єдиної долі», де кожна нація зберігає за собою право на самостійний вибір способу життя та типу політичного устрою без нав'язування з «обов'язковим до виконання» кимось вигаданих правил. Для всіх членів спільноти тут має діяти одне обов'язкове правило: повне, суворе та справедливе дотримання норм рівноправного міжнародного співтовариства, чітке ув'язування особистого процвітання кожної країни з процвітанням всього людства. Однак час покаже наскільки така позиція Китаю є щирою.

Слід зазначити, що виникнення такого повороту за доби «вимирання лібералізму» [221] було передбачено авторами світ-системного аналізу ще наприкінці 90-х років. Тоді, зокрема, йшлося про стихійно виниклу «нову

ліву» модель громадської організації, ініційовану, з одного боку, «Червоним травнем» в Парижі (1968), а з іншого — «Празькою весною» (того ж року). І. Валлерстайн загалом розглядав це явище як «світову революцію», яка була покликана усунути минулі помилки у спробах революційного встановлення альтернативних (антикапіталістичних) світових систем.

До цих помилок він відносив і прорахунки 1-го та 2-го Інтернаціоналів, і важкий досвід створення та розпуску Комінтерну, і проблеми сталінського «соціалістичного табору», і вади брежнєвської системи. «миру та соціалізму» та маоїстський похід «світового села» проти «світового міста», тощо. Всі ці сплески зрештою були асимільовані панівною понад 500 років капіталістичною світ-системою. І хоча І. Валлерстайн пророкував неминучий розпад і відхід у небуття даної системи, він не міг точно вгадати, як це станеться.

У другому розділі даної роботи, коли йшлося про футурологічну частину світ-системного аналізу, було звернено увагу на три основні варіанти можливого глобального «апгрейду» після елімінування існуючої світ-системи.

Перший варіант: перехід до неофеодалізму, як структурованої форми подолання постсистемного «смутного часу».

Другий: встановлення певної подоби «екологічного фашизму», з жорстким поділом світу на два нерівні ієрархічні рівні: владна меншість, яка монополює і репресивно володіє ресурсами планети і поставлена в залежність від цієї влади пролетаризована більшість.

Третій: апгрейд до децентралізованого у всесвітньому масштабі та високо-егалітарного світового порядку, заснованого на засадах *соціальної* (це підкреслимо) демократії. В даному випадку І. Валлерстайн звертається до досвіду самоврядування бразильського міста Порту-Алегрі та Всесвітнього соціального форуму, який отримав свій початок саме в цьому місті (про що вже йшлося у попередньому розділі). Ця концепція набула свого розвитку і після смерті І. Валлерстайну. Одним з прикладів цього є робота Дж. Езкурдія

і Дж. Андерсона «Роздуми про Волдена Белло. Переслідування глобальних лівих проти міжгромадської солідарності під час кризи гегемонізму» [98, с 193-211]. У тому ж ключі розмірковує про долю соціальної демократії М. Фідлшустер, автор публікації «Глобалізація, допомога ЄС у розвитку демократії та Всесвітній соціальний форум» [103].

Але в даний час проглядається ще один (четвертий) варіант контр-системного апгрейду, який (в силу цілком об'єктивних обставин) І. Валлерстайн не міг ще бачити. Йдеться про китаєцентричну «Спільноту єдиної долі», засновану на геоекономіці «Поясу та шляху». На думку деяких аналітиків він може стати маркером закінчення однієї світ-системи і початку іншої. З одного боку, ця система претендує на те, щоб бути продовжувачем старих транзитивних соціалістичних традицій, а з іншого – модифікує у новому дизайні ліберально-капіталістичні ринкові відносини. Китай у такий спосіб формує свій оригінальний «перехідний шлях», свій «Дао». Це свого роду китайський «постмодерністський маніфест». Заслуговує на увагу позиція керівництва КНР, озвучена агентством Сінхуа. У документі, під назвою «Спільне будівництво спільноти єдиної долі людства: ініціативи та дії Китаю», йдеться, що ця концепція продовжує і розвиває «видатні традиції китайської дипломатії, ввібравши і перейнявши видатні досягнення інших цивілізацій».

Згідно з доповіддю Сі Цзіньпіна на XX з'їзду Комуністичної партії Китаю, побудова людської «спільноти єдиної долі» є шляхом руху вперед для всіх народів світу. «Тільки тоді, коли всі країни прагнутимуть спільного добра, жити в гармонії та співпрацювати заради взаємної вигоди, буде досягнуто сталого процвітання та гарантованої безпеки». [239]. При цьому «основною гарантією» успішності зовнішньополітичної стратегії Китаю є збереження централізованого єдиного керівництва ЦК КПК. «Основна мета» цього керівництва – спрямовувати «велику соціальну революцію» у напрямі побудови соціалізму з китайською специфікою у новому глобальному епосі; а стратегічна мета – розірвати «історичний цикл підйомів та спадів» [231].

Тобто розробка досить вільної геополітичної моделі «спільноти єдиної долі» йде пліч-о-пліч із посиленням централізованої моделі внутрішньополітичного устрою китайського суспільства.

Аналіз матеріалів XX з'їзду КПК, основних документів та рішень китайського керівництва говорить про те, що концепцію «Спільноти єдиної долі» взято за основу як стратегічний курс глобальних перетворень та висування Китаю на роль гегемона нової світ-системи, яка намагається сформуватись.

З моменту презентації цієї концепції у 2012 році на XVIII з'їзді КПК у світі склалися неоднозначні думки щодо політичних наслідків її можливої реалізації. Побойовання викликає те, що Сі Цзіньпін намагається схилити інші держави до думки про те, що їхнє процвітання та безпека будуть дедалі більше залежати від Китаю. Багато американських політологів розглядають концепцію «спільноти єдиної долі» як спробу Китаю стати щонайменше центром сили в Східній Азії та за допомогою розширення економічних зв'язків та стратегії «м'якої сили», витіснити США.

Японія також засуджує намір Китаю впровадити концепцію «спільноти єдиної долі», оскільки вважає, що це лише спроба Пекіна поширити свій вплив у регіоні, а також реформувати глобальну систему управління. Японські політологи розцінюють риторику Сі Цзіньпіна як різновид пропаганди. Більш того, Токіо не вітає бажання Пекіна приміряти роль глобального лідера, яку він хоче отримати за допомогою ідеології «спільноти єдиної долі». Ця критика ще більше загострилася через останні дії Китаю в зоні Південно-Китайського моря, нагнітання напруженості навколо Тайваню та підтримку Росії в її війні проти України.

Показовою у цьому плані є стаття «Тайванська катастрофа. Що втратить Америка і світ, якщо Китай захопить острів», опублікована в журналі «Foreign Affairs». У ній група американських політологів Е. Еріксон, Г. Коллінз та М. Поттінджер підкреслюють, що Вашингтон та його союзники мають зіткнутися з багатьма потенційними геополітичними катастрофами

протягом наступного десятиліття. Але майже всі вони тьмяніють порівняно з тим, що було б, якби Китай анексував або вторгся на Тайвань. Подібний результат, на думку авторів, «стане катастрофою першорядної ваги для Сполучених Штатів». Тому час має вирішальне значення [97].

Водночас діаметрально протилежну позицію з цього питання займає Росія. Ще до початку свого вторгнення в Україну вона наголошувала на тому, що «спільнота єдиної долі людства» не передбачає жорстких союзницьких зобов'язань з боку країн-учасниць, а сам Китай не змінює свого позаблокового статусу. «головне в китайському підході — економічний та соціальний розвиток усіх регіонів, що становлять євразійський континент, подолання існуючих нині диспропорцій у їхньому рівні життя та ступеня залучення до континентальної та світової економіки».

Така активна підтримка Росією цієї глобальної ініціативи КНР цілком зрозуміла з погляду теорії світ-системного аналізу. Визначилася спроба формування нового світ-системного ядра, протилежного панівному англо-саксонському ядру. Амбіції Росії стати центром цього не підтверджуються її низькими економічними показниками, неповноцінність яких вона намагається компенсувати за рахунок зовнішньої військової активності. Тим більше Росія не може претендувати на першу роль, оскільки жодного проекту глобальних перетворень, (як це робив свого часу СРСР), вона не пропонує. Тому погоджується грати роль партнера у реалізації глобальної ідеї багаторазово потужнішого та впевненішого в собі Китаю.

Таким чином, до трьох, змальованих І. Валлерстайном моделей «пост-системного майбутнього» ми додаємо четверту, — китайську, — модель світопорядку, у вигляді «спільноти єдиної долі». На наш погляд вона є своєрідним «гібридом» авторитаризму («неофеодалізму») з третьою валлерстайнівською моделлю «керованої децентралізації» на основі китайської політичної філософії «розквіту ста квітів», «інтерактивності націй».

Говорячи про якийсь новий «китайський тренд» у світ-системних змінах, не можна не звернути уваги на ще один, і останнім часом дедалі помітніший чинник: зростаючу роль Європи у світових процесах. І це може стати *п'ятим чинником* глобальних змін.

Стало звичкою вважати Європу «зоною американського впливу». Однак світова громадська думка, поступово змінює свою думку. Європа дедалі більше демонструє суб'єктність та самостійність у світових справах. Нагадаємо, що одним з найвидатніших досягнень загальноєвропейської політичної історії був Вестфальський мир (1648). Тоді Європа досягла більшого, ніж припинення кривавої Тридцятирічної війни. Вона створила матрицю нових міжнародних відносин на велику історичну перспективу.

Структурними компонентами цієї матриці є: *по-перше*, взаємний облік інтересів усіх учасників вестфальського процесу як незалежних та рівноправних суб'єктів; *по-друге*, політика стриманості та толерантності до різноманіття політичних поглядів, ідеологічних уподобань та релігійних переваг; *по-третє*, переділ повоєнних територій на основі раціонального аналізу та узгодження претензій суверенних держав-учасниць Вестфальських угод. Це наочний урок та інформація до роздумів для політиків XXI століття

Швидше за все після закінчення епохи «Рах Americana» ніхто більше не займе трон «глобального наглядача» міжнародного порядку. Після «спуску з вершин» головного «об'єкта критики» з боку всіх незадоволених та незгодних, між учасниками «антиамериканської фронди» неминуче виникнуть протиріччя та конфлікти. Це може призвести не тільки до практик конфліктного «поліцентричного світу», а й до тієї моделі міжнародних відносин, яка була описана у неодноразово згадуваній книзі С. Хантінгтона «Зіткнення цивілізацій».

Його картина майбутнього – це, перш за все, картина не плюралізму націй, а плюралізму цивілізацій. Він доказував, що народи, які мають спільну цивілізаційну основу, схильні до більшої взаємодії та співробітництва, ніж із народами з інших цивілізацій. Кожна цивілізація як цілісне «культурно-

комунікативне поле» підштовхує політиків структурувати це поле в якусь відчутну соціально-політичну спільність.

Такі спільноти можуть стати імперіями чи іншими інтеграційними структурами, такими як Європейський Союз. Адже стійкість цих імперій (чи інших інтеграційних структур) безпосередньо залежить від ступеня їх цивілізаційної ідентичності, ступеня відповідності політичних інститутів соціокультурним основам даних цивілізацій.

Таким чином, після епохи «воюючих царств» може виникнути децентралізована структура «поліцивілізаційної спільноти», де кожна цивілізація має отримати свій тип політичного оформлення.

У такому дизайні культурно споріднені нації мають можливість згуртуватися і скласти різнобарвну палітру кожної з політично оформлених цивілізацій. Наприклад, латиноамериканська цивілізація (при всьому різноманітті етнічних груп і протиріч), може оформитися як союз республік Південної та Центральної Америки, що спирається на стратегічну вісь між португаломовною Бразилією та іспаномовною Мексикою.

Своє місце, вірогідно, займе англосаксонська цивілізація, оформлена як союз США-Канади-Великобританії-Австралії-Нової Зеландії. Прообраз цієї конструкції вже проглядається у діяльності військово-політичного союзу AUKUS.

Російсько-православна цивілізація також може отримати свій формат, швидше за все, у неоімперській формі з характерними для неї політичними інститутами, з поєднанням християнської ортодоксії і всесвітньо-історичного месіанства.

Китай активно займатиметься освоєнням синсько-конфуціанських цивілізаційних просторів, надаючи їм відповідного політичного оформлення.

Країною-цивілізацією залишиться Японія з її глибокими синтоїстськими культурними традиціями, на основі яких зберігає свою цілісну і оригінальну політичну модель.

Африканська цивілізація формується на основі інтеграційних ініціатив країн Центрально-Африканського масиву, глибоких культурних традицій народів чорної Африки та ідей «негритюду».

На потужному фундаменті ісламської цивілізації може виникнути (при всіх сучасних гострих протиріччях) стратегічний альянс між сунітською монархією Саудівської Аравії та шіїтською теократичною республікою Іраном. І ця вісь зможе згрупувати довкола себе більшість країн мусульманського світу.

Індійська цивілізація, яка заснована на великих традиціях індуїзму і буддизму, вже сьогодні займає належне місце в співтоваристві світових цивілізацій і формує власну адекватну своїй сутності політичну структуру.

У цьому співтоваристві цивілізацій найвигідніше становище може зайняти європейська континентальна цивілізація, що вже виробила власну скоординовану та відносно стійку політичну модель. Європа чітко усвідомлює межі свого цивілізаційного поширення і давно не страждає на амбіції щодо захоплення територій, які належать до інших цивілізацій. Більше того, ця цивілізація може дати світу ту унікальну модель збалансованих міжнародних відносин, яку вона сама створила для себе ще у XVII столітті. Тепер, майже через 400 років не тільки Європа, а й увесь світ може знову звернутися до Вестфальської моделі, тільки вже в іншому (глобально-цивілізаційному) форматі. Це має бути не мир між чисельними розрізненими окремими суверенними національними державами, а мир усередині невеликої спільноти грандіозних політично формених цивілізацій. І в цьому сенсі історичний досвід Європи неоціненний.

Підсумовуючи результати проведеного дослідження, знову звернемося до проблеми, яка була сформульована на початку даного підрозділу: «Чи є ідея І. Канта про «вічний мир» (особливо в сучасних умовах) нездійсненною утопією, або ж у людства є реальна можливість домогтися миру без воєн?»

Як відповідь на це питання, зазначимо:

По-перше, сам факт жахливої російсько-української війни, що вибухнула в самому центрі Європи, остаточно зруйнував Ялтинсько-Потсдамський світопорядок і поставив питання про кардинально новий порядок міжнародних відносин.

По-друге, досвід усіх розглянутих нами світових воєн підказує, що воєнні конфлікти неминучі, доки функціонує існуюча світ-система. Ці війни в даному випадку – лише внутрішні моменти її саморозвитку і самомодифікації. Отже, щоб уникнути війн у майбутньому, необхідно змінити (або суттєво реформувати) саму існуючу світ-систему.

По-третє, нова світ-система зможе звільнитися від війн лише за умови усунення колишнього принципу світ-системного функціонування: принципу безперервного накопичення капіталу та насичення глобального «ядра» за кошт глобальної «периферії». Новий принцип має полягати у добровільній, відкритій та рівноправній кооперації всіх суб'єктів міжнародної господарської діяльності, з урахуванням їх економічних, політичних, культурних, географічних та інших особливостей. Це нагадує модифіковане марксистське гасло «від кожного за здібностями, кожному – за його реальним внеском». Відповідно до цього принципу мають складатися і відносини нового «ядра» з навколишнім світом. У таких умовах, з погляду китайських ідеологів, відпаде потреба у війнах як способах самокорекції світ-системи.

По-четверте, нове «ядро» потребує нового, адекватного до нової історичної ситуації, гегемону. Можна погодитися з концепцією «гегемоністської стабільності» (Р. Г. Гілпін, С. Д. Краснер, Р. О. Кеохейн, Дж. Модельскі, Ч. П. Кіндлбергер та ін.) але за однієї головної умови: якщо гегемон ідеологічно, структурно, морально, політично буде націлений на формування нового світоустрою як природного продовження, екстраполяцію його внутрішньополітичних перетворень. Це світоустрій, який має докорінно відрізнятись від існуючого. У ньому необхідний «вартовий» світопорядку»,

здатний нести повну відповідальність за безпеку та справедливу організацію життя мільярдів людей.

По-п'яте, новий світопорядок має ґрунтуватися не лише на раціонально організованій структурі міжнародної кооперації. Його фундаментальною характеристикою має стати висока культура міжнародного спілкування та взаємопорозуміння. Необхідні відповідні економічні, політичні, правові та комунікативні умови, що мотивують народи та держави до взаємної емпатії та миролюбного спілкування.

По-шосте, втілення реальної моделі мирного співіснування можливе лише за тих обставин, коли зникне розподіл світу на «привілейовану» та «маргінальну» частини. У битві за майбутнє переможе той лідер, який збудує свою політику на фактичному визнанні рівноправного, поліцивілізаційного та мультикультурного характеру світу. Такий світопорядок будується на різноманітті політичних режимів; не визнає практики нав'язування інститутів та правил одних держав та цивілізацій іншим державам та цивілізаціям; визнає як найважливіші політичні цінності стабільність, порядок і легітимність як умови процвітання народів; виключає практику політичного втручання в життя незалежних держав (у формі політичних переворотів, революцій, інтервенцій тощо); не визнає регламентування та регулювання внутрішнього життя країн за допомогою політики санкцій; не допускає маніпулювання суспільною свідомістю, розпалювання настроїв ксенофобії та етнічної ворожнечі.

Підсумовуючи розгляд питання «Міжнародний мир як глобальна проблема ХХІ століття: світ-системний аспект» відзначимо:

1. Формула Канта про досягнення «вічного миру» як результату «природного ходу історії» зберігає свою актуальність у ХХІ столітті, але як загальна інтенція. В даний час ця формула може стати реальною, але за умови глибокої *деконструкції* та подальшої *реконструкції* існуючого світопорядку та його домінанти, – світ-системи.

2. Очевидним є інтенсифікація та наростання кількості військових сутичок, що підпадають під параметри окресленої І. Валлерстайном «Тридцятирічної війни». Результатом цієї «дифузної», «гібридної», або і «дисперсної» світової війни може стати (відповідно до припущення І. Канта) або загальне самознищення, або встановлення раціонально розробленого «вічного миру» без воєн.

3. Другу версію в даний час представлено кількома парадигмами: від концепцій вестернізованого «демократичного транзиту», включаючи ідеї Всесвітнього соціального форуму («Рух Порту-Алегрі) і завершуючи китайською доктриною «Спільноти єдиної долі». Сьогодні важко сказати, яка з даних, або якихось нових, парадигм стане визначальною. Очевидно головне: тільки позбавившись диспропорцій, дисбалансів і несправедливостей існуючої світ-системи можна позбутися війн.

Заслуговує також на увагу новоєвропейське трактування можливого «другого видання» (вже у XXI столітті) Вестфальського миру як «миру світів» - сукупності основних цивілізацій планети, сконцентрованих навколо своїх «цивілізаційних ядер», а саме своїх провідних держав.

У цьому аспекті заслуговує на пильну увагу пошук І. Валлерстайном суб'єкта світ-системних змін. Він відмовляє державі, соціальній науці, політичним партіям, міжнародним організаціям, представникам великого капіталу у статусі суб'єктів, здатних позитивно впливати на стан світової цивілізації. Водночас він обґрунтовує положення про те, що в момент структурної біфуркації таким суб'єктом може стати буквально будь-хто, хто завгодно. На цій підставі він покладає моральну відповідальність за майбутнє людства не на еліту, а «простих людей». Це твердження може здатися непереконливим: оскільки «прості люди» не мають у своєму розпорядженні ті матеріальні та владні ресурси, які зосереджені в руках еліти. Залишається визнати, що шлях до міцного миру може бути прокладений лише за умови встановлення глобальної справедливості, яка у свою чергу можлива лише за глибокої та дієвої реорганізації влади та власності.

Висновки до третього розділу. У даному розділі за допомогою методології світ-системного аналізу, а також на основі застосування методів контент-аналізу, історичної хронології, діалектичного підходу розглянуті геополітичні небезпеки Пострадянського світопорядку, який існує з 1991 р.

Наслідком цих наростаючих небезпек є російсько-українська війна яка не тільки ламає існуючий світопорядок, але є поштовхом до зміни світ-системи у цілому. Ці фундаментальні метаморфози з особливою гостротою ставлять питання про протиріччя між положенням Іммануїла Канта про «неминучість вічного миру» та реальністю.

В плані розв'язання цього протиріччя проблема встановлення міцного миру в сучасних умовах розглянута як у політико-філософській так і конкретно історичній площині з урахуванням реального стану поточного політичного процесу.

Оцінка реального співвідношення світових сил, рівня і якості мислення політичних лідерів та суспільній свідомості у цілому, при застосуванні прогностичних сценаріїв світ-системної школи І. Валлерстайна, дозволяє позначити деякі можливі варіанти зміни світового порядку з відповідною зміною стандартів і правил світової політики.

Це, по-перше, можливість встановлення так званого «електронного феодалізму» з усіма його особливостями субординації, ієрархії, жорстких правил в соціальних і особистісних відносинах. У цьому аспекті особливо виразно проявляються гегемонічні амбіції Китаю та його активний інтерес до використання штучного інтелекту.

По-друге, це «еко-фашизм» з його відкритим встановленням привілеїв пануючої касты у розподіленні світових ресурсів. Цю тенденцію ми спостерігаємо у практиці найбільших фінансових еліт які використовують політичну владу для безконтрольного володіння ресурсами планети. Вони відкрито проголошують принцип нерівності як основу нових міжнародних стандартів. У цьому плані здійснюється маніпулювання ідеями «відродити велич нації», «затвердити право сильного» на перерозподіл ресурсів та

територій планети, екстрадувати «іногородців-утриманців» із «передових країн» тощо.

По-третє, це встановлення децентралізованої самоврядної *соціальної* демократії у глобальному масштабі (відповідно до ідеалів Всесвітнього соціального форуму, заснованого в 2001 р. у бразильському місті Порту-Алегрі). Така *соціальна* демократія протилежна до існуючої *ліберальної* демократії на кшталт демократії широких народних мас (демократія рівності), яка протилежна демократії панівних еліт (демократія нерівності).

Ці досить відомі в світ-системному дискурсі варіації можливих шляхів історичного розвитку доповнені авторським висновком про додаткові вірогідні моделі світопорядку з урахуванням: а) китаєцентричної доктрини всесвітньої «спільноти єдиної долі» і б) євроцентричної моделі глобального «неовестфальського миру» ХХІ століття з політично оформленими цивілізаціями як суб'єктами нового політичного простору і часу.

На даний час головним ризиком, що загострює небезпеку розв'язання нової світової війни, є поглиблення антагонізму між двома світ-системами: панівною (американоцентричною) і тієї, що знаходиться у стадії формування (китаєцентричною). Ця версія корелює з версією З. Бжезинського про збільшення ризиків світової війни, що пов'язане зі зростанням напруженості у відносинах між західною та незахідною сукупностями держав світу, де незахідна сукупність претендує на глобальний перерозподіл і повну зміну існуючих стандартів міжнародного життя. Таким чином і світ-системна методологія І. Валлерстайна, і світ-імперська версія З. Бжезинського з різних сторін виокремлюють, по суті, загальну історичну тенденцію: поглиблення структурної кризи світ-системи, що загрожує світовою війною.

У даному аспекті російсько-українська війна визначається як «точка біфуркації», що тягне за собою ланцюг локальних конфліктів і політичних змін, які ведуть до граничних меж у поляризації світу, розширення «кола насильства» від Центральної Європи до Близького Сходу та Південно-Східної Азії. Все це супроводжується різким сплеском масової дезінформації,

маніпулювання суспільною свідомістю, потужними пропагандистськими атаками протиборчих сторін. За великим рахунком від результатів російсько-української війни залежить, зрештою, вся структура майбутнього світопорядку з його новими стандартами міжнародного життя та характер майбутньої світ-системи у цілому.

Але все це не знімає з порядку денного формулу І. Канта про «Вічний мир». Вона, навіть за нинішніх суворих умов, має достатні шанси для реалізації.

Першим кроком в напрямі побудови стійкого миру має бути приведення у відповідність фактично сформованого та юридично оформленого світового порядку, розробка правил та стандартів міжнародних відносин відповідно до цих нових нормативів.

Але в стратегічному плані потрібно вирішення головного завдання історії – глибокої реконструкції існуючого світопорядку при кардинальному перепрограмуванні «генетичного коду» капіталістичної світ-економіки від приватнопідприємницького накопичення до соціально орієнтованої кооперації задля загального блага.

Тобто перспектива стійкого миру залежить не тільки від того, яка з протиборчих сторін буде сильнішою у військово-політичному та економічному плані, але й від того, яка з них запропонує людству найбільш привабливу і справедливую модель світоустрою для найбільш повноцінного людського життя та розвитку.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи основні результати дисертаційного дослідження отримані на основі застосування методології світ-системного аналізу із залученням

широкого кола додаткових методологічних розробок та теоретичних джерел, зроблені наступні висновки:

Світові війни є одночасно і наслідками і чинниками фазових переходів світ-системи від одного якісного стану до іншого. Ланцюг світових війн є, по суті, серією «апгрейдів» світ-системи, які призводять до заміни старих форм організації глобального політичного простору на нові. За підсумками цього аналізу визначено основні підходи до досягнення міцного міжнародного миру, що передбачає занепад життєвого циклу існуючої світ-системи разом із епохою світових війн, що продукуються нею.

Це положення побудовано на основі теоретичної інтерпретації динаміки світ-системних перетворень в інтервалі XVI – XXI століть (історичний вік світ системи). Методологія світ-системного аналізу є високоефективним інструментом для розуміння сутності глобальних змін у першій чверті XXI століття та прогнозування можливих сценаріїв подальшого світового розвитку. Переваги цієї методології полягають, перш за все в тому, що вона долає крайнощі лінійно-стадіального детермінізму (Г. Гегель, К. Маркс, З. Бжезинський, Е. Тоффлер, Ф. Фукуяма та ін.) з одного боку, і циклічно-цивілізаційної інтерпретації історії (О. Шпенглер, А. Тойнбі, А. Куїглі, Ф. Бегбі, У. Мак-Ніл, С. Хантінгтон та ін) – з іншого.

У систематизацію та впорядкування ключових категорій світ-системного аналізу, таких як «світ-система», «світ-економіка», «світ-імперія», «світ-системний гегемон», «центр-периферія»; внесене доповнення у вигляді субординації концептів «світ-система», «світова війна» та «світовий порядок», де світова війна є чинником зміни світового порядку, а світовий порядок є оформленням фазового переходу світ системи на новий рівень.

Історія людства, в контексті теорії світ-системного аналізу, є поступальним хвилеподібним рухом від множинних міні-систем (заснованих на принципах кровної спорідненості та натурального взаємообміну) до появи однієї універсальної світ системи, заснованої на принципі приватного інтересу та накопичення капіталу. Ця система, капіталістична, за своєю

суттю, прагне до глобального охоплення і поглинання. Визначальним фактором процесу генези, розвитку та занепаду цієї системи є світ-економіка. В ході еволюції світ-системи, всередині неї відбувається протиборство двох інтенцій: світ-економічної (ліберальної) і світ-імперської (військово-політичної, авторитарної). Це можна простежити на прикладі зіткнення франкоцентричної світ-імперії та британоцентричної світ-економіки на початку XIX століття, або на прикладі зіткнення росієцентричної світ-імперії та американоцентричної світ-економіки в роки «Холодної» війни» (1946 – 1991 рр.).

Порівняльний аналіз основних етапів «фазового переходу» світ-системи показав, що в ході світ системної трансформації відбувалося: по-перше, зміна центрів економічної активності (південноєвропейський, – західноєвропейський континентальний, – британський острівний, – північноамериканський); по-друге, зміна політико-економічного гегемону (Венеція, – Нідерланди, – Великобританія, – Сполучені Штати Америки); по-третє, зміна співвідношення «центр – напівпериферія – периферія». Всі ці трансформації пов'язані з серією світових війн, масштаб яких різко виділяється на тлі пересічних війн.

Безсумнівно, новацією даного дослідження є розробка критеріїв світової війни, а саме:

а) *Загальна кількість прямих та непрямих учасників військового зіткнення.* Кількість держав суб'єктів світової війни значно перевищує кількість суб'єктів пересічних війн

б) *Геополітичний масштаб війни.* Театр бойових дій у світових війнах охоплює простори, які набагато перевершують театри бойових дій пересічних війн.

в) *Негарантованість підсумків світової війни* (внаслідок «поліакторності» та відносної рівності протиборчих сил.

г) *Обов'язкове ухвалення міжнародних політико-правових документів,* що фіксують встановлення нового післявоєнного світового порядку.

Визначені критерії є ключовими для розробки хроноскопії (історико-компаративного огляду) світових війн як екстремальних факторів фазового переходу світ-системи. В якості робочої гіпотези в науковий обіг було введено положення І. Валлерстайна про світові умовно «тридцятирічні» війни як фази апгрейду світ-системи та «технології» зміни глобального гегемона і світового порядку. До таких війн відносяться: Тридцятирічна (1618 – 1648 рр.); Наполеонівські війни (1803 – 1815 рр.); Перша світова війна (1914 – 1918 рр.). Друга світова (1939 – 1945 рр.) та «Холодна» світова війна (1946 – 1991 рр.). Причому наслідком кожної з розглянутих світових воєн була зміна світопорядку, зміна гегемона, та наступна фаза трансформації світ-системи.

Концепт «зміна світопорядків», який раніше тлумачився як загальнополітичне або пропагандистське явище, у нашому дослідженні розглядається як процес, що безпосередньо пов'язаний із світовими війнами. Кожна з них призводить до встановлення нового світового порядку, закріпленого у відповідних міжнародних документах, що супроводжується глибоким реструктуруванням політичного простору, зміною чи зміцненням позицій гегемона та коригуванням співвідношення «центр - периферія».

Так після закінчення Тридцятирічної війни (1618 – 1648 рр.) був встановлений Вестфальський світопорядок, який істотно змінив європейський політичний простір, послабив позиції «Священної Римської імперії германської нації» і породив нову більш децентралізовану політичну структуру – національні держави. Це зумовило підйом національних революцій у Нідерландах, а потім в Англії, що призвело до формування спочатку голландоцентричного, а потім британоцентричного ядра світ-системи.

Паризько-Віденський світопорядок встановлений після остаточної поразки Наполеона у світовій війні 1803 – 1815 рр. призвів не тільки до реструктурування політичного простору Європи, але й охопив набагато більших територій (Близький Схід Росія, Американський континент, тощо).

Боротьба двох гегемонів, один з яких уособлював світ-економіку (Англія), а інший, – світ-імперію (Франція), закінчився перемогою британоцентричного порядку. Остаточно розпалася Священна Римська імперія германської нації, остаточно була розділена Польща, а Росія стала претендувати на роль мир-імперії у її протиборстві з Англією.

Наступний, Версальський, світопорядок, який утворився після поразки Німеччини в ході Першої світової війни (1914 – 1918 рр.), знову кардинально змінює політичний простір, ще більше розширюючи діапазон свого впливу. Обрушилися всі імперії, які були або прямими супротивниками Великобританії (Австро-Угорська, Німецька, Османська), або її потенційними конкурентами (Російська імперія). Великобританія та її імперія остаточно набуває статусу гегемона, центру світ-економіки та світ-системи. Спроби другого Рейху перехопити пальму першості та стати новим центром світ-системи закінчилися повним крахом. Таким же крахом закінчилися спроби Російської світ-імперії не лише розширити свій політичний простір, але за умови захоплення Константинополю стати духовним лідером всього православ'я.

Ялтинсько-Потсдамський мирний договір та сформований на його основі новий світопорядок уклав підсумки другої світової війни (1939 – 1945 рр.) відповідно до яких світ-система знову набула глибоких структурних змін і знов радикально змінився політичний простір. По-перше, знову зазнали краху наміри німецької (нацистської) світ-імперії стати центром світ-системи ще й змінивши саму світ-систему в тоталітарному дусі. Ліберально-капіталістична світ-система вціліла, але центр її перемістився з Великобританії до США. По-друге, післявоєнний політичний простір було поділено на дві частини, одну з яких становила американоцентрична капіталістична світ-економіка, а іншу частину становила росіє-центрична світ-імперія, що прагнула сформувати соціалістичну контрсистему (антисистему). По-третє, зазнала децентралізації та впала остання з імперій – британська імперія, показавши всьому світу, що вже не може бути гегемоном

і центром світ-системи. По-чверте, після розгрому далекосхідної (Японської) імперії в цьому регіоні виникла нова тоталітарна світ-імперія (КНР), яка зайняла особливе геополітичне положення і почала свою стратегічну гру в антизахідному сегменті світу. По-п'яте, замість британоцентричної Ліги Націй, що дискредитувала себе в довоєнну добу, була створена нова структура координації глобальної політики, ООН. Її засновниками стали США та СРСР. Проте ця організація, вже на початку, несла в собі відбиток світ-системного розколу.

Наступний світопорядок, що виник в результаті сорокарічної Холодної світової війни (яка мала «гібридний характер, поєднуючи методи військових акцій та підливних операцій з широким застосуванням дезінформації та методів маніпулювання суспільною свідомістю) вмістив глибокі внутрішні протиріччя. Фактично було ліквідовано контрсистему в особі СРСР та групи східноєвропейських сателітів, але, за документами, продовжував існувати старий Ялтинсько-Потсдамський світопорядок. Це дало можливість пострадянській Росії заявити про свої права на встановлення свого суверенітету над колишніми радянськими територіями. В результаті цього Росія не зупинилася навіть перед застосуванням військової агресії. Цю ситуацію максимально використовує Китай, якій прагне остаточно зруйнувати нинішній світопорядок, що втратив свою актуальність, і створити новий світопорядок, що забезпечує встановлення китайської світ-системної гегемонії та формування нового ядра нової китаєцентричної світ-системи.

Відповідно, Російсько-Українська війна є наслідком двозначності (і невизначеності) пострадянського світопорядку і, одночасно, тригером гостроконфліктного формування нового світопорядку, який, нарешті, має бути закріпленим у відповідних міжнародних документах. Не будучи світовою війною, ця війна призвела до згурпування великих протиборчих сил, що складаються з безлічі явних та прихованих учасників (умовно поділених на Західну та Незахідну сукупність країн). Світ-системний аналіз Російсько-Української війни і пов'язаних з нею військово-політичних

конфліктів (Близький Схід, Тайвань, тощо) при безпрецедентній ескалації гонки озброєнь з особливою ультимативністю ставить питання про можливість (чи принципову неможливість) встановлення стабільного миру.

На базі загального прогнозу основних варіантів подальшої трансформації світ-системи (школа І. Валлерстайна), систематизовано способи виходу з сучасного світ-системного агону, обтяженого російсько-українською війною.

Припущення школи І. Валлерстайна про варіабельність світ-системних перетворень доповнено новими положеннями, це:

а) «технотронний неофеодалізм» (з його жорстким субординаційним розподілом соціальних ролей за їх функціональними особливостями);

б) «еко-фашизм» (з його відвертим поділом на «еліту», що монополює розпоряджається природними ресурсами та натовп «плебсу», життя, потреби та думки якого перебувають під жорстким і тотальним контролем «верхів»;

в) соціальна (відверто антиліберальна) демократія (з переважанням місцевого самоврядування).

г) можливість встановлення «неовестфальського» світового порядку та інституціонально оформленої поліцивілізаційності.

Причому встановлення кожного з цих світопорядків навряд чи відбудеться мирним шляхом, і це – найбільш важка проблема найближчих десятиліть.

Зберігається ймовірність втілення класичної формули І. Канта про «вічний мир», але за однієї головної умови: повної ліквідації або фундаментальної реструктуризації існуючої світ-системи, що позбавить її властивостей генератора та реципієнта світових війн.

Таким чином за результатами досліджень доведено, що світові війни знаходяться в структурно-функціональному взаємозв'язку з процесом життєдіяльності світ-системи; що ціле століття (з середини ХХ до середини ХХІ ст.) охоплене запеклою боротьбою світ-системи проти контр-системи в особі її гегемонів: спочатку США проти СРСР, а в даний час, США проти

КНР; що Російсько-Українська війна стала біфуркаційною точкою цієї боротьби; що встановлення стабільного і тривалого миру безпосередньо залежить від можливостей тотального переформатування всієї світ-системи, і, насамперед, деконструкції її приватнокапіталістичних основ.

Проте все це не знімає з порядку денного формулу І. Канта про «Вічний мир». Вона, навіть за нинішніх суворих умов, має достатні шанси для реалізації.

Першим кроком в напрямі побудови стійкого миру має стати приведення у відповідність фактично сформованого світового порядку з його політико-правовим оформленням, розробка правил та стандартів міжнародних відносин відповідно до цих нових нормативів.

Але в стратегічному плані потрібно вирішення головного завдання історії – глибокої реконструкції існуючого світопорядку при кардинальному перепрограмуванні «генетичного коду» капіталістичної світ-економіки від приватнопідприємницького накопичення до соціально орієнтованої кооперації задля загального блага.

Результати дослідження можуть бути застосовані фахівцями в галузі політичних наук, теорії міжнародних відносин, проблематики глобальної та національної безпеки. Вони можуть зацікавити представників різних гілок та рівнів влади, дипломатичних працівників, функціонерів політичних партій, громадських діячів, офіцерів Збройних сил України та органів державної безпеки, представників засобів масової інформації. Проблематика світових війн як чинника світ-системних трансформацій органічно входить у проблематику дисциплін політологічного циклу, що викладаються у закладах вищої освіти України. Такі предмети, як «Політологія», «Політична глобалістика», «Філософія політики», «Теорія міжнародних відносин», «Світова політика Нового та Новітнього часу», «Загальна теорія політики», «Порівняльний аналіз політичних систем», «Сучасна зарубіжна політологія», «Політична культура та ідеологія», «Міжнародні відносини: теорія та сучасність», «Політичні комунікації», «Політична конфліктологія»,

«Політичне прогнозування», «Політика євроінтеграції», «Етнополітологія», та ін., цілком можуть включити до свого контексту результати даного дослідження. На цій теоретичній основі можуть розроблятися відповідні методичні рекомендації та навчальні посібники. Все це сприяє підвищенню якості української політичної теорії та удосконаленню методологічної бази практичної політики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.

1. Адаптація України до переходу світ-системи від одно- до багатополюсності: аналітична доповідь / ред. М. Михальченко. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. 120 с.
2. Андрущенко М.О. Бродель vs Валлерстайн: до питання про темпоральний вимір політики. *Гілея: Науковий вісник*. 2010. Вип. 37. С. 137-149.
3. Барбюс А. Вогонь. Оповідання / пер. з фр. М. Терещенко. Київ: «Дніпро». 1969. 348 с.
4. Бондар В. Філософія війни. Тернопільський національний технічний університет ім. І. Пулюя. Україна. URL: https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/123456789/18513/2/Mig_nauk_conf_2016_Bondar_V-The_philosophy_of_war_38.pdf (дата звернення: 14.12.2024).
5. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. Т.3 / пер. з фр. Г. Філіпчук. Київ: Основи, 1998. 631 с.
6. Вегеш І. Наполеон Бонапарт: штрихи до політичного портрету. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія*. 2004. Вип 1. С. 38-58.
7. Вишневецьки Д. «Холодна війна»: чого нас не навчила історія. kр.ua. 2023. URL: <https://kr.ua/ua/politics/a663962-kholodna-vijna-chomu-nas-ne-navchila-istorija> (дата звернення: 12.2024).
8. Газін В. 11 листопада у всьому світі згадають про жертви першого тотального конфлікту. 2018. URL: https://zn.ua/ukr/HISTORY/velika-viyna-chi-vsi-yiyi-uroki-vivchilo-lyudstvo-293590_.html (дата звернення: 14.12.2024).
9. Геракліт. Філософський енциклопедичний словник / В.І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України. Київ: Абрис, 2002. 742 с.

10. Гурбич О.С. Теоретичні засади світ-системного аналізу. 2010. URL: <https://periodicals.karazin.ua/politology/article/download/3201/2775> (дата звернення: 15.12.2024).
11. Голос Америки Реакція на перший виступ Байдена перед Конгресом. 2020. URL: <https://www.golosameriki.com/a/biden-sotu-reaction/5873321.html> (дата звернення: 15.12.2024).
12. Данилевський М. Я. Енциклопедія історії України: Т. 2. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка. 2004. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Danylevsky_M (дата звернення: 15.12.2024).
13. Еволюція доктринних засад зарубіжної політики СРСР. КНУ ім. Т. Г. Шевченка. URL: <http://kimo.univ.kiev.ua/MVZP/10.htm> (дата звернення: 15.12.2024).
14. Калінін В. Ю. Дисциплінарна приналежність світ-системного аналізу: до питання визначення. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. Вип. 1/2(29/30) 2016. С. 11-14.
15. Карелін С. Два іноземні приклади ефективного самоврядування та українські реалії. «Європейська Правда». 2015. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/articles/2015/06/9/7034633/> (дата звернення: 15.12.2024).
16. Кіссінджер Г. Світовий порядок / пер. з англ. Н. Коваль. Київ: Наш формат. 2017. 320 с.
17. Клаузевіц К. Природа війни / пер. з нім. Харків: Vivat, 2018. 416 с.
18. Климовський С. Иммануїл Валлерстайн – інший погляд на історію. *Журнал «Вперед»* Електронне видавництво «Вперед». 20.03.2009. URL: <https://vpered.wordpress.com/2009/03/20/klymovsky-wallerstein/> (дата звернення: 15.12.2024).
19. Ковтун О. Світовий порядок у фокусі світ-системного аналізу. Institute of Democracy and Development. 2021.

URL: <https://institutedd.org/blog/posts/svitovii-poryadok-u-fokusi-svit-sistemnogo-analizu> (дата звернення: 15.12.2024).

20. Козаков В. С. Теорія світ-системного аналізу Іммануїла Валлерстайна: проблема ідентифікації системних та позасистемних соціальних конфліктів. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2011. Вип. 12. С. 20-23.

21. Коппель О. Світ-системний аналіз. Політична енциклопедія/ ред. Ю. Левенець. Київ: Парламентське видавництво. 2011. 808 с.

22. Коцюрубенко Г. М., Музиченко Г. В. Потенціал міжнародної співпраці у забезпеченні зменшення соціальної нерівності в Україні (Україно-китайський кейс). *Китаєзнавчі дослідження*. 2022. (3), С. 84-95.

23. Коч С. В. Від периферії до центру: амбівалентність європейського прикордоння, *Міжнародні та політичні дослідження*. 2022. Вип. 35 С.39-54.

24. Крисенко О.В. Порубіжжя Центрально-Східної Європи у світ-системній перспективі. *Вісник Харківського національного університету імені Каразіна «Питання політології»*. 2006. Вип 737. С. 183–190.

25. Кройтор А., Кольцов М. Виклики демократизації України у процесі європейської інтеграції під час російсько-української війни. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2022. № 39. С. 170–176.
URL: http://www.apfs.nuoua.od.ua/archive/39_2022/29.pdf

26. Марк Аврелій. Роздумування / пер. з грецької: О. Омецінський. Нью-Йорк: Науково-Дослідне Товариство Української термінології. 1986. 149 с.

27. Милосердна І. М., Краснопольська Т. М. Інтереси США в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні: кінець XX – початок XXI століття. *Актуальні проблеми політики*. 2021. Вип. 68. С. 106 – 113.

28. Музиченко Г. В. Співпраця влади і громадянського суспільства як умова подальшого демократичного розвитку. *Наукові праці МАУП*.

Політичні науки та публічне управління. Київ: Міжрегіональна Академія управління персоналом. 2022. Вип. 3 (63). С. 83-88.

29. Муссоліні Беніто. Моє життя / пер. з італійської В. Чайковський. Харків: Фоліо, 2017. 252 с.

30. Неліпа Д. Системний аналіз в політології. Підручник. Київ: Центр навчальної літератури. 2019. 304 с.

31. Ніколаєв Є. Світ-системний аналіз І. Уоллерстайна як сучасний методологічний підхід до аналізу розвитку світового господарства. *Людина і політика*. 2002. Вип. 6. С. 121 – 132.

32. Ніцше Ф. Повне зібрання творів. Т. 1. Народження трагедії / пер. з нім. К. Котюк, О. Семотюк, О. Фешовець. Львів: Астролябія. 2004. 769 в.

33. Ноосфера. encyclopedia of modern Ukraine, V. 23. Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. 2022. URL: <https://esu.com.ua/article-74036> (дата звернення: 15.12.2024).

34. Панафідін І. Філософська ідея миру: становлення та еволюція. Збірка наук. праць «Актуальні проблеми духовності». Вип. 12. Кривий Ріг: Криворізький державний педагогічний університет. С. 345–355.

35. Плутарх. Порівняльні життєписи / пер. з давньогрец. Й. Кобів, Ю. Цимбалюк. Київ: Дніпро, 1991. 440 с.

36. Політична наука в Україні. 211-216: у 2 т. Т.1. Політична наука: західні тренди розвитку і українська специфіка / НАН України. Інститут етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. Київ: Парламентське видавництво. 2016. 656 с.

37. Польовий М. А., Тарасюк В. О. Теоретичні засади моделювання публічнополітичних процесів. *Політичне життя*. 2023. Вип. 3. С. 26-35.

38. Політологічний енциклопедичний словник / ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2015. 816 с.

39. Попков В.В. Національне та загальнолюдське: сучасне прочитання М. Бердяєва. *Перспективи*. 2019. Вип. 4. С. 104 – 113.

40. Попков В.В. Китай в контексті світ-системної теорії І. Валлерстайна. XIV Міжнародна наукова конференція «Китайська цивілізація: традиції та сучасність». Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАНУ, 2020. С. 230-233.
41. Попков В. В. Світ-системна теорія Валлерстайна і доля системної альтернативи. *Міжнародні та політичні дослідження*. 2020. Вип. 33. Одеса: ОНУ імені І. І. Мечникова. С. 52 – 67.
42. Попков В. В. Смысловий аспект трансформації політичної реальності. *Соціокультурні чинники трансформації політичної реальності у ХХІ столітті*. Одеса: ОНУ імені І.І. Мечникова. 2020. С. 33-63.
43. Попков В. В. Хамід Фуад. Війна як феномен світової історії. Філософсько-політичний аналіз. *Міжнародні та політичні дослідження*. 2024. Вип. 37. С. 109-118.
44. Порошенко П.А. Настав час виграти цю війну. Главком. 2023. URL: <https://glavcom.ua/columns/poroshenko/nastav-chas-vihрати-tsju-vijnu-909096.html> (дата звернення: 15.12.2024).
45. Рубанов В. Системна сутність політичного аналізу. *Політичний менеджмент*. 2010. Вип. 4. С. 42-52.
46. Сапковський А. Гуситська трилогія. Кн.3 /пер. з польської А. Поритка. Київ: Клуб Сімейного Дозвілля. 2019. 624 с.
47. Симоненко Р. Віденський конгрес / Енциклопедія історії України. Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка. 2003. 688 с.
48. Системи міжнародних відносин. URL: https://studies.in.ua/mvidn_seminar/500-sistemi-mzhnarodnih-vdnosin.html (дата звернення: 15.12.2024).
49. Сунь-Цзи. Мистецтво війни / пер. Г. Латника. Київ: Арій (Антологія мудрості). 2014. 128 с.
50. Ткаченко, В.М., Кремень, В.Г. Україна в контексті світ-системного аналізу. *Україна в Європі: контекст міжнародних відносин*. К.: Фенікс. 2011. С. 492-518.

51. Узун Ю. В. (НЕ)скромні обійми Китаю: чинники зростання геополітичної суб'єктності КНР та ознаки глобальної кризи світового порядку. *Міжнародні та політичні дослідження*. 2019. Вип. 32, С. 171 – 206.
52. Узун Ю. В. Територіальна політика держав ЄС цілі, інструменти, результати. *Міжнародні та політичні дослідження*. 2023. Вип. 36. С. 129 – 146.
53. Усатенко І. Антиліберальна революція 1968 року: погляд Валлерстайна. *Електронне видання «Спільне»*. 19.03.2014 <https://commons.com.ua/ru/antiliberalna-revolyuutsiya-1968-roku-pogl/> (дата звернення: 15.12.2024).
54. Філософія глобальних проблем сучасності: Навчальний посібник для студентів вищих технічних навчальних закладів / ред. А. Арістова В. Київ: НТУ. 2016. 184 с.
55. Фісун О.А. Крисенко О.В. Глобальна історія в контексті сучасних теорій геоісторичних змін. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Питання політології*. 2004. Вип. 643. С. 6 – 13.
56. Французькі просвітителі про філософію історії. URL: http://ni.biz.ua/5/5_2/5_26235_frantsuzskie-prosvetiteli-o-filosofii-istorii.html (дата звернення: 15.12.2024).
57. Хуткий Д. О. Світ-система та світова система суспільств: порівняння теоретичних моделей. *Наукові записки*. Т. 70. Соціологічні науки. 2007. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/436a3d05-4b03-4fb8-9e7f-fc8a7fb864cc/content> (дата звернення: 15.12.2024).
58. Шевелєва М. Наполеон та Наполеоніда: Як Бонапарт хотів Україну облаштувати. URL: <https://uain.press/articles/napoleon-ta-napoleonida-yak-bonapart-hotiv-ukrayinu-oblashtuvati-1071989> (дата звернення: 15.12.2024).
59. Шелухін В. Україна в координатах світ-системи: між світ-економікою та світ-імперією (зауваги щодо перспектив). *Незалежний культурологічний часопис «І»*. URL:

https://www.jimagazine.lviv.ua/anons2013/Shelukhin_Ukraina_v_koordynatah_sv_it-system.htm (дата звернення: 15.12.2024).

60. Шість відозв Наполеона. Центральний державний історичний архів України. URL: https://cdiak.archives.gov.ua/v_Shist_vidozv_Napoleona.php (дата звернення: 15.12.2024).

61. Шкурат І. В. Глобальне суспільство як трансформаційна модель соціальної організації. *Право та державне управління*. 2019. Вип. 3 (36) Т. 2. С. 195 – 200.

62. Abdal A., Ferreira D. Deglobalization, Globalization, and the Pandemic¹ Current Impasses of the Capitalist World-Economy. *Journal of world-systems research*. 2021. URL: <https://jwsr.pitt.edu/ojs/jwsr/article/view/1028/1512> (дата звернення: 15.12.2024).

63. Amin S. *The Liberal Virus: Permanent War and the Americanization of the World*. London: Monthly Review Press. 2004. 144 p.

64. Arnagas C., Manyica J., Bremmer I., Schaaque M. What Global AI Governance Must Do. *Project-Syndicate*. Dec 21, 2023. URL: <https://www.project-syndicate.org/commentary/ai-governance-un-advisory-body-five-principles-by-ian-bremmer-et-al-2023-12?utm> (дата звернення: 16.12.2024).

65. Arrighi G. *The Long Twentieth Century. Money, Power, and the Origins of Our Times*. London: Verso. 1994. 400 p.

66. Ashford E. and Grieco K. How Ukraine Can Win Through Defense. A New Strategy Can Protect Kyiv and Stop Moscow From Winning. *Foreign Affairs*. January 10, 2024. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/how-ukraine-can-win-through-defense>

67. Awass O. The New Shape of the Global Power-Field (GPF). After the Transformation of the Modern World-System Post-World War II (Part 2). Further Outlines in the Evolution of the Field and its Impact on the Global South. *Journal of World-Systems Research*. 2022.Vol. 28 Issue 1. P. 5 – 24.

68. Bartels L. MDemocracy Erodes From the Top: Leaders, Citizens, and the Challenge of Populism in Europe. US: Princeton University Press. 2023. 280 p.
69. Beichman A. Who Won the Cold War? Liberal academic opinion has created the fiction that nobody won the cold war. Hoover Institution. 2001. URL: <https://www.hoover.org/research/who-won-cold-war> (дата звернення: 15.12.24)
70. Berdyaev N. Origin of Russian Communism. Michigan: University of Michigan Press. 1959. 192 p.
71. Berdyaev N. The Russian Revolution (Classic Reprint). London. Forgotten Books, 2018. 102 p.
72. Bethany A. Beijing Rules. China's Quest for Global Influence. London: John Murray, 2023. 400 p.
73. Bhandari A. Anti-Systemic Movements in the Attention Economy Engaging the Cultural Political Economy Approach. *Journal of world-systems research*. 2023. Vol. 29. Issue 1. URL: <https://jwsr.pitt.edu/ojs/jwsr/article/view/1100/1582> (дата звернення: 16.12.2024).
74. Billé F. and Humphrey C. On the Edge: Life Along the Russia-China Border. US: Harvard University Press. 2021. 400 p.
75. Bond P. Leaning on the BRICS as a Geopolitical Counterweight Leads Only to FauxPolyarchic, Subimperial “Spalling”. *Journal of world-systems research*. 2022. URL: <file:///C:/Users/user/Downloads/rmurray,+1124+Bond+commentary+layout+FINAL.pdf> (дата звернення: 16.12.2024).
76. Bortnick R. Globalnyie prichinyi rossiysko-ukrainskoy voyny. Ukrainian Institute of politics. URL: <https://uiamp.org/globalnye-prichiny-rossiysko-ukrainskoy-voyny> (дата звернення: 16.12.2024).
77. Brands H. The Age of Amorality. Can America Save the Liberal Order Through Illiberal Means. *Foreign affairs*. March/April 20. 2024. URL: <https://www.foreignaffairs.com/united-states/age-amorality-liberal-brands> (дата звернення: 16.12.2024).

78. Brendon P. The Decline and Fall of the British Empire, 1781 – 1997 London: Random House. 2007. 816 p.
79. Brzezinski Z. The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives. NY: Ingram Publisher Services. 2017. 256 p.
80. Brzezinski Z. Strategic Vision: America and the Crisis of Global Power. NY: Basic Books. 2012. 224 p.
81. Bull H. The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics. London: Red Globe Press. 1995. 329 p.
82. Doshi R. The Trump Administration's China Challenge. Rebuilding American Strength Will Take Buy-In at Home and Abroad—and From Trump Himself. *Foreign affairs*. November 29, 2024. URL: <https://www.foreignaffairs.com/united-states/trump-administrations-china-challenge> (дата звернення: 16.12.2024).
83. Calhoun C. Immanuel Wallerstein and the Genesis of World-Systems Analysis. *Journal of World-Systems Research*. 2023. Vol. 29. Issue 2. P. 257-285.
84. Chamberlain M. «Pax Britannica»? British Foreign Policy, 1789-1914. London: Longman. 1988. 224 p.
85. Chase-Dunn C., Jackie Smith J., Manning P., Grubačić A. Remembering Immanuel Wallerstein. *Journal of world-systems research*. 2020. Vol. 26. Issue 1. URL: <https://jwsr.pitt.edu/ojs/jwsr/article/view/995/1472> (дата звернення: 16.12.2024).
86. Churchill W. We will all go down fighting to the end. London: Penguin, 2010. 144 p.
87. Commentators' Predictions *Project Syndicate*. 2023. Dec 29. URL: <https://www.project-syndicate.org/onpoint/ps-commentators-predictions-for-2024-by-ps-editors-2023-12> (дата звернення: 16.12.2024).
88. Crouzet F. Outside the walls of Europe – the pax Britannica. *European Review*. 1999. Volume 7. Issue 4. Cambridge University. P. 447-453.

89. D'Amato P. A System of organized violence. *Socialistworker.org*. 2012. URL: <https://socialistworker.org/2012/01/27/a-system-of-organized-violence> (дата звернення: 16.12.2024).
90. Demianyk G. What Is AUUKUS? Australia, UK and US Unveil Defence Alliance To Thwart China. *The Guardian*. 2022. URL: https://www.huffingtonpost.co.uk/entry/auukus-national-security-defencesubmarinesnuclear_uk_614263b7e4b01f79194cb179 (дата звернення: 16.12.2024).
91. Dimitrov M. K. Dictatorship and Information: Authoritarian Regime Resilience in Communist Europe and China. UK: Oxford University Press. 2023. 496 p.
92. Duffy K. and Harbath K. Defending the Year of Democracy. What It Will Take to Protect 2024's 80-Plus Elections From Hostile Actors. *Foreign Affairs*. January 4. 2024. URL: <https://www.foreignaffairs.-com/united-states/defending-year-democracy?utm> (дата звернення: 16.12.2024).
93. Easterly J., Schwab S. and Conley C. Artificial Intelligence's Threat to Democracy. How to Safeguard U.S. Elections From AI-Powered Misinformation and Cyberattacks. *Foreign Affairs*. January 3. 2024. URL: <https://www.foreignaffairs.com/united-states/artificial-intelligences-threat-democracy?utm> (дата звернення: 16.12.2024).
94. Eaton N. German Blood, Slavic Soil: How Nazi Königsberg Became Soviet Kaliningrad. NY: Cornell University Press. 2023. 330 p.
95. Eddins C. Maroon Movements Against Empire. The Long Haitian Revolution, Sixteenth-Nineteenth Centuries. *Journal of world-systems research*. 2022. Vol. 28. Issue 2, URL: <https://jwsr.pitt.edu/ojs/jwsr/article/view/1108/1564> (дата звернення: 16.12.2024).
96. El-Erian M. The Growing Risk of Global Disorder. *Foreign Affairs. Project-syndicate*. Dec 14, 2023. URL: <https://www.project-syndicate.org/commentary/protecting-rules-based-western-international-order-by-mohamed-a-el-erian-2023-12> (дата звернення: 16.12.2024).

97. Erickson A. S., Gabriel B. Collins G. B. and Pottinger M. The Taiwan Catastrophe. What America – and the World –Would Lose If China Took the Island. *Foreign Affairs*. Feb. 16. 2024 URL: <https://www.andrewerickson.com/2024/02/the-taiwan-catastrophe-what-america-and-the-world-would-lose-if-china-took-the-island/> (дата звернення: 16.12.2024)
98. Ezcurdia J. Anderson J. Reflections on Walden Bello. The Persecution of the Global Left Vis-À-Vis Intercommunal Solidarity During Hegemonic Crisis. *Journal of World-Systems Research*. 2023. Vol. 29 Issue 1 URL: <https://jwsr.pitt.edu/ojs/jwsr/article/view/1155/1593> (дата звернення: 16.12.2024).
99. Fenelon J. Alford J. Envisioning Indigenous Models for Social and Ecological Change in the Anthropocene. *Journal of World-Systems Research*. 2020. Vol. 26. Issue 2. P. 193-211.
100. Ferguson N. The World in 2024: Crisis, Conflict and Consequences Intelligence. URL: <https://www.intelligencesquared.com/events/the-world-in-2024-with-niall-ferguson-crisis-conflict-and-consequences/> (дата звернення: 16.12.2024).
101. Fernández J. G. Immanuel Wallerstein's Legacy in Southern Europe. Notes for Thinking Andalusia from World-Systems Theory. *Journal of World-Systems Research*. 2022. Vol. 28. Issue 2. URL: <https://jwsr.pitt.edu/ojs/jwsr/article/view/1134/1574/> (дата звернення: 16.12.2024).
102. Fernández V. R., Moretti L., Ormaechea E. Divergent Convergence. Complementing Theoretical Approaches for Understanding the Rise of the Global South and the Challenges for “the Rest”. *Journal of World-Systems Research*. 2022. Vol. 28 Issue 1 URL: <file:///C:/Users/user/Downloads/1032-ArticleText-4310-1-10-20220326.pdf> (дата звернення 16.12.2024).
103. Fiedlschuster M. Globalization, EU Democracy Assistance and the World Social Forum. London, UK: Palgrave Macmillan, 2018. 307 p.

104. Filippini M. Using Gramsci: A New Approach. London: Pluto Press, 2017. 174 p.
105. Fisher J. No World Order. *Project-Syndicate*, 2023. URL: <https://www.project-syndicate.org/commentary/russia-ukraine-war-and-middle-east-chaos-symptoms-of-international-breakdown-by-joschka-fischer-2023-12> (дата звернення 16.12.2024).
106. Frank A. G., Gills B. K. The World System. Five hundred years or five thousand? London: Routledge 11 New Fetter Lane, 1993. 308 p.
107. Fridman, D. The Next 100 Years: A Forecast of the Events of the 21st Century. Anchor: Reprint edition, 2010. 253 p.
108. Fukuyama F. The End of History and the Last Man. London: Penguin, .2012. 448 p.
109. **Fuxian YI. China's Economic Engine Is Running Out of Fuel.** *Project- Syndicate*, 2023. URL: <https://www.project-syndicate.org/commentary/flawed-demographic-and-growth-forecasts-guide-chinese-economic-policy-by-yi-fuxian-2023-12?utm> (дата звернення: 16.12.2024).
110. Graeber D. All Economies are Ultimately Human Economies. *Journal of World-Systems Research*. 2021, Vol. 27. Issue 1 URL: <https://jwsr.pitt.edu/ojs/jwsr/article/view/1043/1519> (дата звернення: 17.12.2024).
111. Grell-Brisk M. Critical World-Systems Analysis. Thoughts on Organizing Against Antiracism Across Global-Local Boundaries. *Journal of World-Systems Research*. 2022. URL: <https://jwsr.pitt.edu/ojs/jwsr/article/view/1103/1565> (дата звернення: 17.12.2024).
112. Grell-Brisk M. Introduction to the Symposium. Parasitism and the Logics of Anti-Indigeneity and Antiracism. *Journal of World-Systems Research*. 2023. URL: <https://jwsr.pitt.edu/ojs/jwsr/article/view/1179/1607> (дата звернення: 16.12.2024).
113. **Grof S., Laszlo E., Russell P. The Consciousness Revolution: A Transatlantic Dialogue.** NY: Element Books Ltd, 1999. 164 p.

114. Grubačić A. Editorial Note. Ruling Abstractions and Unruly Spaces. *Journal of World-Systems Research*. 2022. URL: <https://jwsr.pitt.edu/ojs/jwsr/article/view/1143/1561> (дата звернення: 17.12.2024).
115. Grubačić A., Murray R. Editorial Note. The Twilight of our Times? *Journal of World-Systems Research*. 2023. URL: <https://jwsr.pitt.edu/ojs/jwsr/article/view/1180/1577> (дата звернення: 17.12.2024).
116. Gönen Z., Kurti Zh, Introduction to the Special Issue on Capitalist World-Economy in Crisis. Policing, Pacification, and Legitimacy. *Journal of World-Systems Research*. 2021. URL: <file:///C:/Users/user/Downloads/rmurray,+1054-Article+Text+PROOF.pdf> (дата звернення: 17.12.2024).
117. Guyer P. Introduction to Kant's essay in Political Philosophy: The Essential Texts. Oxford University Press, 2005. P. 1-2. URL: <https://www2.hawaii.edu/~freeman/courses/phil320/21.%20Perpetual%20Peace.pdf> (дата звернення: 17.12.2024).
118. Haass R. A Year of War and Little Peace. *Project-Syndicate*. 2023. URL: <https://www.project-syndicate.org/commentary/2023-year-of-war-few-bright-spots-by-richard-haass-2023-12?utm> (дата звернення: 17.12.2024).
119. **Happymon J. How to Thwart China's Bid to Lead the Global South. America Should See India as a Bridge to the Rest of the World.** *Foreign Affairs*. 2023. URL: <https://www.foreignaffairs.com/china/how-thwart-chinas-bid-lead-global-south?utm> (дата звернення: 17.12.2024).
120. **Harrison W. M. Napoleon's Italian Campaign.** https://www.worldhistory.org/Napoleon's_Italian_Campaign/ (дата звернення: 16.12.2024).

121. Haykel B. War Is What Hamas and Iran Want. *Project-Syndicate*. 2023. URL: <https://www.project-syndicate.org/commentary/israel-gaza-war-plays-into-hamas-irans-hands-by-bernard-haykel-2023-12> (дата звернення: 17.12.2024).
122. Hitler Adolf. *Mein Kampf* / Engl. Transl. Murphy J. 1925. URL: <https://greatwar.nl/books/meinkampf/meinkampf.pdf> (дата звернення: 16.12.2024)
123. **Hopkins T. Wallerstein I., etc. Cyclical Rhythms and Secular Trends of the Capitalist World-Economy.** *Review*. 1979. Vol. II, No.4. P. 483-500.
124. **Hornborg A. The World-System and the Earth System Struggles with the Society. Nature Binary in World-Systems Analysis and Ecological Marxism.** *Journal of World-Systems Research*. 2020. URL: <https://jwsr.pitt.edu/ojs/jwsr/article/view/989/1489> (дата звернення: 17.12.2024).
125. **Horne J. The New World Order, Post-1918.** *History Ireland*. 2018. Vol. 26. No. 6. P. 28-31. URL: <https://www.jstor.org/stable/26565965> (дата звернення: 17.12.2024).
126. Huang Y. *The Rise and Fall of the EAST: How Exams, Autocracy, Stability, and Technology Brought China Success, and Why They Might Lead to Its Decline.* Conntncicut: Yale University Press, 2023. 440 p.
127. Huntington S. P. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order.* NY: Simon and Schuster, 2007. 368 p.
128. Huizinga J. *Homo ludens.* NY: Angelico Press, 2016. 232 p.
129. **Jones S. England, Holland and the capitalist commercial revolution of the seventeenth century.** *South African Journal of Economic History*. 1986. V. 1, Issue 1. P. 19 – 41.
130. Jones H. *Crucible of Power: A History of U.S. Foreign Relations Since 1897.* NY: Rowman & Littlefield, 2008. 621 p.
131. Kant I. *Perpetual peace. A Philosophica Essay*/transl. M. Campbell Smith. London: George Allen & Unwin LTD. NY: The Macmillan Company, First

Edition 1903. URL: <https://www.gutenberg.org/files/50922/50922-h/50922-h.htm> (дата звернення: 17.12.2024).

132. **Khrucheva N. The West Must Face Reality in Ukraine.** *Project-Syndicate*. 2023. URL: <https://www.projectsyndicate.org/commentary/western-calls-for-russias-total-defeat-in-ukraine-alienates-russians-strengthens-putin-by-nina-l-khrushcheva-2023-12?utm> (дата звернення: 17.12.2024).

133. Kondratiev N. *The Works of Nikolai D. Kondratiev*. London: Pickering & Chatto Publishers, 2014. 1419 p.

134. Krepinevich A. The Big One: Preparing for a Long War With China. *Foreign Affairs*. 2023. URL: <https://www.foreignaffairs.com/china/united-states-big-one-krepinevich> (дата звернення: 17.12.2024).

135. Kuromiya H. Stalin and his era. *Historical journal*. Cambridge. 2007. Vol. 50, N 3. P. 711–724.

136. Kurti ZhStarting a Dialogue: From Radical Criminology to Critical Resistance. An Interview with Tony Platt. *Journal of World-Systems Research*. 2021. URL: <https://jwsr.pitt.edu/ojs/jwsr/article/view/1051/1518> (дата звернення: 17.12.2024).

137. **Kurz M. How Capitalism Became a Threat to Democracy.** *Project-Syndicate*. 2024. URL: <https://www.project-syndicate.org/onpoint/how-capitalism-became-a-threat-to-democracy-by-mordecai-kurz-2024-03?utm> (дата звернення: 17.12.2024).

138. Lachmann R. *First-Class Passengers on a Sinking Ship: Elite Politics and the Decline of Great Powers*. London: Verso Press, 2020. 477 p.

139. Lampert E. *Nicolas Berdyaev and the new Middle Ages*. NY: Leopold Classic Library, 2015. 102 p.

140. Lenin V. *The Dictatorship Of The Proletariat. Lenin's Collected Works*, 4th English Edition. Progress Publishers, 1965. C. 93-104.

141. Lenin V. *Imperialism, the Highest Stage of Capitalism*. Australia, Newtown: Resistance Books, 1999. 148 p.

142. Leonard M. China's Game in Gaza. How Beijing Is Exploiting Israel's War to Win Over the Global South. *Foreign Affairs*. 2024. URL: <https://www.foreignaffairs.com/china/chinas-game-gaza?utm> (дата звернення: 16.12.2024).

143. LePoire D. J. Insights from General Complexity Evolution for Our Current Situation. *Journal of World-Systems Research*. 2023. URL: <https://jwsr.pitt.edu/ojs/jwsr/article/view/1176/1581> (дата звернення: 16.12.2024).

144. Lesaffer R. **The Congress of Vienna (1814–1815)**. L: Oxford Public International Law. 2024. URL: <https://opil.ouplaw.com/page/477> (дата звернення: 16.12.2024).

145. Lewis M. B. **Cycles and Transformation: China's State-Capitalism as Adaptive Strategy in the Age of Capitalist Governance**. *Journal of World-Systems Research*. 2023. Vol. 29 Issue 2. URL: file:///C:/Users/user/Downloads/Cycles_and_Transformation_Chinas_State-Capitalism.pdf (дата звернення: 16.12.2024).

146. Liana Fix L. and Kimmage M. Trump's Threat to Europe. His First Term Tested the Transatlantic Relationship – but His Second Would Break It. *Foreign Affairs*. 2024. URL: https://www.foreignaffairs.com/united-states/trumps-threat-europe?utm_ (дата звернення: 16.12.2024).

147. Lord R. H. Bismarck and Russia in 1863. *The American Historical Review*. Vol. 29, No. 1 (Oct., 2023. Oxford University Press, 24-48. URL: <https://www.jstor.org/stable/1839273> (дата звернення: 16.12.2024).

148. Macron E. The Pillars of Green Wisdom. *Project-Syndicate*. 2023. URL: <https://www.project-syndicate.org/commentary/main-priorities-for-global-climate-policy-by-emmanuel-macron-2023-12?utm> (дата звернення: 17.12.2024)

149. Malloch-Brown M Outlook for Multilateralism in 2024. *Project-Syndicate*. 2023. URL: <https://www.project-syndicate.org/magazine/multilateralism-un-development-bank-reform->

opportunities-obstacles-by-mark-malloch-brown-2023-12?utm (дата звернення: 16.12.2024)

150. Mann M. On Wars. US: Yale University Press, 2023. 616 p.
151. Marcus Aurelius. Meditations. London: Penguin Classics, 2006. 304 p.
152. Meyer. J. W. Wallerstein: Personal Reflections. *Journal of World-Systems Research*. 2023. Vol. 29. P. 293-294.
153. Mill J. S., Bentham J. Utilitarianism and Other Essays. London: Penguin Books, 1987. 356 p.
154. Myloserdna I., Kravchuk O., Shoturma N., Grabina G., Vedenieiev V., Shtelmashenko A. The Information Revolution in the Post-Industrial Society: Dangers in Political Processes. Postmodern Openings. 2022, Vol. 13, Is. 4. P. 113-126. URL: <https://lumenpublishing.com/journals/index.php/po/article/view/5398/404> (дата звернення: 17.12.2024).
155. Miniailo. A Don't Give Up on a Better Russia. An Opposition Activist in Moscow on How His Country Can Change. *Foreign Affairs*. 28. 12. 2023. URL: <https://www.foreignaffairs.com/russian-federation/dont-give-better-russia?utm> (дата звернення: 17.12.2024).
156. Mitter R. The Real Roots of Xi Jinping Thought. Chinese Political Philosophers' Long Struggle With Modernity. *Foreign affairs*. 2024. URL: <https://www.foreignaffairs.com/reviews/china-real-roots-xi-jinping-thought> (дата звернення: 17.12.2024).
157. Modelski G., Thompson W. R. Leading Sectors and World Powers: The Coevolution of Global Politics and Economics. Columbia: University of South Carolina Press, 1996. P. 65-69.
158. Moltke on the Art of War: Selected Writings. London: Random House Publishing Group, 1995. 288 p.
159. Moore J. W. How to Read Capitalism in the Web of Life. Towards a World-Historical Materialism in the Web of Life. *Journal of World-Systems Research*. 2022. URL: <https://jwsr.pitt.edu/ojs/jwsr/article/view/1127/1558> (дата звернення: 16.12.2024)

160. Mosley O. *Essays on Fascism by Benito Mussolini*. London: Sanctuary Press Ltd, 2019. 90 p.
161. Napoleon's Italian Campaign Definition Harrison W. Mark by Harrison W. Mark. *World History Encyclopedia*. URL: https://www.worldhistory.org/Napoleon's_Italian_Campaign/ (дата звернення: 17.12.2024).
162. Narinsky M. The Yalta-Potsdam System of International Relations and the Cold War. 2020. P. 1-30. URL: <https://www.cambridgescholars.com/resources/pdfs/978-1-5275-4379-9-sample.pdf> (дата звернення: 16.12.2024).
163. Nye J. S. *Soft Power. The Means to Success in World Politics*. N Y: Public Affairs, 2004. 206 p.
164. Nye J. What caused Russia-Ukraine War. *Project-syndicate*. URL: <https://www.project-syndicate.org/commentary/what-caused-russia-ukraine-war-by-joseph-s-nye-2022-10/> (дата звернення: 16.12.2024).
165. O'Toole F. Disunited Kingdom. Will Nationalism Break Britain? *Foreign Affairs*. 2023. URL: <https://www.foreignaffairs.com/europe/disunited-kingdom-nationalism-break-britain-fintan-otoole?utm> (дата звернення: 16.12.2024).
166. Palacio A. The Rule of Law Under Fire. Three forces that are eroding a foundational principle of the post-1945 international order. *Project-Syndicate*. 2023. URL: <https://www.project-syndicate.org/commentary/authoritarianism-theocracy-and-polarization-undermine-the-rule-of-law-by-ana-palacio-2023-12> (date of access 17.12.2024).
167. Palliser D. M. *The Age of Elizabeth: England under the later Tudors, 1547 – 1603*. London; New York: Longman, 1992. 516 p.
168. Parker G. *The Dutch Revolt*. London: Penguin Books, 2022. 334 p.
169. Pascal D. *The Thirty Years' War: The first modern war?* 2017. URL: <https://blogs.icrc.org/law-and-policy/2017/05/23/thirty-years-war-first-modern-war/> (дата звернення: 17.12.2024).

170. Patton S. The Peace of Westphalia and its Affects on International Relations. *Diplomacy and Foreign Policy. The Histories*. 2019. Vol. 10. Is. 1. Article 5. URL: https://digitalcommons.lasalle.edu/the_histories/vol10/iss1/5 (дата звернення: 17.12.2024).
171. Pine A. The Field is Upon Us. Anti-Fascist Anthropology as Ethical Imperative. *Journal of World-Systems Research*. 2023. URL: <https://jwsr.pitt.edu/ojs/jwsr/article/view/1178/1587> (дата звернення: 16.12.2024)
172. Pistor K. Elon Musk and the Absolutist Revival. *Project-Syndicate*. 2024. URL: <https://www.project-syndicate.org/commentary/elon-musk-pay-package-modern-ceo-resembles-absolute-monarch-by-katharina-pistor-2024-02?utm> (дата звернення: 17.12.2024)
173. Plys K. Theorizing Capitalist Imperialism for an Anti-Imperialist Praxis. Towards a Rodneyan World-Systems Analysis. *Journal of World-Systems Research*. 2021. URL: <https://jwsr.pitt.edu/ojs/jwsr/article/view/1022/1511> (дата звернення: 16.12.2024)
174. Polanyi K. *The Great Transformation*. Boston, Massachusetts: Beacon Press, 2001. 317 p.
175. Polovyi Mykola Threats of Wartime Restrictions to Post-War Democracy in Ukraine. *Civil Review, Special Issue*. IV, 2023. P. 159-167.
176. Popkov V.V., Azaiev J. A. Counter-systemic trends in the modern political history. *European Political And Law Discourse*. 2020. V 6. P. 123-129.
177. Popkov V.V., Azaiev J. A. The War and the World-system Fate. Modern interpretation of Immanuel Wallerstein. *Inter Polis. Міжнародні та політичні дослідження*. 2022. Вип. 35. P. 106-112.
178. Popkov V. V., Fuad Hamid the war and the world order (rethinking I. Wallerstein). *Збірник наукових праць міжнародної науково-практичної конференції*. Одеса: ОНУ ім. І. І. Мечникова, 2022. P. 12-15.

179. Popkov V. V., Fuad Hamid. The world-system dynamics and the realities of our time. *Міжнародні та політичні дослідження*. 2023. Вип. 36. Р. 177-187.

180. Popkov V. V., Hamid F. Russian-Ukrainian war as a subject of world-system analysis. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Політичні науки*. 2023. Р. 113-118.

181. Popkov V. V., Hamid F. The «Eternal Peace» concept as a subject of world-system analysis and Chinese viewpoint. *Політичне життя*. 2023. Вип. 4. Р.149-155.

182. Popkov V. V., Hamid F. The Russian-Ukrainian War in the Context of XXI-st Century World-System Changes. Experience of I. Wallerstein's Methodology. *Міжнародні та політичні дослідження*. 2024. Вип. 38. С. 204-213.

183. Potiker S. L. Introduction to the Special Issue. Anti-State and Anti-Systemic – Exilic Spaces and Societies in Movement in the WorldSystem. *Journal of World-Systems Research*. 2022. URL: <https://jwsr.pitt.edu/ojs/jwsr/article/view/1142/1562> дата звернення: (дата звернення: 18.12.2024).

184. Potiker S. L., Alimahomed-Wilson J., Williams D. Anarchist and Anarchistic Anti-Systemic Movements in World-Systems Perspective. A Qualitative Comparative Analysis of Non-State Spaces. *Journal of World-Systems Research*. 2022. URL: <https://jwsr.pitt.edu/ojs/jwsr/article/view/1097/1563> (дата звернення: 18.12.2024).

185. Poznansky M. The Ukraine-Taiwan Tradeoff. U.S. Support for Ukraine Diverts Weapons From Taiwan but Demonstrates Resolve to China. *Foreign Affairs*. 2024. URL: <https://www.foreignaffairs.com/china/ukraine-taiwan-tradeoff?utm> (дата звернення: 16.12.2024)

186. Prokopenko A. Putin's Unsustainable Spending Spree. How the War in Ukraine Will Overheat the Russian Economy. *Foreign Affairs*. 2024.

URL: https://www.foreignaffairs.com/russian-federation/putins-unsustainable-spending-spree?utm_ (дата звернення: 18.12.2024)

187. PS Commentators' Predictions for 2024. *Project-Syndicate*. URL: https://www.project-syndicate.org/onpoint/ps-commentators-predictions-for-2024-by-ps-editors-2023-12?utm_ (дата звернення: 18.12.2024)

188. Roach S. The Myth of the Unprecedented. «Exceptional» crises have been the norm. *Project-Syndicate*. 2023. URL: https://www.project-syndicate.org/commentary/forecasters-policymakers-must-accept-that-crises-are-the-norm-by-stephen-s-roach-2023-12?utm_ (дата звернення: 16.12.2024)

189. Robinson W. The Violent Crackup of the Post-WWII International Order. Notes on the Geopolitical Crisis and Global Capital. *Journal of World-Systems Research*. 2023. URL: <https://jwsr.pitt.edu/ojs/jwsr/article/view/1153/1589> (дата звернення: 18.12.2024)

190. Rumer E. How Putin's War Became Russia's War. The Country Will Struggle to Reckon With Its Crimes in Ukraine. *Foreign affairs*. 2023. URL: <https://www.foreignaffairs.com/russian-federation/how-putins-war-became-russias-war> (дата звернення: 18.12.2024)

191. Rush D. The Trump Administration's China Challenge Rebuilding American Strength. *Foreign Affairs*. November 29, 2024. https://www.foreignaffairs.com/united-states/trump-administrations-china-challenge?utm_ (дата звернення: 18. 12. 2024)

192. Sanders B. A Revolution in American Foreign Policy. Replacing Greed, Militarism, and Hypocrisy With Solidarity, Diplomacy, and Human Rights. *Foreign Affairs*. 2024. URL: https://www.foreignaffairs.com/united-states/revolution-american-foreign-policy-bernie-sanders?utm_ (дата звернення: 18.12.2024).

193. Saredidine T. Middle Kingdom Enters Middle East. A World-Systems Analysis of Peripheralization along the Maritime Silk Road Initiative. *Journal of World-Systems Research*. 2021.

URL: <https://jwsr.pitt.edu/ojs/jwsr/article/view/1027/1508> (дата звернення: 19.12.2024)

194. Schroeder P. (2023) The Real Russian Nuclear Threat. The West Is Worried About the Wrong Escalation Risks. *Foreign Affairs*. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/real-russian-nuclear-threat> (дата звернення: 19.12.2024)

195. Schumpeter, Joseph A. Capitalism, Socialism and Democracy (2nd ed.). NY: Start Classics; Second edition, 2024. 427 p.

196. Singh S. Why Modi Can't Make India a Great Power. Government-Backed Intolerance Is Tearing the Country Apart. *Foreign Affairs*. 2023. URL: <https://www.foreignaffairs.com/india/why-modi-cant-make-india-great-power> (дата звернення: 16.12.2024)

197. Skylar Mastro O. The Next Tripartite Pact? China, Russia, and North Korea's New Team Is Not Built to Last. *Foreign affairs*. 2024. URL: <https://www.foreignaffairs.com/china/next-tripartite-pact?utm> (дата звернення: 19.12.2024)

198. Slaughter A.-M. The Idea That Is America. NY: Basic Books. 2008. 272 p.

199. Slaughter A.-M. Renewal: From Crisis to Transformation in Our Lives, Work, and Politics. New Jersey. Princeton University Press, 2023. 224 p.

200. Soldatov A. and Borogan I. The Rebirth of Russian Spycraft. How the Ukraine War Has Changed the Game for the Kremlin's Operatives – and Their Western Rivals. *Foreign Affairs*. 2023. URL: <https://www.foreignaffairs.com/russian-federation/rebirth-russian-spycraft?utm> (дата звернення: 19.12.2024).

201. Sommer J., Hargrove A. Power and Politics in the World-System A Cross-National Analysis of Environmental Governance. *Journal of World-Systems Research*. 2020. URL: <https://jwsr.pitt.edu/ojs/jwsr/article/view/998/1507> (дата звернення: 16.12.2024).

202. Sousa Santos B. Encountering Other Cultural Universes on the Brink of Chaos. *Journal of World-Systems Research*. 2022. URL: <https://jwsr.pitt.edu/ojs/jwsr/article/view/1141/1573> (дата звернення: 19.12.2024)
203. Sousa Santos B. The Silence of the Intellectuals. *Journal of World-Systems Research*. 2023. URL: file:///C:/Users/user/Downloads/1177+de+Sousa+Santos+PDF.pdf (дата звернення: 16.12.2024).
204. Szelenyi Zs. Tainted Democracy: Viktor Orban and the Subversion of Hungary. London: Hurst & Company, 2023. 352 p.
205. Taylor King M. What Will a 22nd-Century Toynbee Say About Ukraine? Among other things, he'll note a reified nationalism and a Russia embittered with its diminishing status. *WSJ*. 2023. URL: <https://www.wsj.com/articles/what-will-a-22nd-century-toynbee-say-about-ukraine-nationhood-historian-war-civilization-russia-civil-society-france-11672660751> (дата звернення: 16.12.2024).
206. Toffler A. The Third Wave: The Classic Study of Tomorrow. NY: Random House Publishing Group, 1981. 537 p.
207. Toffler A., Toffler H. War and Anti-War: Making Sense of Today's Global Chaos. NY: Grand Central Publishing, 1995. 370 p.
208. Tomuschat Chr. The 1871 Peace Treaty between France and Germany and the 1919 Peace Treaty of Versailles. 2004. URL: <https://www.researchgate.net/publication/291263310> (дата звернення: 19.12.2024).
209. Torkunov A V., Wohlforth W. C. and Martynov B. F. History of International Relations and Russian Foreign Policy in the 20th Century (Vo II). Cambridge Scholars Publishing. (2020). URL: <https://www.cambridgescholars.com/resources/pdfs/978-1-5275-4379-9-sample.pdf> (дата звернення: 19.12.2024).
210. Tousignant M. Europe: 100 years of war and transformation. *Washington Post*. 2014. URL: <https://www.washingtonpost.com/lifestyle/>

kidspost/europe-history-timeline-100-years/2022/02/19/be8a1b92-901c-11ec-a99e-2fbe37c65c5b_story.html (дата звернення: 19.12.2024).

211. Toynbee A. J. *A Study of History*. Edition HC Book: Oxford University Press, 1957. 863 p.

212. Turkowski A., Zarycki T. From Wallerstein to Rothschild. The Sudden Disappearance of the Polish School of Dependency Theory After 1989 as a Manifestation of Deeper Transformations in the Global Field of Social Science. *Journal of World-Systems Research*. 2023. URL: <https://jwsr.pitt.edu/ojs/jwsr/article/view/1135/1584> (дата звернення: 19.12.2024).

213. Vaishnav M. Is India's Rise Inevitable? The Roots of New Delhi's Dysfunction. *Foreign Affairs*. 2023. URL: <https://www.foreignaffairs.com/reviews/indias-rise-inevitable> (дата звернення: 19.12.2024)

214. Valiani S. Onward To Liberation! – Samir Amin and the Study of World Historical Capitalism. *Journal of World-Systems Research* 2021. URL: <https://jwsr.pitt.edu/ojs/jwsr/article/view/1014/1541> (дата звернення: 19.12.2024)

215. Wallerstein I. *The Modern World-System. Vol. 1: Capitalist Agricultural and the origins of the European World-Economy in the sixteenth Century*. N Y: Academic Press, 1974. 440 p.

216. Wallerstein I. *The Modern World-System. Vol.2: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600-1750*. N Y: Academic Press, 1980. 478 p.

217. Wallerstein I. *The Modern World-System. Vol.3; The Second Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730-1840's*. San Diego: Academic Press, 1989. 483 p.

218. Wallerstein I. The West, Capitalism, and the Modern World-System. *Review*, 1992. Vol. XV, No. 4. P. 561 – 619.

219. Wallerstein I. *Capitalist Civilization. Wei Lun Lecture Series II*. Beijing: University Bulletin. Supplement, 1992. P. 5-26.

220. Wallerstein I. The Time-Space of World-Systems Analysis: A Philosophical Essay. *Historical Geography*, 1993. Vol. 23, No. ½, P. 5 – 22.
221. Wallerstein I. After Liberalism. NY: New Press, 1995. 288 p.
222. Wallerstein I. The inter-state structure of the modern world-system / Smith S., Booth K., Zalewski M., eds. International theory: positivism and beyond. Cambridge: Cambridge University Press, 1996. P. 87 – 107.
223. Wallerstein I. Open the Social Sciences. *Historical Geography*, 1996. Vol. 50, No. 1. P. 1-7.
224. Wallerstein I. The End of The World as We Know It. Social Science for the Twenty-First Century. NY: Minnesota Press, 1999. 277 p.
225. Wallerstein I. The Essential Wallerstein. N Y: The New Press, 2000. 471 p.
226. Wallerstein I. Unthinking Social Science. The Limits of Nineteenth-Century Paradigms. Publisher: Temple University Press, 2001. 286 p.
227. Wallerstein I. World-System Analysis. An Introduction. Durham and London: Duke University Press, 2004. 111 p.
228. Wallerstein I. Remarks on Challenging Capitalist Modernity. *Journal of World-Systems Research*. 2021. URL: <https://jwsr.pitt.edu/ojs/jwsr/article/view/1044/1520> (дата звернення: 19.12.2024).
229. Watling J. The War in Ukraine Is Not a Stalemate. Last Year's Counteroffensive Failed – but the West Can Prevent a Russian Victory This Year. *Foreign Affairs*. 2024. URL: https://www.foreignaffairs.com/ukraine/war-ukraine-not-stalemate?utm_ (дата звернення: 19.12.2024).
230. Wolf M. The Crisis of Democratic Capitalism. London: Penguin Press, 2023. 496 p.
231. Xi stresses winning tough, protracted battle against corruption. Xinhua: 2024-01-09. URL: <https://english.news.cn/20240108/a541f3c1a4b4434f813e1ef98eecf568/c.html> (дата звернення: 19.12.2024).
232. Yepremyan T. Napoleonic paradigm of European integration: theory and history. *La Revue Napoleonica*. 2021. N 39. Issue 1. P.35-53.

233. Zakaria F. The Self-Doubting Superpower. America Shouldn't Give Up on the World It Made. *Foreign Affairs*. 2023. URL: <https://www.foreignaffairs.com/united-states/self-doubting-superpower-america-fareed-zakaria> (дата звернення: 19.12.2024).

234. Zara T. Against the World: Anti-Globalism and Mass Politics Between the World Wars. NY: W. W. Norton & Company, 2023. 384 p.

235. Zelikow Ph. The Atrophy of American Statecraft. How to Restore Capacity for an Age of Crisis. *Foreign Affairs*. 2023. URL: https://www.foreignaffairs.com/united-states/atrophy-american-statecraft-zelikow?utm_medium (дата звернення: 16.12.2024).

236. Zreik M. The westphalia peace and its impact on the modern European state. URL: <https://media.neliti.com/media/publications/348773-the-westphalia-peace-and-its-impact-on-t-2457df08.pdf> (дата звернення: 16.12.2024).

237. Zhao J. Investigating the Asymmetric Core/Periphery Structure of International Labor Time Flows. A New Network Approach to Studying the World-System. *Journal of World-Systems Research*. 2021. URL: <https://jwsr.pitt.edu/ojs/jwsr/article/view/1006/1509> (дата звернення: 19.12.2024)

238. Zygar M. Russia's War on Woke. Putin Is Trying to Unite the Far Right and Undermine the West. 2024. URL: <https://www.foreignaffairs.com/russian-federation/russias-war-woke?utm> (дата звернення: 16.12.2024).

239. 20th CPC National Congress 2022. URL: http://en.cppcc.gov.cn/2022-10/22/c_823413.htm (дата звернення: 19.12.2024).

ДОДАТКИ

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Fouad Hamid, Popkov V. V. The «Eternal Peace» Concept as a Subject of World-System Analysis and Chinese Viewpoint. *Політичне життя*. 2023. № 4. С 149-155. . Внесок Хаміда Фуада – 80% (виклад матеріалу); внесок В.В. Попкова – 20% (формулювання напряму та методології дослідження).
2. Fouad Hamid, Popkov V. V. THE The World-System Dynamics and the Realities of Our Time. *Міжнародні та політичні дослідження*. 2023. Вип. 36 С. 177-187. . Внесок Хаміда Фуада – 80% (виклад матеріалу); внесок В.В. Попкова – 20% (формулювання напряму та методології дослідження).
3. Hamid Fuad, Popkov V. V. Russian-Ukrainian War as a Subject of World-System Analysis. *Вісник ДонНУ імені Василя Стуса*. 2023. Сер.: Політичні науки. С. 113-118. . Внесок Хаміда Фуада – 80% (виклад матеріалу); внесок В.В. Попкова – 20% (формулювання напряму та методології дослідження)
4. Хамід Фуад, Попков В. В.. Війна як феномен світової історії: філософсько-політичний аналіз. *Міжнародні та політичні дослідження*. 2024. Вип. 37. С. 109-118. . Внесок Хаміда Фуада – 80% (виклад матеріалу); внесок В.В. Попкова – 20% (формулювання напряму та методології дослідження)
5. Fouad Hamid, Popkov V. V. The Russian-Ukrainian War in the Context of XXI-st Century World-System Changes. Experience of I. Wallerstein`s Methodology. *Міжнародні та політичні дослідження*. 2024. Вип. 38. С. 204-213. . Внесок Хаміда Фуада – 80% (виклад матеріалу); внесок В.В. Попкова – 20% (формулювання напряму та методології дослідження)

6. Фуад Хамід Халіль. Геополітичні небезпеки пострадянського світопорядку: припущення З. Бжезинського та сучасні тренди. *Політичне життя*. 2025. №1. С. 173-180.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Фуад Халіль Хамід, Попков В.В. Євразійські сподівання З. Бжезинського та геополітичні реалії XXI ст. *Current issues of science, prospects and challenges: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the I International Scientific and Theoretical Conference (Vol. 2)*, Sydney, Australia: European Scientific Platform. December 17. 2021. С. 104-108. Внесок Хаміда Фуада – 80% (виклад матеріалу); внесок В.В. Попкова – 20% (формулювання напряму та методології дослідження).

8. Fuad Halil Hamid, Popkov V. China, World-System and War Situation. *Китайська цивілізація: традиції та сучасність: матеріали XVI міжнародної наукової конференції*, 30 листопада 2022 р. Київ. – Львів – Торунь : Liha-Pres, 2022. 260 с., С. 129-133. Внесок Хаміда Фуада – 80% (виклад матеріалу); внесок В.В. Попкова – 20% (формулювання напряму та методології дослідження).

9. Fuad Halil Hamid, Popkov V. The War and the World Order (Rethinking Wallerstein). *Збірник наукових праць міжнародної науково-практичної конференції «Соціально-економічний та політичний розвиток країн у сучасних умовах»*. Одеса: Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2022. – 103 с., С. 12-15. Внесок Хаміда Фуада – 80% (виклад матеріалу); внесок В.В. Попкова – 20% (формулювання напряму та методології дослідження).

10. Fuad Halil Hamid, Popkov V. Світоустрій та світ-система. *The 5 th International scientific and practical conference. Modern research in world science*. August 7-9. Lviv, Ukraine. 2022. С. 680-684. Внесок Хаміда Фуада – 80% (виклад матеріалу); внесок В.В. Попкова – 20% (формулювання напряму та методології дослідження).

11. Хамід Фуад. До питання про співвідношення базових категорій світ-системного аналізу. *Збірник наукових праць міжнародної науково-практичної конференції «Сталий розегвиток регіонів, міст та спільнот в умовах глобальних перетворень: виклики, можливості, сценарії майбутнього»*

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ:

Основні результати дослідження теоретичного та практичного характеру були оприлюднені на науково-практичних конференціях та теоретико-методологічних семінапах:

міжнародна науково-практична конференція (онлайн) «Current issues of science, prospects and challenges» European Scientific Platform. Sydney, Australia. December 17, 2021;

- XVI міжнародна наукова конференція (онлайн) «Китайська цивілізація: традиції та сучасність», Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАНУ. м. Київ. 30 листопада 2022;

- міжнародна науково-практична конференція «Соціально-економічний та політичний розвиток країн у сучасних умовах». Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, 27 травня 2022;

- 5-th International scientific and practical conference (online) «Modern research in world science». August 7-9. Lviv. Ukraine. 2022;

- науково-методологічний семінар кафедри політології ОНУ ім. І.І. Мечникова, Одеса 29.04.2025;

- 79-а науково-практична конференція Факультету міжнародних відносин, політології та соціології ОНУ ім. І.І. Меникова. Одеса. 28.11. 2024;

- апробація результатів досліджень в Палестинському університеті Al Ahliya University, рекомендовано для застосування в учбовому процесі. Віфлеєм. 8.05.2024.

ОДЕСЬКА
ОБЛАСНА РАДА
ДЕПУТАТ ОДЕСЬКОЇ
ОБЛАСНОЇ РАДИ
VIII СКАЛИКАННЯ
ДЕПУТАТСЬКА ФРАКЦІЯ
«СЛУГА НАРОДУ»

65032, м. Одеса, пр. Шевченка, 4

29.01.2025р № 003-2025/12

ОДЕССКИЙ
ОБЛАСТНОЙ СОВЕТ
ДЕПУТАТ ОДЕССКОГО
ОБЛАСТНОГО СОВЕТА
VIII СОЗЫВА
ДЕПУТАТСКАЯ ФРАКЦИЯ
«СЛУГА НАРОДА»

65032, г. Одесса, пр. Шевченко, 4

**Довідка про впровадження
результатів дисертаційного дослідження**

Фуада Хаміда Халіля

на тему: «Фактор світових війн у трансформації світ-системи».

Результати наукового дослідження автора, висновки, окремі теоретико-прикладні пропозиції запропоновано для ознайомлення депутатського корпусу Одеської обласної ради як матеріал для суспільно-політичної роботи, виступів у ЗМІ, при проведенні зустрічей та дискусій з громадськістю.

Особливої уваги заслуговує актуальність даного дослідження, його безпосередній зв'язок з найгострішими воєнно-політичними проблемами сучасності та роздумами про політичне майбутнє України. В даному контексті особливої уваги заслуговує третій розділ дисертації: «МІЖНАРОДНИЙ МИР ЯК ГЛОБАЛЬНА ПРОБЛЕМА XXI ст. СВІТ-СИСТЕМНИЙ АСПЕКТ».

Вважаю, що дана дисертація має теоретичну и практичну значимість і може бути використана в суспільно-політичній роботі, так само як і в плані самопідготовки професійних політиків та громадських діячів різних рівнів

З повагою
Депутат
Одеської обласної ради
e-mail: irinakovalish@gmail.com

І. В. Коваліш

جامعة فلسطين الأهلية
Palestine Ahliya University

Letter of support

The scientific results of Fouad Hamid Halil, aspirant of the Political Science Department (supervisor, professor Popkov V.V.) of Odessa National I.I. Mechnikov University, have been implemented into the educational practice of Palestine Ahliya University Al-Daher Mountain Bethlehem.

Research topic of Fouad Hamid Halil dissertation: "The factor of world wars in the world-system transformation of the 20-21st century" is recognized as important and relevant.

In particular, the following articles by Mr. Fouad Halil, published in collaboration with Professor V. Popkov, were recommended as materials for Bethlehem University's library:

- 1) Popkov V. V., Hamid F. (2023) Russian-Ukrainian war as a subject of world-system analysis. (Scientific journal of Vasyl Stus Donetsk National University. Political science series. № 8, 2023 (DOI 10.31558/2617-0248.2023.8.19
- 2) 2) Popkov V. V., Fouad Hamid, (2023) THE WORLD-SYSTEM DYNAMICS AND THE REALITIES OF OUR TIME. ISSN 2707-5206. Міжнародні та політичні дослідження. 2023. Вип. 36 DOI: <http://doi.org/10.18524/2707-5206.2023.36.288718>.
- 3) 3) Popkov V. V., Fouad Hamid, (2023) THE "ETERNAL PEACE" CONCEPT AS A SUBJECT OF WORLD-SYSTEM (ISSN 2519-2949 (Print); 2519-2957 (Online) «ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ» 4 – 2023. DOI 10.31558/2519-2949.2023.4.20

We confirm that the scientific work of Mr. Fouad Hamid Halil has practical significance and can be implemented both in the educational process and in practical politics.

Date 8.5.2024

Signature

Stamp

ЗАТВЕРДЖЕНО

АКТ
впровадження результатів дисертаційного дослідження
Хаміда Фуада Халіля

на тему: «Фактор світових війн у трансформації світ-системи»
поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії за
спеціальністю 052 Політологія,
в галузі знань 05 – соціальні та поведінкові науки

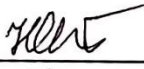
Дисертаційна робота Хаміда Фуада Халіля виконана відповідно до плану є складовою комплексної науково-дослідної теми Одеського національного університету імені І.І. Мечникова «Динаміка локальних політичних процесів в умовах глобальної світ-системної трансформації». (державна реєстрація № 0123U102703 від 28.05.23)

Результати наукового дослідження автора, висновки, окремі теоретико-прикладні пропозиції запропоновано для використання під час навчального процесу при викладанні дисциплін: «Політологія», «Політична глобалістика», «Філософія політики», «Теорія міжнародних відносин», «Світова політика Нового та Новітнього часу», «Загальна теорія політики», «Порівняльний аналіз політичних систем», «Сучасна зарубіжна політологія», «Політична культура та ідеологія», «Міжнародні відносини: теорія та сучасність», «Політичні комунікації», «Політична конфліктологія», «Політичне прогнозування», «Політика євроінтеграції», «Етнополітологія», при написанні

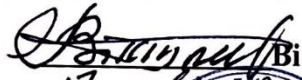
курсів, бакалаврських та магістерських робіт, при підготовці методичних рекомендацій з відповідних дисциплін, при написанні навчальних посібників.

Зважаючи на вищезазначене комісія у складі: Глебова В.В., декана ФМВПС ОНУ ім. І.І. Мечникова, к.і.н., доцента, – голова комісії; Узун Ю.В., – заступника декана з наукової роботи ФМВПС ОНУ ім. І.І. Мечникова, д. політ. н., професора; Коч С.В. – завідувача кафедри політології. ФМВПС ОНУ ім. І.І. Мечникова, д.політ.н., професора зазначає, що результати дисертації Хаміда Фуада Халіля «Фактор світових війн у трансформації світ-системи» поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 052 Політологія, в галузі знань 05 – соціальні та поведінкові науки впроваджені у навчальний процес факультету міжнародних відносин, політології та соціології Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Заступник декана з наукової роботи
факультету міжнародних відносин, політології та соціології
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, д.політ.н., професор

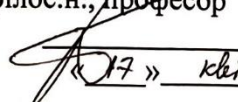
 Юлія УЗУН
« 17 » квітня 2024 р.

Декан
факультету міжнародних відносин, політології та соціології
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, к.і.н., доцент

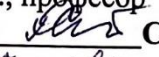
 Віктор ГЛІБОВ
« 17 » квітня 2024 р.

Керівник наукової теми кафедри:
«Динаміка локальних політичних процесів в умовах глобальної світ-системної трансформації».
державна реєстрація № 0123U102703
д.філос.н., професор

 Василь ПОПКОВ
« 17 » квітня 2024 р.

Завідувач кафедри політології
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова
д. політ. н., професор

 Світлана КОЧ
« 17 » квітня 2024 р.

